

УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор, Л.М. Червона

**ЛЮДИНА. АДАПТАЦІЯ. СОЦІАЛІЗАЦІЯ
(СОЦІОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ)**

ПІДРУЧНИК

2023

УДК 316К Л 84

*Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету суспільних наук ДВНЗ
«УжНУ»*

Протокол № 9 від 26 квітня 2023 р.

Рецензенти:

Н.І. Варга – доктор соціологічних наук, професор
Ю.В. Романенко – доктор соціологічних наук, професор
М.В. Туленков – доктор соціологічних наук, професор

Л 84 Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф., Червона Л.М. Людина.
Адаптація. Соціалізація (соціологічний контекст): Підручник. Ужгород:
«АУТДОР-ШАРК», 2023. 208 с.

Підручник підготовлений відповідно до державного стандарту підготовки спеціалістів та магістрів з соціології, а також до вимог вступних і кандидатських іспитів із соціології. У ньому розглядаються основні соціологічні категорії: людина, адаптація, соціалізація, розкрито їх зміст, структуру та функції, місце в системі соціологічних знань. Показано взаємозв'язок між цими категоріями та базові соціальні інститути щодо управління ними – сім'я, освіта, виховання, масова комунікація. Описано механізми адаптивно-розвиваючої соціалізації людини в сучасному суспільстві.

Для студентів та аспірантів закладів вищої освіти.

ISBN 978-617-7796-32-8

©Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф., Червона Л.М. 2023

ЗМІСТ

Розділ 1. ЛЮДИНА ЯК ОБ'ЄКТ-СУБ'ЄКТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	5
1.1. Людина як об'єкт соціологічного дослідження.....	5
1.2. Людина як жива біопсихосоціальна система.....	12
1.3. Особистість в суспільних науках.....	17
1.4. Людський капітал: розвиток через виховання.....	26
Розділ 2. НАВКОЛИШНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ПРОСТІР СОЦІАЛІЗАЦІЇ...	30
2.1. Середовище проживання та людина: пошук гармонічної взаємодії..	30
2.2. Природне середовище як природні умови соціалізації.....	36
2.3. Соціальне середовище, вплив на соціалізацію.....	41
Розділ 3. АДАПТАЦІЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНА ФОРМА ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ З ДОВКІЛЛЯМ.....	53
3.1. Генеза поняття «адаптація» в науковій літературі.....	53
3.2. Адаптація: біопсихосоціальний контекст.....	62
Розділ 4. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЛЮДИНИ: СУТНІСТЬ, МОДЕЛІ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ.....	74
4.1. Виникнення та розвиток наукових поглядів на сутність соціалізації людини.....	74
4.2. Сучасні моделі соціалізації, її етапи та рівні.....	82

Розділ 5. ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ ЯК ОБ'ЄКТ І РЕЗУЛЬТАТ ВИХОВНОГО ВПЛИВУ.....	95
5.1. Поведінка людини: обмеженість моністичних підходів.....	95
5.2. Плюралістичний підхід до розуміння поведінки людини (За П. Сорокіним).....	102
5.3. Системно-структурний підхід до поведінки людини.....	107
5.4. Інтеграційна модель поведінки людини.....	110
Розділ 6. БАЗОВІ СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	117
6.1. Соціальний інститут сім'ї.....	117
6.1.1. Сім'я як соціальний інститут: родові ознаки.....	117
6.1.2. Інституціональні характеристики сім'ї.....	123
6.2. Виховання як соціальний феномен: сутність, структура та функції.....	134
6.2.1. Виховання: ознаки належності до соціальних феноменів.....	134
6.2.2. Соціальні маркери виховання.....	137
6.2.3. Соціальна система виховання.....	142
6.3. Освіта як інститут соціалізації.....	151
6.3.1. Структура і функції соціального інституту освіти.....	151
6.3.2. Методологічні принципи утворення соціального інституту освіти.....	156
6.3.3. Глобальні впливи і тенденції розвитку освіти в сучасній Україні.....	160
6.4. Масова комунікація як полімедійний інструмент впливу на соціалізацію людини.....	165
6.4.1. Масова комунікація як соціальне явище.....	165
6.4.2. Система масової комунікації: можливості впливу на соціалізацію людини.....	174
6.4.3. Ефекти масової комунікації та їх прояви в соціалізації.....	179

Розділ 1. ЛЮДИНА ЯК ОБ'ЄКТ-СУБ'ЄКТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Засвоївши цей розділ, Ви будете знати і вміти:

1. Назвати основні підходи до розуміння сутності людини та показати, чим вони відрізняються один від одного.
2. Вміти відрізнити зміст понять «людина» та «особистість».
3. Перерахувати основні соціологічні теорії особистості та коротко охарактеризувати їх.
4. Пояснити, що таке структура особистості та охарактеризувати її основні елементи.
5. Довести, що людина у соціалізації виступає як об'єктом, так і суб'єктом соціалізаційних відносин.
6. Розкрити зміст основних характеристик людини як живої системи.
7. Визначати поняття «людський капітал», пояснити сутність основних елементів його структури.

Логіка викладання матеріалу:

1.1. Людина як об'єкт соціологічного дослідження

1.2. Людина як жива біопсихосоціальна система

1.3. Особистість в суспільних науках

1.4. Людський капітал: розвиток через виховання

Основні поняття: особистість, людина, теорії особистості, структура особистості, соціальний статус, соціальна роль, спрямованість особистості, соціальні типи особистості, типологізація особистості, людський капітал.

1.1. Людина як об'єкт соціологічного дослідження

Уява про сутність людини змінювалась історично, відповідно змінам мислення. У стародавній міфології і філософії – людина це *малий світ (мікрокосм)* і *великий світ (макрокосм)*. З виникненням наукового мислення – це специфічна тварина не схожа на інших представників тваринного світу. Від *Аристотеля* – це тварина суспільна (політична – громадянин поліса), мисляча (*Б. Паскаль*), змушена працювати (*І. Кант*). Нарешті – визнання неприродної, за межами самої людини сутності: світ духа (*В. Гегель* – ідеї цінності, світ культури) і світ суспільних відносин (*К. Маркс* – соціальні ролі, групи, інституції та ін.). Так проблема людини переходить в соціологічний простір дослідження. Термін *Аристотеля* «людина політична» стає основою *типології людини*. Зокрема за

Р. Дарендорфом в традиційному суспільстві це *homo faber* – людина працююча; в сучасному масовому суспільстві це *homo consumer* – споживач; *homo universalis* – універсальний професіонал; *homo soveticus* – людина залежна від держави. *П. Бурд'є* ввів в соціологію термін «*homo academicus*» – людина академічна.

Розуміння соціалізації як соціологічної категорії передбачає при розгляді соціологічних проблем спиратись на теоретико-методологічну базу теоретичної соціології. Отже розгляд місця і ролі людини в системі соціальних відносин також вимагає звернення до наробок теоретичної соціології щодо визначення сутності людини як об'єкта соціологічного дослідження. При цьому вивчення людини передбачає також залучення досягнень інших соціально-гуманітарних та природничих наук. Тут слід погодитись з аргументами *М. Кагана*, що людина складніше, ніж інші природні істоти, чим всі соціальні інститути, та створена нею «друга природа» – культура.

Вчені згоджуються на думці, що *сутність і поведінку людини* визначають п'ять базових принципів.

1. Людина – *гедоніст*, тому вона намагається отримати максимум задоволення та уникати при нагоді всього, що приносить їй невдоволення. Отже, ринкова сфера для більшості людей – це засіб заробити кошти для задоволення своїх гедоністичних запитів, хоча для певної частини людей таким задоволенням може стати сама робота, якщо при її виконанні людина реалізує при цьому свій творчий потенціал.

2. Людина – *прагматик*, тому вона намагається отримувати від усього максимальну вигоду для себе, та намагається уникнути всього, що не приносить їй користі. Згідно цьому принципу ринкові стосунки є цілком відповідними природі людини.

3. Людина – *ледар*, тому вона намагається максимально полегшити зусилля у будь-якій справі та уникає таких справ, які вимагають від неї значних зусиль. Нерідко цей принцип реалізується у творчій, раціоналізаторській, винахідницькій та підприємницькій діяльності людей, що шукають евристичні шляхи збереження власних зусиль.

4. Людина – *мораліст*, тому вона намагається максимально дотримуватись моральних норм та уникає всього того, що іншим може оцінюватись як аморальний вчинок. Цей принцип може реалізовуватись учасниками ринку через дотримання ринкового кодексу – неписаних правил, дотримання яких нерідко не призводить до власного зиску, але допомагає уникнути осуду партнерів і конкурентів.

5. Людина – *естет*, їй притаманна тяга до прекрасного. Цей принцип має характер доповнюючого до перших чотирьох і може розглядатись як модифікація

гедоністичного принципу. Хоча прояв його у різних людей залежить від розвитку у них естетичного почуття.

Як видно з переліку до соціалізації безпосереднє відношення має принцип 4, але його реалізація вступає в протистояння з принципом 3, тому самовдосконалення і робота над собою часто блокується. Вони не приносять людині задоволення, тому і принцип 1 протистоїть реалізації принципу 4. Нарешті, людина намагається бути моральною частіше тоді коли це приносить їй максимальну вигоду. Отже і 2-й принцип «не схильний» допомагати принципу 4. Таким чином, враховуючи, що принцип 5 доповнює принцип 1 (гедоністичний), соціалізація має подолати супротив всіх інших сутнісних характеристик людини. Звідси складність здійснення виховання та недовговічність його результатів.

Підхід до соціалізації як соціальної системи передбачає чітке розуміння місця й ролі у ній кожного елемента, насамперед, – людини. Разом з тим, природа людини і в даний час є однією з найскладніших проблем, хоча є предметом вивчення багатьох наук: філософії, теології, психології, соціальної психології, соціології, антропології, фізіології та інших. При цьому загальною проблемою, над вирішенням якої працюють представники різних наук, є співвідношення біологічного та соціального у природі людини. Визнаючи, що у природі людини присутні елементи як біологічного, так і соціального походження, вчені по-різному оцінюють співвідношення і взаємодію цих елементів, їхнього впливу на поведінку.

Сукупність різних підходів можна звести до трьох основних *концепцій проблеми людини* в залежності від трактування *співвідношення біологічного та соціального*:

- 1) *біологізаторська*;
- 2) *суто соціальна (соціологізаторська)*;
- 3) *біосоціальна*.

Біологізаторська концепція виділяє біологічні чинники як основні, що визначають життєдіяльності людини. Одним із прихильників такого розуміння природи людини був *З. Фрейд*, який звернув увагу на негативні ірраціональні сторони людини, пов'язані з її біологічною природою та психікою. Саме біологічні потреби людини, а насамперед сексуальні, є, як він стверджував, головними в людській природі і «докази розуму безсилі проти їхніх пристрастей». Суспільство намагається обмежити задоволення цих потреб рамками культури, моралі, права. Однак, при цьому доводиться зважати на те, «що у всіх людей мають місце деструктивні, тобто, антигромадські та антикультурні тенденції, і у великій кількості осіб вони досить сильні, щоб визначити собою їх поведінку в людському суспільстві» [5, С.145-151].

Як бачимо, згідно з цією концепцією, фатальна детермінація психіки людини закладена в її генофонді. Через це вона приречена залишатися у полоні біологічних законів. Отже, будь-яка спроба соціалізації як цілеспрямованого так і стихійного впливу на процес формування особистості і на її поведінку – приречена на провал.

Неадекватне уявлення про роль біологічного в житті людини притаманне й *біологічному редукціонізму*. Хоча представники цього підходу і визнають наявність для людини «надорганічного», тобто соціального середовища, проте вважають, що індивідуальний досвід набувається нею за законами, що збігаються з біологічними законами пристосування організму до середовища. Тобто ці закони не змінюються під час переходу від тваринного світу до людини; мають місце лише кількісні ускладнення процесів пристосування – як видового, так і індивідуального.

Подібного підходу до розуміння сутності людини дотримуються також представники *біхевіоризму* – напрям в психології, в основі якого лежить розуміння людини (і тварин) як сукупності реакцій у відповідь на вплив зовнішнього середовища. Основоположник цієї течії *Е. Торндайк* стверджував, що «під поведінкою ми розуміємо будь-яку діяльність людини і тварини – байдуже, виражається вона у простих мимовільних чи витончених думках і почуттях».

Відповідно до цієї концепції, людина народжується з деякими вродженими схемами поведінки (дихання, ковтання тощо), проте інші схеми поведінки засвоює шляхом спроб і помилок. При цьому успішна реакція закріплюється і після багаторазового повторення поведінки автоматизується. Подібно створюються найскладніші «репертуари поведінки».

Розуміючи прагнення дослідника до вивчення поведінки людини та ролі психіки як реальних процесів, які можна вимірювати та контролювати, важко погодитися зі спробою усунути з поведінкових актів вплив свідомості, мислення, волі. Не можна розуміти поведінку людини лише як сукупність зв'язків (*S* – стимул, *R* – реакція), як це демонструє американський психолог *Б. Скіннер*. Відповідно до його нового «наукового» *методу програмування поведінки людини* у справі виховання та освіти не слід приділяти багато уваги тому, що відбувається в її свідомості. Достатньо ґрунтуватися на ефективному регулюванні навколишнього середовища через фактори, що сприяють закріпленню певних навичок поведінки та блокуванню небажаної поведінки покаранням. Відмовляючись від цінностей, що вже склалися в людській цивілізації та культурі, виховання зосереджується на формуванні набору пристосованих поведінкових стереотипів. Кредо подібного підходу *Б. Скіннер* заявив у своїй книзі «*Уолден два*», закамуючи у формі утопічного роману. «Дайте мені інструкцію щодо

звернення, і я дам вам людину» – так у ній сформульована одна з провідних ідей.

Перебільшення ролі фізіологічних механізмів у поведінці людини властиво і представникам східноєвропейської науки. Прагнення перенести досягнення великих учених-природовипробувачів *І. Павлова* і *В. Бехтерева* у вивченні умовних і безумовних рефлексів у тварин було певною мірою притаманне і видатному психологу *Л. Виготському*. Віддаючи данину його роботі з обґрунтування (і навіть деякого перебільшення) ролі соціального у формуванні особистості, слід зазначити явну переоцінку можливостей радикальної перебудови людської природи, у тому числі й біологічної, в людині.

Подібні підходи – це не лише погляди, що пішли у минуле. Окремі їх елементи, ідеї трапляються й у сучасній науковій літературі. Так, відомий учений академік *М. Амосов*, описуючи природу людини, стверджує: «Людина є стадна тварина з розвиненим розумом, здатним до творчості», «за природою – поганіша, ніж хороша. Якщо вірити етологам – гірше мавпи. Радикально переробити її природу можна лише генетичною хірургією, а можливості соціального виховання досить обмежені».

Звичайно, академік *М. Амосов* не заперечує впливу суспільства на формування особистості, проте вважає, що не слід його перебільшувати. На підтвердження цієї думки він наводить аргумент незначності змін у мотивах людини за тисячоліття її розвитку. «Задоволення потреб залишилося основним змістом життя. Змінилося їхнє співвідношення, але й то не у всіх... Головне залишилося – харчування, розмноження, сім'я, спілкування, допомога близьким, захист від небезпек, інформація, розваги. Для небагатьох – творчість, функція управління іншими людьми»[2].

Ці твердження особливо значущі і для відходу суспільства від соціологізаторського розуміння людини як суто соціальної, предметно-діяльній істоти, лише носія суспільних відносин. «Від початку і до кінця особистість – це явище соціальної природи, соціального походження. Мозок є тільки матеріальний орган, за допомогою якого особистість здійснюється в органічному тілі людини, перетворюючи це тіло на слухняне, легкокероване знаряддя», – розмірковує *Е. Ільєнков*, розкриваючи майже повний зміст *суто соціального* підходу до людини – іншого крайнього погляду (поряд із біологізаторським). Як бачимо, прихильники цього підходу категорично відкидають наявність будь-яких біологічних рис у природі людини та їх вплив на поведінку. Людині, вважають вони, притаманні лише соціальні характеристики поведінки. При цьому людська особистість, психіка, потреби та здібності розглядаються лише як продукт суспільства, результат зовнішніх соціальних впливів. Психіка в такому контексті постає як «сукупність суспільних відносин,

перенесених у середину і які стали функціями особистості та формами її структури». Звідси недалеко до подання людської особистості у вигляді «індивідуальної сукупності людсько-функціональних органів» або ж як тілесної організації» того колективного тіла (ансамблю соціальних відносин), частинкою та органом якого виступає кожен окремий людський індивід» [Цит. за 6. С.78].

Велике значення для утвердження соціологізаторського підходу в радянський період мала *марксистська концепція* людини, яка отримала в нашій країні статус «єдино вірної» наукової теорії. Її сутність полягає у розумінні людини як родової, діяльної, універсальної істоти. Таке розуміння природи людини як продукту суспільних відносин логічно веде до висновку, що саме невідповідність суспільних відносин, що ґрунтуються на приватній власності, природі людини заважають прояву «істинної сутності людини». Іншими словами, приватна власність, що проявляється в таких рисах соціальної системи, як експлуатація, конкуренція, товарно-грошові відносини, індивідуалізм, егоїзм і т. ін. заважають людині стати самою собою, якою вона є природньо. Тобто заважають реалізувати її сутність – суспільної, «істинно людської», родової, універсальної, предметно-діяльної істоти, вільної від усіх породжень приватної власності. Для реалізації людиною своєї сутності необхідно радикально змінити суспільство, створивши фактично нове суспільство, вже без приватної власності та усунувши тим самим перешкоди, що не дають їй стати «істинною людиною», та відчужує її від її сутності. Тут слід підкреслити, що подібна концепція, сприйнята практиками революційної зміни суспільства односторонньо, догматично, без урахування посилок марксизму на «природні сили, життєві сили» людини, на те, що «істота, яка не має у собі своєї природи, не є предметною істотою, а непередметна істота є неможлива, безглузда істота», несла в собі небезпеку ілюзорного, «полегшеного» уявлення про можливості впливу на людину з метою її зміни. Подібні уявлення, покладені в основу ідеологічної роботи, не могли не призвести до спотворень у сфері суспільної свідомості, до односторонніх утопічних уявлень про взаємодію людини і суспільства на шляху виховання нової людини. «Десятиліттями нас переконували, що людина продукт суспільства, – пише *М. Амосов*. Зроби революцію, скасууй приватну власність – і швидко зійде «короста капіталізму». Так стався ідеологічний *зсув оцінок у бік соціального*» [2, С. 56-62].

Нова людина як продукт революційного перетворення суспільства бачилася ідеологам виховання підлеглою владі без особово-спільної волі соціально-політичної організації суспільства. «Опанувати почуттями, зрозуміти інстинкти, зробити їх прозорими, протягнути дроти волі в приховане і підсвідоме і тим самим підняти людину на новий біологічний щабель, створити більш високий суспільно-

біологічний тип, якщо завгодно – надлюдини...» – так виглядає програма «революційного перековування» людини у викладі одного з вождів світової революції *Л. Троцького*.

До чого може призвести утопізм на рівні політичного управління суспільством, показує соціальна практика побудови соціалізму в колишньому СРСР. «Продуктом» потужної тоталітарної системи організації суспільства, ідеологічного впливу, не заснованого на науковому розумінні сутності людини, замість «надлюдини» стала «людина-гвинтик», функціональний придатак суспільного механізму.

Отже, соціологізаторський підхід до розуміння природи людини, незважаючи на його привабливість для використання в виховних цілях, не дав очікуваних результатів. Серед характеристик, що обмежують його можливості адекватного уявлення сутності людини, можна виділити такі:

- 1) Перебільшення ролі соціальних впливів на людину;
- 2) Абсолютизація ролі соціального стосовно психіки людини;
- 3) Ігнорування індивідуального рівня буття людини;
- 4) Ігнорування індивідуальних відмінностей людей.

Як бачимо, ні біологізаторська, ні соціологізаторська концепції не в змозі дати наукове пояснення природи людини, насамперед через свою однобічність. «Людина та її історія, – зазначав видатний соціолог *П. Сорокін*, – виявляються надзвичайно складними явищами, найскладнішими у світі. Пояснити їх за допомогою якогось одного принципу – справа безнадійна. Звідси – хибність і безнадійність будь-яких моністичних теорій, які намагаються пояснити діяльність людей за допомогою одного фактора» [11, С. 183].

У прагненні подолати її однобічність та об'єднати раціональні елементи кожної з розглянутих крайніх позицій виникла біосоціальна концепція людини.

Біосоціальній концепції властиво розглядати людську природу як біосоціальну. Людина при цьому трактується як істота, яка живе за біологічними та соціальними законами. У ній співіснують як соціальна (провідна), так і повноцінна біологічна сторона, перебуваючи у стані діалектичної єдності. «Унікальність природи людини, підкреслює *Т. Корсаєвська*, – виявляється у тому, що процес розвитку підпорядковується і законам суспільним, і законам живої природи, хоч і під опосередкованим впливом суспільства».

Представники даної концепції, погоджуючись щодо єдності біологічної та соціальної в природі людини, по-різному розуміють, яким способом ця єдність реалізується.

Одні з них вважають, що біологічне в людині – це все, що пов'язане з організмом та його функціонуванням, а соціальне – все, що пов'язане зі

свідомістю. *Інші* вважають, що біологічна сутність людини – в ній самій, а соціальна – в системі її соціальних відносин. *Треті* стверджують, що біологічне – те, що сформувалося у людині до народження, а соціальне – після народження. *Четверті* дотримуються думки, що у одній системі координат (зв'язків) людина постає як істота біологічна (індивід), а в іншій – як соціальна (особистість). Представники *п'ятої групи* – соціобіологи – обґрунтовують дві сутності людини – біологічну (дію спадковості) та соціальну (дію середовища).

Неважко помітити, що у всіх розглянутих випадках біологічне та соціальне в людині існують як щось відносне, самостійне паралельно. Зв'язок, взаємодія з-поміж них найчастіше обмежуються констатацією. Не проявляє цей взаємозв'язок і типологізація особистостей на основі співвідношення в них біологічного та соціального та виділення чотирьох типів: соціально та біологічно повноцінного; соціально повноцінного за біологічної неповноцінності; біологічно повноцінного за соціальної неповноцінності; соціально та біологічно неповноцінного.

Як бачимо, біосоціальна концепція, хоч і має переваги в порівнянні з біологізаторською та соціологізаторською, все ж таки не дає ясної відповіді, яким чином (шляхом) соціальне та біологічне в людині взаємодіє. Немає достатньої ясності щодо їхньої ролі в механізмах поведінки людини. Зрозуміло, що без адекватного наукового уявлення про природу та механізми взаємодії біологічного та соціального у життєдіяльності людини важко розраховувати на ефективність процесу цілеспрямованої зміни поведінки – виховання. Відповідно необхідні більш універсальні, комплексні підходи і до вивчення людини – суб'єкта соціалізації. Цим вимогам найбільше відповідає системний підхід.

1.2. Людина як жива біопсихосоціальна система

Загальним недоліком вивчення людини традиційними науковими дисциплінами – психологією, біологією, соціологією та іншими є обмеженість, зумовлена їхньою предметною спрямованістю. Через це кожна з них вивчає людину під специфічним для неї кутом зору і не ставить за мету дати їй всеосяжну характеристику.

Очевидно, необхідний спеціальний науковий спосіб міждисциплінарного характеру, що дозволяє синтезувати сукупні дані про людину, висловлювати їх в формі цілісного уявлення. Цим вимогам відповідає системний підхід у дослідженнях.

Під *системним підходом* у соціології розуміють такий спосіб наукового пізнання та діяльності, який вимагає розгляду частин у нерозривній єдності з цілим. Система, яка є центральним поняттям, позначає матеріальний чи ідеальний

об'єкт, що розглядається як складне явище цілісного світу.

Головною перевагою системного підходу визнають можливість з його допомогою представити дуже складні об'єкти дослідження у вигляді структурованої сукупності елементів, зв'язок та взаємодія між якими обумовлені місцем та роллю кожного у структурі, а також системоутворюючим фактором. При цьому для виходу на кінцевий результат функціонування системи, що вивчається, немає необхідності спеціальної характеристики кожного елемента окремо. Категорія «система» при цьому є, за образним висловом Л. Анохіна, як би універсальним ключем, який дозволяє «найшвидше зрозуміти величезну різноманітність фактичних результатів наукового дослідження, здобутих у різних науках». Як бачимо, системний підхід цілком відповідає складності взаємозв'язків та взаємодії численних елементів, що утворюють таку цілісність, як людина.

У той же час, потреба та застосування системного підходу до дослідження проблем природи людини може бути обґрунтована і по-іншому, виходячи з її взаємодії з довкіллям. Справді, включення людини у суспільство відбувається шляхом персоніфікації ним різних соціальних спільностей, соціальних організацій та соціальних інститутів, а також системи суспільних цінностей та норм, культури загалом. В силу цього людина виявляється включеною до безлічі соціальних систем, кожна з яких надає їй системоутворюючу дію, впливаючи тим самим на формування її структури. Таким чином, набуваючи і виявляючи в процесі взаємодії з іншими системами свої системні властивості, людина заявляє про себе не тільки як про елемент інших систем, але як про повноправну та одну з найскладніших соціальних систем.

Вибираючи системний підхід до вивчення людини та проблем її соціалізації, слід пам'ятати, що можуть бути обрані різні системоутворюючі чинники. А нам необхідно, щоб системний підхід:

1. Враховував взаємозв'язок біологічного, психічного та соціального в людині.
2. Дозволяв описувати як статичний стан, так і поведінку, діяльність людини.
3. Давав можливість ув'язати соціалізацію людини з вихованням і освітою.
4. Передбачав розгляд процесу соціалізації що триває все життя.
5. Допомігав врахувати вплив на процес соціалізації навколишнього природного та соціального середовища.

У контексті розглянутих вимог, як найбільш їм відповідна для наших цілей, може бути обрана *системна концепція людини* [13, С. 8], запропонована дослідником І. Хомічем. Людина в цій концепції представлена у вигляді

багаторівневої живої системи. Таких рівнів – *п'ять*: 1) *структурний*; 2) *функціональний*; 3) *психічний*; 4) *свідомий*; 5) *поведінково-діяльнісний*. Жоден із них не є самостійним. Кожен виконує специфічну роль в системі і є невід'ємним її компонентом. Усі разом вони об'єднані системоутворюючим фактором – кінцевим результатом функціонування живої системи.

Структура системи передбачає певний ієрархічний зв'язок між рівнями, зумовлений поетапним еволюційним виникненням. Кожен рівень надбудовувався над попереднім. У цій ієрархічній структурі *перший* – структурний рівень – є матеріальною основою виникнення *другого* – функціонального рівня. На базі функціонального формується *третій* – психічний рівень, який, своєю чергою, є причиною формування *четвертого* – рівня свідомості. Останній є передумовою для формування *поведінково-діялісного рівня*, відчуваючи на собі формуючий вплив праці.

Таким чином, кожен вищий рівень ґрунтується на можливостях і якостях нижчого, водночас здійснюючи на них інформаційний, енергетичний та інший вплив. Вищі рівні ніби вбирають у собі, інтегрують нижчі, надають їм якісно нового характеру. В силу цього всі нижчі рівні і елементи, що входять до них, несуть на собі «печатку» вищих. Подібна структура дає можливість вивчати різні рівні організації людини приватним наукам, використовуючи при цьому свою методичку дослідження. У той самий час осмислення взаємозв'язку приватних результатів досліджень потребує інтегративного підходу, опори на найбільш узагальнюючі науки про людину.

Кожен із рівнів системи також є своєрідною системою зі своєю структурою та функціональною роллю. Так, *перший, структурний рівень*, можна розглядати у вигляді сукупності безлічі структурних елементів. Це довільний набір компонентів для виконання того чи іншого завдання. Кількість елементів суворо регламентовано і всі вони структуровані в *підсистеми*, а останні – в *рівні*. Число та порядок взаємодії всіх структурних елементів обумовлені необхідністю підтримки цілісності, стійкості та здатності до розвитку системи в цілому.

На виконання цього центрального завдання націлені й інші рівні.

Так, *функціональний рівень* є функціональним об'єднанням певної кількості структурних елементів, призначених еволюцією до виконання життєво важливих завдань. Основними структурно-функціональними *підсистемами* є: опорно-рухова, серцево-судинна, дихальна, травна, сечовидільна, статева, ендокринна, гуморальна та нервова.

Матеріальним носієм *психічного* рівня є центральна нервова система, що має специфічну форму відображення реальної дійсності, а також найскладнішу інтегруючу функцію. Саме ці властивості дають підстави розглядати психічну

діяльність людини як особливий, *вищий рівень* функціонування живої системи. Завдяки центральній нервовій системі людина швидко і адекватно відображає реальну дійсність, ефективніше пристосовується до довкілля. У результаті нервова система об'єднує, організує і виправляє діяльність всіх інших систем організму, націлюючи його на виконання завдань, що стоять перед ним. Зазначимо, що у корі великих півкуль головного мозку знаходиться головний центр управління свідомою діяльністю людини. Рівень свідомості є соціально інтегрованою системою психічних функцій людини, за допомогою якої вона отримує можливість в ідеальній формі адекватно відображати всі предмети, явища та процеси реальної дійсності та перетворювати світ у своїх інтересах.

Свідомість – це продукт людського мозку, що має глибокі внутрішні необхідні зв'язки з усіма іншими елементами живої системи та обумовленого ними. Збагативши людину новими, соціальними формами життєдіяльності, вона не втратила зв'язок з попередніми рівнями живої системи. Піднявшись над ними в ході еволюції, свідомість об'єднала всі рівні, чим додала системі загалом соціально-інтегрований характер.

З рівнем свідомості пов'язане *формування особистості* під впливом чинників соціального середовища. Проте, будучи соціально обумовленим, це формування нерозривно пов'язане з попередніми рівнями людини – структурним, функціональним, психічним. Наприклад, характер пов'язаний з темпераментом, отже, і з типами нервової діяльності, безпосередньо залежить від структури нервової системи. Звідси випливає, що особистість у загальнолюдському плані має стійку структуру, що включає такі компоненти, як потреба, емоції, воля, характер, здібності, мовлення, мислення, свідомість. Ці компоненти є основними, на цій основі будуються й інші властивості особистості: світогляд, ідеали, спрямованість тощо.

Усі компоненти особистості, виконуючи різні функції, спрямовані на посилену і швидку *реалізацію потреб*. У свою чергу, потреби пов'язані не лише з рівнем свідомості, а й з усіма іншими рівнями живої системи. Це дає підставу виділення у особистості поруч із свідомим, нижчих рівнів: структурного, функціонального, психічного.

Таким чином, під *соціальний вплив* – трудову діяльність, навчання і виховання потрапляють (мають потрапляти) всі рівні особистості і всі її компоненти. Підкреслимо, що таке нетрадиційне розуміння особистості заново ставить питання про напрямки та зміст соціалізації. За своєю суттю при такому підході *соціалізація особистості* та *соціалізація людини* – поняття рівнозначні, що дозволяє використовувати їх у подальшому як синоніми.

Поведінково-діяльнісний рівень не випадково займає в ієрархії рівневої

структури людини найвищу позицію. Саме на нього покладається виконання найважливіших для системи функцій – взаємодія з навколишнім природним та соціальним середовищем, забезпечення на цій основі власної життєдіяльності. Іншими словами – реалізація соціалізації.

Динамічна рівновага між людиною і навколишнім середовищем, досягається взаємодією з обміну речовиною, енергією та інформацією. Ця рівновага знаходиться під загрозою порушення через зміни в організмі або (і) зовнішньому середовищі. Будь-яке відхилення від рівноваги (якщо воно не виходить за рамки пристосувальних можливостей організму) викликає в системі необхідність відновлення рівноваги, що проявляється у вигляді потреби, яка відображає характер неузгодженості. У цьому беруть участь усі рівні живої системи, обумовлюючи цим можливість реалізації різноманіття потреб. Кожна з потреб служить внутрішньою спонукальною силою в основі всіх видів діяльності людини, спрямованих зрештою на відновлення динамічної рівноваги із середовищем, а отже – на забезпечення життєдіяльності живої системи. Йдеться, власне, про збереження живої системи – забезпечення її цілісності, стійкості та здатності до подальшого розвитку.

На всіх розглянутих рівнях людини як живої системи діє низка *закономірностей*:

- строга кількісна визначеність (регламентація) складових елементів живої системи;
- чітка їхня спеціалізація;
- особливий характер взаємодії у роботі всіх елементів живої системи – взаємодія, взаємодоповнення;
- глибокі інтегративні зв'язки та відносини, що існують між усіма елементами живої системи;
- соціалізація всіх елементів людини як системи;
- спільність кінцевого результату функціонування всіх рівнів та елементів живої системи.

За підсумками аналізу цих закономірностей вдалося виявити, крім багаторівневості, інші системні властивості – соціальна інтегрованість, відкритість, саморегульованість. Коротко розглянемо їх.

Людина – *жива система*, що відрізняється від усіх небіологічних систем ознаками життя та поведінкою. Це постійно і безперервно діюча система. Зупинити її неможливо. Вона виникає, розвивається, старіє та руйнується за особливими законами.

Людина – *саморегулююча система* з властивими їй механізмами

саморегуляції, що дозволяють реагувати зміною поведінки на будь-яку зміну навколишнього середовища.

Людина – *соціально-інтегрована* жива система. Ця властивість у неї розвивається під наростаючим впливом соціальних чинників в процесі еволюції. Праця, свідомість, мова, мислення та інші атрибути людини здійснили соціалізуючу дію на всі елементи та рівні системи, надавши їй соціально-інтегративний характер.

Людина – *відкрита система*, яка не може існувати у відриві від навколишнього природного та соціального середовища, без безперервного обміну з ним речовиною, енергією та інформацією. Людина і середовище є новою системою, між елементами якої в процесі еволюції склалася своєрідна динамічна рівновага. Будь-яке відхилення від неї є основним джерелом активності живої системи. Таким чином, людина як об'єкт-суб'єкт соціалізації є живою, відкритою, соціально інтегрованою, саморегульованою, багаторівневою системою. Таке розуміння людини є основою для системного підходу до дослідження її поведінки та діяльності.

1.3. Особистість в суспільних науках

Поняття «*особистість*» широко використовується в науках, пов'язаних з вихованням: філософії, педагогіці, психології та соціології.

У *філософії* особистість розуміють як стійку систему соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільності. Інакше кажучи, особистість є соціальний і психологічний образ людини. Подібне визначення відповідає масштабам та спрямованості проблем філософського дослідження особистості, серед яких найважливішими є її біологічні та соціальні детермінанти, ступені свободи по відношенню до природи, суспільства та самої себе.

Філософське визначення особистості містить як соціологічне (соціальний образ людини), так і психологічне (психологічний образ) розуміння особистості. Тим самим передбачається необхідність вивчення механізмів її поведінки у єдності соціолого-психологічних підходів.

У *психології* найбільш усталеним є визначення особистості як деякої неповторної цілісності, вищої інтегруючої інстанції, що керує психічними процесами індивіда і надає його поведінці послідовність і стійкість.

Головною серед психологічних проблем дослідження особистості зазвичай виділяють проблему внутрішньої *структури особистості*, що утворюють її рівні, їх співвідношення. З цієї проблемою пов'язується бачення співвідношень біологічного та соціального в людині.

Педагогіка, обмежується, як правило, психологічним визначенням особистості, нерідко не включаючи поняття «особистість» до основних категорій. Такий підхід навряд чи можна визнати виправданим, оскільки цим створюються передумови виникнення «розриву» між педагогічною системою виховання та її центральною ланкою – особистістю. Заслуговує на підтримку висновок відомого дослідника проблем соціалізації та виховання *В. Рябченка*, що педагогіка не здатна осягнути особистість, котра постає й розгортається як соціальний феномен у просторі й часі в межах життя людини [9].

Соціологічний підхід до вивчення особистості спирається як на відправну точку не на індивідуальні особливості людини, а на її соціальне оточення – *соціальну систему*, в яку вона включена, і соціальні ролі, які вона у ній виконує. У рамках загального соціологічного підходу об'єднано низку концептуальних підходів до розуміння особистості як специфічного утворення, що виводиться з тих чи інших соціальних факторів, які виділяються як головні.

Основними соціологічними концепціями особистості, згідно з класифікацією кінця ХХ століття, є:

1) *Теорія «дзеркального «Я»* (*Ч. Кулі, Дж. Мід*). У ній особистість розглядається як функція, похідна від повністю соціальноумовленого «Я» людини. Її самосвідомість формується в результаті соціальної взаємодії з іншими людьми та навчання в ході такої взаємодії дивитися на себе очима інших. З набутих людиною у процесі соціальної позиції «дзеркальних» відображень стійких поглядів на нього інших людей, формується та об'єктивна якість, що і є особистістю.

2) *Рольова теорія* (*Р. Лінтон, Я. Морено, Т. Парсонс*). Її прихильники також розглядають особистість як функцію, але тих соціальних ролей, сукупність яких індивід виконує у суспільстві. Включаючись у ході *соціалізації* у ті чи інші соціальні групи, він засвоює очікування рольової поведінки, вивчає способи виконання і цим стає особистістю. Різноманітність особистості визначається багатством «соціального репертуару» – різноманіттям соціальних груп, у яких здійснювалося соціальне життя індивіда під час соціалізації.

3) *Теорія особистості необіхевіоризму* (від англійської *behavior* – *поведінка*) (*Е. Торндайк, Дж. Б. Вотсон, Б. Скіннер*). Підтримуючи ідею попередніх концепцій у тому, що особистість є результатом навчання людини правилам життя та поведінки, прибічники цієї концепції найбільш послідовно дотримуються її. Особистість розглядається ними як проста сукупність соціально прийнятних відповідей на сукупність стимулів.

4) *Теорія соціальної установки* (*У. Томас, Ф. Знанецький, Р. Олпорт, М. Сміт, К. Ховланд, Н. Рокіч, Р. Мертон*). Відповідно до цієї теорії, особистість

є результатом тих неусвідомлених установок, які суспільство формує самим фактом повсякденного, постійного впливу на індивіда. У процесі накопичення в людини складається звичка до них. Іншими словами, у нього складається настанова бути особистістю.

5) *Концепція сукупності соціогенних потреб та орієнтації*, що формуються суспільством. Особистість, відповідно до цієї концепції, становить рівні сукупностей соціальних потреб і орієнтації, що змінюються з розвитком суспільства. У цих рівнях можуть відобразитися як суспільні (загалом), так і групові потреби та орієнтації, які забезпечують варіабельність особистості.

До зазначеної класифікації теорій особистості слід додати *теорію референтної групи*. Під змістом терміна «референтна група» (його автор – американський соціолог *Р. Хаймен* розумів соціальну групу, на яку індивід орієнтує свою поведінку (від сім'ї до класу, нації). Залежно від участі у формуванні характеристик особистості та її соціальної поведінки, виділяють два типи референтних груп: «*компаративну*», що є стандартом, за допомогою якого індивід оцінює себе та інших, і «*нормативну*», що представляє собою реальний або уявний колектив (групу), з яким індивід співвідносить свою поведінку та майбутнє.

Існує також *марксистська теорія особистості*. Її основними принципами є:

1) Визнання залежності особистості від об'єктивних суспільно-економічних, соціально-культурних та предметно-діяльних особливостей її соціалізації.

2) Виділення головною характеристикою особистості її місця у соціальній типології обумовлене способом життя.

3) Уявлення про особистість як носія соціальних якостей. Сутність особи складає сукупність всіх суспільних відносин.

Ця теорія не заперечує, що у формуванні особистості мають місце біологічні та психічні чинники. Проте, згідно з нею, індивід є продуктом суспільства, спільної діяльності людей. З появою на світ людина не має свідомості, вроджених рис, вони виникають як відображення людиною історично сформованих суспільних відносин, стану матеріальної та духовної культури, певного типу суспільних відносин. Звідси, риси особистості обумовлюються історичним типом суспільства (феодальне, капіталістичне, соціалістичне), її приналежністю до певного суспільного класу (робітники, селяни, інтелігенція), специфікою умов та змісту праці. *Соціальна структура* суспільства відбивається у відповідній типології особистості. Провідними ознаками типології є природа суспільно-економічної формації та особливості культури суспільства.

Огляд соціологічних теорій особистості завершимо розглядом

диспозиційної теорії особистості, розробленої Б. Ядовим [Цит. за 6, С. 89]. Провідною характеристикою особистості визнається її *диспозиція*, тобто схильність до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки в цих умовах. Диспозиції особистості утворюють своєрідну *ієрархічно організовану систему*. *Вершину ієрархії* (вищі диспозиції) утворюють загальна спрямованість інтересів і система ціннісних орієнтацій як продукт впливу загальних соціальних умов. *Середній рівень* (середні диспозиції) складає система узагальнених соціальних установок на різноманітні соціальні об'єкти та ситуації. *Нижчий рівень* (нижчі диспозиції) утворюють ситуативні соціальні установки як готовність до оцінки та дії у конкретних умовах діяльності на мікросоціальному рівні.

Взаємодіючи між собою рівні диспозиції характеризують соціальну поведінку особистості залежно від підсумкового стану її готовності до певного способу дій. При цьому вищі диспозиції як найбільш стійкі та відповідні вищій стабільності загальних соціальних умов діяльності особистості (вони відбивають стійкі ознаки життя великих соціальних спільностей) активно впливають на диспозиції нижчих рівнів. Разом з тим, нижчі диспозиції (ситуативні соціальні установки) на відміну від вищих, і середніх (узагальнених соціальних установок) мають відносну самостійність. Це забезпечує гнучкість *адаптації особистості* до змінних умов діяльності за збереження стійкої цілісності її вищих генеральних диспозицій. Таким чином, останні регулюють загальну спрямованість соціальної поведінки особистості, а диспозиції інших рівнів – поведінку у тій чи іншій конкретнішій сфері діяльності, спрямованість вчинків щодо певних соціальних об'єктів та ситуацій. Зазначимо, що роль провідної диспозиції бере на себе та (або ті) з них, яка найбільше відповідає даним умовам, цілям діяльності та потребам, що актуалізуються.

В сучасній зарубіжній соціології особистість розглядається в межах спільної *методологічної платформи – гуманістичної перспективи в соціології*. На цій платформі об'єднані наукові школи і напрями: *символічний інтераціоналізм* (Дж. Мід, Ч. Кулі, Г. Брумер та ін.), *феноменологічна соціологія* (А. Шюц), *драматургічна соціологія* (Е. Гоффман), *етнометодологія* (Г. Гарфінель), *розуміюча соціологія* (В. Дільтей, М. Вебер).

Не розкриваючи далі зміст вітчизняних концепцій особистості (оскільки вони тією чи іншою мірою відображають поєднання вже розглянутих вище концепцій), відзначимо їх угруповання за двома основними напрямками:

- *інтраіндивідуальний підхід*, що зосереджує свою увагу на вивченні типових рис, установок та властивостей особистості;
- *інтеріндивідуальний (міжособистісний) підхід*, у якому головний акцент

робиться на дослідженні закономірностей міжособистісних відносин людей при виконанні ними різних соціальних ролей.

Слід наголосити, що у сучасній вітчизняній соціології спостерігається тенденція до об'єднання обох підходів. Це створює сприятливі передумови соціального моделювання особистості, прогнозування тенденцій розвитку взаємодії особи і суспільства.

Порівняльний аналіз основних соціологічних теорій та концепцій особистості дозволяє виділити коло *провідних проблем* цього напрямку соціологічної науки. До них відносять: формування особистості та розвиток її потреб у нерозривному зв'язку з функціонуванням та розвитком спільностей; вивчення закономірностей її взаємозв'язків та взаємодії із суспільством, з групою; проблеми регуляції та саморегуляції соціальної поведінки особистості та ін.

Звернемо увагу, що для дослідження проблем особистості соціологія використовує ряд *соціологічних категорій*: структура особистості, соціальна активність, адаптація, соціалізація, норми, інтереси, мотиви, потреби, ціннісні орієнтації, установки, поведінка, діяльність, типи особистості та інших. Однією з найважливіших, у тому числі, є *структура особистості*, тобто сукупність найважливіших елементів особистості, взаємодія між якими реалізують її сутність.

У сучасній соціології намітилося кілька підходів до вивчення *структури особистості*.

Один з них можна визначити як *«культурологічний (або культурно-діяльнісний)»*. Найважливішими компонентами структури особистості, згідно з останнім, є пам'ять, культура і діяльність. *Пам'ять* розуміється як система знань, які особистість засвоїла, інтегрувала в процесі життєвого шляху. Як у вигляді наукових, так і повсякденних знань, ті та інші оформлені в залежності від характеру цілей, яких досягає особистість. Культура особистості розглядається як сукупність соціальних норм і цінностей, якими керується індивід у процесі практичної діяльності та соціальним середовищем щодо реалізації своїх потреб та інтересів.

Наступний підхід позначається як *нормативний*. Його сутність полягає у виділенні сукупності найважливіших рис ідеальної особистості, до досягнення яких слід прагнути. Такими нормативними елементами структури особистості є світогляд, духовне багатство, моральність. Ними мали б володіти, наприклад, так звані «особи комуністичного типу», «всебічно розвинені особи» та ін. Однак, такі підходи мало придатні для реального вжитку.

І, нарешті, *функціональний підхід*, сутність якого у виділенні структурними елементами тих якостей особистості, якими вона наділена як реальний суб'єкт

життєдіяльності. Такими елементами, завдяки яким особистість функціонує у навколишньому світі, є: соціальний статус, соціальна роль та спрямованість.

Під *соціальним статусом* особистості в соціології розуміють її співвідносне становище у суспільній структурі. Вживання поняття «соціальний статус» у соціологічному сенсі пов'язують з англійським істориком *Г.Д.С. Мейном*, а розвиток соціологічних теорій соціального статусу – з іменами *Р. Лінтона*, *Ф. Мерілла*, *Т. Шібутані*, *Р. Тернера*.

У західній соціології соціальний статус визначає становище особи у суспільстві відповідно за віком, статтю, походженням, добробутом, професією, кваліфікацією, освітою, сімейним становищем. У марксистській літературі, поряд із соціальними статусами, що відповідають класовій структурі суспільства (робочий клас, селянство та інтелігенція) виділяються професійно-кваліфікаційна, соціально-територіальна (поселенська) та соціально-демографічна структури та відповідні соціальні статуси.

Усі соціологічні теорії соціального статусу визнають виконання індивідом, що займає статус, певної соціальної ролі.

Під *соціальною роллю* в соціології, як правило, розуміють нормативний зразок поведінки індивіда відповідно до займаної ним соціальної позиції (соціальним статусом) та виконання ним відповідних функцій. З соціальною роллю зазвичай пов'язують певні правничий статус та обов'язки індивіда. Ступінь реалізації ролей залежить не тільки від їхнього змісту, а й від можливостей та якостей самого індивіда. У разі невідповідності між роллю та набором якостей особистості можливе виникнення соціального конфлікту. Причиною виникнення може бути також невідповідність (протилежність) ролевих вимог одночасно виконуваних індивідом ролей.

Спрямованість особистості, на відміну від двох попередніх структурних елементів, є суб'єктивна характеристика особистості, яка розкриває її ставлення як до навколишньої дійсності, так і до самої особистості.

Можна говорити про три аспекти соціальної спрямованості:

I. *Ідейно-політична (ідеологічна)*, що виявляється у відношенні до ідеологій, класів, наук, держав, спільнот та політичних організацій.

II. *Соціально-культурна*, що виражається у відношенні до різної соціальної діяльності, умов життя, різних сторін культури, а також до сім'ї та інших малих соціальних груп.

III. *Моральна*, що виявляється у моральних орієнтаціях та відносинах до системи морально-етичних норм та цінностей.

Слід зазначити, що спрямованість особистості проявляється стосовно інших як сукупність особистісних якостей індивіда, які характеризують його потреби,

інтереси, ідеали, прагнення, цінності, переконання та ін.

На завершення ознайомлення з соціальною структурою особистості підкреслимо, що вона є сукупністю стійких зв'язків між елементами, що реалізуються в процесі її формування, діяльності та спілкування. Тому дослідження соціальної структури особистості є першоосновою будь-якого її соціологічного вивчення, зокрема дослідження соціальної типології.

Соціальна типологія особистості – це сукупність наборів та сутнісних рис особистості, згрупованих за ознаками їхньої зумовленості чи співвіднесеності.

Типологізацію, на думку *Є. Головахи*, можна визначити як процес виділення (а виділені типи – як результат) сукупності елементів об'єкта дослідження, що здійснюється на підставі аналізу ознак цього об'єкта: виділення серед них найбільш значущих (суттєвих): обґрунтування значущості виділеної ознаки, групування всієї сукупності елементів об'єкта на підставі суттєвої ознаки (або сукупності ознак). Головне завдання типології зводиться до пошуку суттєвих ознак, що визначають внутрішні закони розвитку об'єкта і його закономірні зв'язки з іншими об'єктами зовнішнього світу [12, С. 189-195].

В процесі взаємодії людини в оточуючому соціальному середовищі ті чи інші «набори» особистісних характеристик проявляються у виникненні типових характеристик людини – *соціальних типів* за певною ознакою – *критерієм*.

Так, *Е. Шпрангер*, типологізуючи людську індивідуальність за ціннісно-орієнтаційною спрямованістю людини, виділив шість *ідеальних типів*: – «*економічна*» людина господарства. «*теоретична*» людина науки, «*естетична*» – людина мистецтва, «*соціальна*» людина любові та самовіддачі, «*політична*» людина влади і «*релігійна*» людина.

Серед соціальних типів особистості виділяють:

- *історичний*, відповідний конкретно-історичним типам суспільства;
- *класовий*, що відображає класову приналежність;
- *національний*, зумовлений історичними умовами життя та розвитку нації, народу;
- *професійний*, що включає засоби виробництва або інші риси особистості, сформовані під впливом специфіки умов та змісту праці різних професій.

Розрізняють також типи особистості:

- *базисний*, що володіє найбільш поширеними в даному суспільстві рисами;
- *нормативний*, що поєднує ті необхідні для життєдіяльності суспільства якості, для формування яких склалися реальні умови;
- *ідеальний*, сукупність рис якого суспільство проголосило своєрідним еталоном.

Слід визнати, що захоплення типологізацією особистості, орієнтація у

вихованні на такий далекий і недосяжний ідеал як «особистість комуністичного типу» відповідало вирішенню виховних завдань у суспільстві. Відрив від реальної дійсності, схематизм і нежиттєвість низки форм виховання, формування подвійної моралі – лише деякі наслідки подібного підходу.

Процес демократизації в українському суспільстві, заснований на принципах політичного та економічного плюралізму, попри всю непослідовність створив передумови для формування *демократичної свідомості* суспільства та особистості. Проте суперечності переходу від тоталітарної системи до демократії зумовлюють переважання «перехідного типу» особистості, який характеризується *амбівалентністю* – двоїстим, суперечливим ставленням до перспективи розвитку суспільства.

Свідомість *амбівалентної особистості формується* з двох складових – демократичних ціннісних уявлень, з *одного боку*, і тоталітарних орієнтацій, породжених у жорсткій нормативній системі закритого суспільства – з *іншого*. Комбінація цих складових утворює типологію амбівалентності особистості.

Конформно-амбівалентний тип особистості. Для нього є характерним некритичне прийняття будь-яких соціально-політичних альтернатив, а також підтримка політичних рішень, лідерів і організацій, які взаємно виключають одна одну. Конформно-амбівалентна свідомість не може зберігатися довго без руйнівних соціальних та психологічних наслідків для особистості і суспільства. Ужимання по-своєму стабілізуючого суспільство конформно-амбівалентного типу свідомості призводить до дедалі ширшого розповсюдження протилежної амбівалентній реакції – негативізму.

Нігілістично-амбівалентний тип особистості. Схильний до заперечення будь-яких альтернатив суспільного розвитку, до негативізму у ставленні до будь-якої організованої політичної сили. Переважання таких реакцій призводить до відмови від політичного життя в усіх його формах, крім стихійного висловлювання невдоволення та протесту.

Вражаючою ілюстрацією вияву цього типу свідомості є дані досліджень, проведених протягом 90-х років Інститутом соціології НАН України, під час яких більшість громадян України негативно оцінили і попередній, і сучасний, і навіть майбутній уряди щодо наслідків їхньої діяльності й потенціалу розв'язання соціально- економічних проблем України.

Нігілістично-амбівалентна свідомість чинить опір будь-яким спробам вивести суспільство з кризи перехідного періоду, стихія її – це поглиблення кризи, постійне підкидання хмизу до тліючого багаття незадоволення всім й усіма. Утворюючи в стабільному суспільстві малу частку люмпенізованих та маргінальних верств цей тип свідомості за умов затяжної кризи, набуває масового поширення. Знайшовши ідеологічну доктрину в нехитромудрому лозунгу «чим

гірше, тим краще», він перетворюється на стихію руйнування матеріальних і духовних засад суспільного життя.

Мозаїчно-амбівалентний тип особистості. Характеризується суперечливим поєднанням елементів демократичної свідомості, яка формується, та тоталітарних структур, що поступово руйнуються. До того ж основний конфлікт мозаїчної свідомості полягає в суперечності між демократичним ідеалом та реальними темпами і масштабами демократизації, що породжує намагання будь-якими засобами прискорити процес демократичного оновлення, у тому числі й засобами з добре засвоєного тоталітарного арсеналу – посиленням боротьби з «ворогами демократії».

Мозаїчна свідомість здається найбільш гнучкою, здатною у міру руйнування ідеологічних стереотипів минулого до сприйняття демократичних норм. Переважання того чи іншого типу свідомості зумовлює і можливий варіант розвитку суспільства: до авторитарної влади, до бунту та диктатури або до демократичної еволюції.

Розглянувши соціальні типи особистості, притаманні перехідному типу суспільства, ми усвідомлюємо, що виділені ці типи за ознаками сприйняття соціально-політичного середовища. В той же час виділені типи особистості можуть, на нашу думку, слугувати певним орієнтиром щодо соціально-економічної сфери. Адже людина, яка «родом з тоталітаризму» саме через владні відносини сприймає своє життя, життєдіяльність у всіх сферах суспільства. В тому числі і в економічній сфері. Так проявляється заполітизованість «людини-гвинтика», притаманна в тій чи іншій мірі кожній з форм амбівалентного типу особистості. Наявність специфіки соціального типу особистості в перехідному суспільстві слід враховувати, «приміряючи» до неї модель «соціально-економічної людини», яка розробляється в підходах щодо розуміння людини в соціології.

У зв'язку з цим важко не погодитися з соціологами, які відносять особистість до специфічного об'єкта соціології, в якому соціальне часто переплітається з психологічним. Тому, вивчаючи особистість, соціолог змушений доповнювати традиційні соціологічні методи психологічними та іншими, які розширюють можливості пізнання. Доводиться звертатися до інших галузей гуманітарного знання. Не слід забувати, стверджує *Я. Щепанський*, що «з точки зору загальної теорії поведінки індивіда та поведінки спільності біологічні, а особливо біопсихічні, рушійні елементи особистості та їх психологічні механізми важливі, і соціолог не може нехтувати їх знанням».

Справді, людина має властиві всім живим організмам біологічні, чи життєві потреби, отримані разом із організмом, спадковими, які не залежать від свідомості

та особистого досвіду. Ці потреби і становлять, за визначенням *П. Сорокіна*, «біологічні чинники поведінки та життя людей». Кожна незадоволена біологічна потреба «наказово вимагає задоволення, подібно до пари, штовхає людину до ряду дій і вчинків, спрямованих на її задоволення» [11, С. 85].

Не викликає сумнівів, що «біологічні основи та фактори особистості» слід враховувати і при соціологічному дослідженні проблем виховання, безпосередньо пов'язаних з управлінням та самоврядуванням, поведінкою особистості. Очевидно, суб'єкт-об'єкт соціалізації слід розглядати у поєднанні всієї сукупності його характеристик – біологічних, психологічних і соціологічних. Отже, йдеться про дослідження людини як біопсихосоціальної істоти.

1.4. Людський капітал: розвиток через виховання

Одним з напрямів і результатів поглиблення соціологічного дослідження особистості стала поява *теорії людського капіталу*, яка пов'язана з ідеями американського економіста початку ХХ ст. *І. Фішера*. Він запропонував вважати *капіталом* все, що відповідає критерію генерування потоку прибутків протягом визначеного часу, при цьому будь який прибуток є продуктом якогось різновиду капіталу. За такого розуміння капіталом є будь-який запас благ, що може накопичуватись, а його корисне використання продовжується протягом значного періоду і приносить прибуток. Виходячи з цього, людські здібності, знання та навички, рівень культури та вихованості також необхідно визнати специфічною формою капіталу, бо вони є особистісною власністю кожного індивіда, забезпечують йому отримання більш високого прибутку в майбутньому за рахунок відмови від частки поточного споживання, вимагають для свого формування від індивіда та суспільства значних витрат, мають властивість накопичуватись і рахуються як певний запас.

Формування сучасної *теорії людського капіталу* та виділення її в самостійну *соціологічну течію* на кінець 1950-1960 рр. пов'язують з представниками чиказької школи *Т. Шульцем* [10] та *Г. Беккером* [3].

В сучасній соціології *людський капітал*, за звичай, розуміють як сформований завдяки інвестиціям і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, рівня культури і вихованості, мотивацій, які доцільно використовуються в тій чи іншій галузі суспільного виробництва, сприяють зростанню ефективності праці і тим самим впливають на зростання заробітків (прибутків) людини.

Людина розвивається і зростає на основі *інвестицій*, як в суспільному секторі економіки через ринковий механізм, так і в індивідуальному – в розумінні витрат часу та зусиль на виховання, накопичення особистих знань, навичок, досвіду. Зрозуміло, що особистісні витрати включаються в суспільні через активну

діяльність їх власників.

Інвестиції в людський капітал мають ряд *особливостей*.

1. Зиск від інвестицій в людський капітал безпосередньо залежить від терміну життя його носія. При цьому ефект інвестиції тим сильніший, чим раніше, якісніше і довготриваліше вона реалізується.

2. Людський капітал може як накопичуватись, так і старіти. Старіння обумовлюється як віковими змінами людського організму, так і моральними, пов'язаними зі старінням та зменшенням цінності отриманої освіти.

3. Людській капітал зростає із активністю трудової діяльності, та різко зменшується із досягненням верхньої межі працездатного віку.

4. В процесі формування людського капіталу зростає його вплив на заробіток обох: хто навчається і хто вчиться.

5. Критерієм інвестування в людській капітал вважають їх доцільність та економічна необхідність.

6. Характер та види інвестування в людину обумовлені історичними, національними, культурними особливостями і традиціями.

7. Інвестиції в людський капітал є найбільш вигідними з позиції як окремої людини, так і суспільства в цілому.

В *структурі інвестицій* в людський капітал найважливішими є вклад в науку як рушій науково-технічного прогресу, *освіту*, яка визначає інтелектуальний потенціал суспільства, та *здоров'я* як запорука продовження тривалості життя носіїв людського капіталу та його функціонування. До цієї структури варто внести *виховання* як підґрунтя самореалізації людини.

Основними *показниками* активів людського капіталу є середня тривалість життя населення, рівень його освіти та реально валовий продукт на душу населення. Інтегрованим показником є *Індекс людського розвитку*, який розраховується як середнє виважене довголіття, освіченості та матеріального благополуччя. Завдяки такому індексу економічний розвиток країни оцінюється за принципом: розвиток для людей, а не люди – для розвитку.

Відтворення людського капіталу відбувається циклічно, здійснюючи функціональний колообіг, реалізуючись у життєдіяльності його носія – людини.

Виявлено сім *стадій* такого колообігу:

1. Інвестування в людину шляхом конкретних вкладів.
2. Накопичення людиною необхідного творчого потенціалу.
3. Виникнення накопиченого потенціалу в процесі праці, що призводить до зростання її ефективності.
4. Зростання прибутків людини та отримання інших ефектів.
5. Зростання рівня споживання і підвищення якості життя людини.

6. Підвищення мотивацій, зацікавленості в нових інвестиціях.

7. Нове інвестування в людину.

Сукупність функціональних обігів утворюють загальний обіг індивідуального людського капіталу, що з'єднується в єдиному процесі суспільного відтворення з іншими індивідуальними капіталами, утворюючи *загальний обіг сукупного людського капіталу*.

Таким чином, теорія людського капіталу, що зароджувалась в надрах економіки, набула широкого впливу в соціологічних науках. Ця теорія дозволяє порівнювати ступінь соціально-культурного розвитку як окремих суспільств, так і певних сфер суспільства та його інститутів, спрямованих на людину, зокрема освіти, охорони здоров'я, науки, культури і виховання. В рамках теорії людського капіталу набули пояснення структура розподілу особистісних доходів, вікова динаміка заробітків, нерівність в оплаті чоловічої та жіночої праці. Освітні і виховні інвестиції стали оцінюватись як джерело економічного зростання не менш важливі ніж звичайні капіталовкладення. Звернемо увагу, що науковці вирізняють чотири *різновиди капіталу*: 1. Приватний речовий капітал. 2. Індивідуальний людський капітал. 3. Колективний капітал в різних формах державної, муніципальної чи колективної власності. 4. Суспільний інтелектуальний капітал (знання, інформація, рівнодоступні всім членам суспільства). Така типологізація сучасного капіталу суттєво розширює евристичний потенціал соціології для дослідження структурних та організаційних елементів соціалізації.

Резюме

1. Як суб'єкта-об'єкта будь-якої діяльності та поведінки соціологія вивчає особистість, спираючись не так на індивідуальні особливості людини, як на її соціальне оточення – соціальну систему, у якій вона включена, та її соціальні ролі. Концептуально ці дослідження описуються різноманітними теоріями особистості, які зводяться до двох основних напрямів: інтеріндивідуального, що базується на закономірностях міжособистісних відносин людей, і інтраіндивідуального, що орієнтується на вивчення типових характеристик, установок і якостей особистості. У дослідженнях проблем особистості соціологія спирається на такі основні категорії: структура особистості, соціальна активність, адаптація та соціалізація, норми, інтереси, потреби, цінності, установки, поведінка, діяльність, типи особистості та ін. Проте використання лише соціологічного наукового апарату не дозволяє досить повно врахувати у поведінці вплив біологічних і психічних чинників, що вимагає дослідження людини як суб'єкт-об'єкта соціалізації в сукупності всіх її властивостей і рис.

2. Існуючі концепції дослідження людини можна звести до трьох підходів: біологізаторський, що переоцінює значення біологічного в людині;

соціологізаторський, абсолютизуючий значення соціального та біосоціального, що прагне об'єднати ці напрямки. Проте всі вони не дають достатньо ясного уявлення про механізми взаємодії в людині біологічного та соціального, її вплив на поведінку, діяльність та на соціалізацію.

3. Переважаючим у дослідженнях проблем людини є системний підхід, у якому людина сприймається як жива, відкрита, соціально інтегрована, саморегульована, багаторівнева система. Взаємодія всіх рівнів людини – структурного, функціонального, психічного, свідомого та поведінково-діяльнісного, що відбувається під впливом соціального середовища, дозволяє пояснити механізми взаємовпливу та переплетення в ній біологічного, психічного та соціального. Це утворює основу системного дослідження поведінки людини, отже, і можливостей впливу на неї.

4. Соціологічний підхід до вивчення особистості спирається не так на індивідуальні особливості людини, як на її соціальне оточення, соціальну систему, в яку вона включена, і соціальні ролі, які вона у ній виконує. У рамках загального соціологічного підходу об'єднано низку концептуальних підходів до розуміння особистості як специфічного утворення, що виводиться з тих чи інших соціальних факторів, що виділяються як головні.

5. Соціальна структура особистості є сукупність стійких зв'язків між елементами (соціальний статус, соціальна роль, соціальні типи), що реалізуються в процесі її формування, діяльності та спілкування. В сучасній соціології людський капітал, розуміють як сформований завдяки інвестиціям і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, вихованості, здібностей, мотивацій, які доцільно використовуються в тій чи іншій галузі суспільного виробництва, сприяють саморозвитку особистості, зростанню ефективності праці і тим самим впливають на зростання заробітків (прибутків) людини.

6. В структурі інвестицій в людський капітал найважливішим є вклад в науку, як рушій науково-технічного прогресу, освіти, яка визначає інтелектуальний потенціал суспільства, виховання, яке сприяє духовному розвитку особистості, в збереження культури суспільства та здоров'я, як запоруки продовження тривалості життя носіїв людського капіталу та його функціонування.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні підходи щодо розуміння людини в соціології.
2. Розкрийте базові наукові принципи розуміння сутності і поведінки людини.
3. В чому сутність біологізаторського, соціологізаторського і біосоціального підходів щодо розуміння людини?
4. Опишіть концепцію розуміння людини як живої, багаторівневої, біопсихосоціальної системи.
5. Визначте поняття «структура особистості».

6. Охарактеризуйте особистість перехідного типу та його прояви в сучасному суспільстві.
7. Розкрийте сутність людини як суб'єкта соціалізації.
8. В чому обмеженість моністичних теорій особистості?
9. Визначте поняття «людський капітал», розкрийте сутність основних елементів його структури.
10. В чому особливості інвестування в людський капітал?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность. М.: Когито-Центр, 2000.
2. Амосов Н.М. Мое мировоззрение. *Вопросы философии*. 1992. №6.
3. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. М.: ГУ-ВШЭ, 2003.
4. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002.
5. Добреньков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т.7: Человек Индивид. Личность. М., 2005.
6. Лукашевич М.П., Лукашевич О.М., Шандор Ф.Ф. Соціологія виховання: Підручник. Київ: Видавець ФОП Піча Ю.В., 2022.
7. Лукашевич М.П. Соціологія особистості: опорний конспект лекцій. К., 2004.
8. Препотенська М.П. Homo urbanus: феномен людини мегаполісу: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Середняк Т.К., 2014.
9. Рябченко В.І. Актуалізація особистості студента як фактор розвитку вищої школи. *Вища освіта України*. 2007. № 4 (додаток 1). С. 79-87.
10. Shultz T. Investment in Human Capital. N.Y.; L., 1971. P. 64-65.
11. Сорокин П.А. Общедоступный ученик социологии. Статьи разных лет. М.: Наука, 1994.
12. Соціологія / За ред. С.О. Макеєва. К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999.
13. Хомич И. М. Человек – живая система: Естественно научный философский анализ. Минск: Беларусь, 1989.

Розділ 2. НАВКОЛИШНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ПРОСТІР СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Засвоївши цей розділ, Ви будете знати і вміти:

1. Визначити, що таке навколишнє середовище та розкрити сутність основних парадигм взаємодії людини із середовищем.
2. Пояснити, чим обумовлена необхідність переходу у взаємодії людини з навколишнім світом від парадигми «діяльність» до парадигми «спілкування».
3. Розібратися в особливостях впливу природи на соціалізацію, в умовах екологічної кризи.
4. Показати специфіку впливу на процес соціалізації кожної зі сфер соціального середовища в умовах перехідного періоду до ринку та соціальних криз.

Логіка викладання матеріалу:

2.4. Середовище проживання та людина: пошук гармонічної взаємодії.

2.5. Природне середовище як природні умови соціалізації.

2.6. Соціальне середовище, вплив на соціалізацію.

Основні поняття: середовище, навколишнє середовище, природне середовище, соціальне середовище, виховне середовище, парадигма взаємозв'язку природи і людини, ноосфера, економічна сфера, соціальна сфера, духовна сфера, людина, соціалізація.

2.1. Середовище проживання та людина: пошук гармонічної взаємодії

Однією з найважливіших характеристик людини як живої соціальної системи є її відкритість, тобто неможливість існування без безперервної взаємодії з іншою системою (або сукупністю систем), навколишнім середовищем. Її поведінка та діяльність, формування всіх психічних функцій нерозривно пов'язані з навколишнім середовищем, обумовлені ним. Тому вивчення взаємодії людини з місцем існування є тим відправним пунктом, з якого необхідно починати дослідження проблем її поведінки та виховання. «...Чи не середовищу, за деякими винятками, належить головне у формуванні людини, – стверджував П. Сорокін. – ...Змініть середовище людини і середовище народу, – і ви можете досягти багатьох змін у їхньому житті, властивостях і в поведінці» [13, С. 126]. Що ж являє собою місце існування людини? Як складалася взаємодія людини та середовища, як ця

взаємодія змінила умови соціалізації? Пошуку відповідей на ці та інші питання присвячені матеріали цього розділу.

Поняття «*середовище*» досить широке. Воно поєднує сукупність усіх умов, що оточують об'єкт вивчення, у нашому випадку – людини. Причому йдеться про ті умови, які впливають на людину.

Слід нагадати, вплив умов середовища не односторонній. Воно саме зазнає впливу з боку людини. Міра співвідношення взаємного впливу у системі «людина – природа» перестала бути постійною величиною. Її зміни пов'язані з розширенням можливостей людини впливати на природу у вигляді створених нею знарядь праці, і навіть на суспільство шляхом пізнання соціальних законів. Характер змін у взаємодії людини з навколишнім світом відбивається у зміні відповідних *парадигм взаємодії*.

Перший етап подібної взаємодії був зумовлений практично повною залежністю первісної людини від довкілля. Поведінка людини не набагато відрізнялася від поведінки інших істот. Основним її мотивом виступав страх перед грізними силами навколишнього світу, що таїть у собі загрозу життю, виживанню людини як роду.

Людині, майже повністю розчиненій у природі, властиве одухотворення природного світу у всіх його сферах. Міфологізована свідомість орієнтує її поведінку на підпорядкування, пристосування до сил природи. Перші знаряддя праці, хоч і посилюють її позиції у взаємодії з природою, але явно недостатні для відокремлення від неї. Про протиставлення людини природі поки що не може бути й мови. Така взаємодія закріплює в поведінці людини прагнення підтримки її єдності з навколишнім світом. Норми поведінки носять жорсткий характер, оскільки від них залежить життя людини та її сородичів. Система «табу» забороняє будь-яке втручання у навколишню природу, порушення її цілісності. Вимушене використання природних багатств для життєзабезпечення «обумовлюється» рядом обрядів та ритуалів спокути та очищення. Спадкові інстинкти виступають як провідні регулятори поведінки людини. В силу відносної сталості навколишнього середовища спадково закріплюються ті зразки поведінки (*умовні рефлекс*), які сприяють виживанню. Людина в цей період є як би «дитиною природи». Парадигма її взаємодії з навколишнім середовищем може бути охарактеризована як «*спостереження*».

Другий етап взаємодії людини з навколишнім світом характеризується наростанням домінування в цих відносинах ролі людської діяльності, яка завжди здійснюється в кінцевому рахунку в природі і з даним нею матеріалом. Характер, зміст та масштаби людської діяльності все більше впливають на навколишній світ, пристосовуючи його для зручності проживання та життєдіяльності людини.

Спочатку, коли знаряддя і засоби праці були ще недостатньо розвинені до загрозливих масштабів впливу на природу, а масштаби споживання людиною природних багатств були непорівнянні з розміром цих багатств, ставлення людини до навколишнього світу було неоднозначним, що визначало і неоднозначність її поведінки. З *одного боку*, світ природи, частина якої була залучена в орбіту діяльності людини, сприймався нею з утилітарно-прагматичної точки зору як джерело ресурсів і місце проживання. Так зародилося і утвердилося *споживче ставлення до природи*, у якій нібито можна брати все «без рахунка», орієнтуючись на потреби та технічні можливості їхнього задоволення.

Досить тривалий час природа, як і раніше, залишалася силою, незмірно переважаючою людину. Звідси – *інший бік* її сприйняття – як ідеалу гармонії та нерукотворної досконалості, зразка організації та мудрості. Вимоги перебувати у згоді з природою в життєдіяльності та поведінці зберігали провідну орієнтацію в нормах та цінностях суспільства, в спрямованості виховання. Водночас слід зазначити, що саме в цей період взаємодія людини з навколишнім світом диференціюється за двома провідними *напрямами*: взаємодія з природним світом (природою) та соціальним світом (суспільством). Розвиток суспільства, об'єднання зусиль людей із взаємодії з природою, бурхливе зростання науки і техніки посилювали позиції людини у системі «людина-природа». Освоєння природних багатств набуло характеру «*експлуатації природи*» і до середини ХХ століття досягло критичних параметрів - стану *екологічної кризи*. Найбільш суттєві *ознаки кризи*:

- масштаби споживання природних джерел енергії, сировини та матеріалів стали порівнянними з їхніми загальними запасами у природі;
- у зв'язку зі зростанням населення обсяги виробництва продовольства досягнули порівнянності з можливостями природної бази його забезпечення;
- сукупна діяльність людини здійснює все більш помітний вплив на природні механізми саморегуляції.

Паралельно з природним середовищем людина створює *штучне природне середовище*, що несе на собі «сліди» його впливу. На жаль, саме непродуманий вплив людини на природний світ спричинив екологічну кризу. Важко не погодитися з автором біосоціологічного дослідження *П. Куусі*, який стверджує, що «повстання природних ресурсів» проти людини обумовлено неспроможністю її як лідера еволюції. «... Ми досі не знаємо, – стверджує вчений, – у якому напрямі рухається світ, не можемо ні якісно, ні кількісно оцінити вплив нашої діяльності на навколишнє середовище»[9, С. 133]. Менш передбачуваний вплив навколишнього природного середовища, особливо штучної природи, на здоров'я,

життєдіяльність та поведінку людей. З «господаря природи» людина все більше перетворюється на «заручника» власного вторгнення у світ природи, наслідків порушення її цілісності.

Як бачимо, розглянутий тип взаємодії людини з навколишнім світом, який визначає зміст парадигми «діяльність», вичерпав свої можливості у побудові взаємин людей та природного середовища за законом життя «у згоді з природою». Подібна ситуація не могла не позначитися на соціалізації. Зростання ролі соціального середовища та соціалізованої природи сприяє зміні співвідношення між спадковими та набутими механізмами регуляції поведінки людини у бік збільшення останніх. Тим самим було створено передумови *зростання виховних можливостей соціального середовища*. Однак завишені уявлення про можливості «переробки природи» поширюються не тільки на світ природи, але і на саму людину. Виникають ідеї про «*переробку людини*», причому не тільки методами виховання, а й методами втручання у спадковість, вторгнення в діяльність мозку тощо. Об'єднання біологічних, психічних та ідеологічних методів впливу на поведінку людини таїть у собі приховану загрозу можливості *маніпулювання* свідомістю і поведінкою людей. Уявлення про виховання як про односпрямований процес впливу вихователів на виховуваних втрачає свою актуальність. Потрібні нові підходи до розуміння виховання, що спираються на нову парадигму взаємодії людини з навколишнім світом.

В основу нової парадигми повинні бути покладені ідеї, що адекватно відображають нове співвідношення природних та людських сил. На зміну пануванню людини над природою поступово приходить *ідея партнерства*, в якому суспільство і природне середовище взаємодіють як партнери, які мають рівні потенціали. Однією з перших концепцій нової парадигми було запропоновано *В. Вернадським*. Виходячи з нерозривного зв'язку людства, як «живої речовини», з матеріально-енергетичними процесами біосфери Землі, завдяки науці та її використанню на користь суспільства, людство, на його думку, стає «потужною геологічною силою», спрямованою на розбудову біосфери на користь вільно мислячого людства як єдиного цілого. Тим самим людство неминуче створює новий стан біосфери – «*ноосферу*», царство розуму. Рух людства у цьому напрямі пов'язаний із зменшенням страждання людей, з'являється безліч можливостей їх розвитку. Становлення ноосфери неминуче, тому що відповідає природному перебігу геологічного процесу і є становленням нового етапу у розвитку нашої планети [4, С. 166-189].

Ідеї взаємопов'язаності сфер природи і сфер розуму суспільства, необхідності взаєморозуміння, обумовленої зростаючим взаємозв'язком і взаємозалежністю всіх країн і народів, потреби об'єднання зусиль всього людства

в ім'я збереження життя на Землі вже сьогодні «працюють» у новому планетарному мисленні, що стає невід'ємною складовою нашого буття, входять у цінності та норми поведінки людей.

Елементи нової парадигми взаємодії людини та природи містить «*доктрина управління еволюцією*», розроблена П. Куусі як рівнозначна *доктрині виживання*, на якій має бути побудоване людське життя, щоб людство не загинуло внаслідок конфлікту з природою. Автор доктрини виходить з того, що саморегулююча модель розвитку людства, заснована на прагненні всіх людей використовувати на споживання більшу кількість природних ресурсів, вступає в протиріччя з логікою виживання в умовах обмеженості останніх, призводить до його загибелі. Щоб вижити, людина має відмовитися від пасивної ролі, замінивши її керуванням еволюцією виду. У основі доктрини управління еволюцією лежать ідеї: розуміння як частини природи; самоідентифікації людини на основі біологічних уявлень про себе; розуміння людського виду як лідера еволюційного процесу; солідарності людей на основі спільних видових ідей та дій. Їх реалізація потребує широкого суспільного та індивідуального розуміння, висуває нові альтернативи індивідуальної та соціальної поведінки. Ця та інші концепції утворюють нову парадигму взаємодії людини з навколишнім світом – *парадигму спілкування*. Її змістом є діалогова взаємодія (співпраця), спілкування в ім'я оптимізації системи «людина-світ», спільна еволюція.

Саме на таких принципах відбулось об'єднання народів світу проти агресії і тероризму росії, спрямованих на знищення природного і соціального середовища цілої країни – України. При цьому відбувається підсилення і розвиток парадигми спілкування в бік *парадигми взаємодопомоги і підтримки*. За такою тенденцією зближення і єднання прогресивного світу – очікувана перемога над будь-яким агресором і терористом.

Уявлення про виховання як механізм соціалізації відповідно до нової парадигми зміщуються у бік розуміння *виховання як процесу спілкування*, обміну виховними впливами, в якому обидва партнери виступають об'єкт-суб'єктами цього процесу. Виховання спрямоване на формування адаптивності у мінливому середовищі, розуміння єдності людини з природою, усвідомлення себе людиною світу, котрій близькі і зрозумілі інтереси інших людей, народів, а провідними цінностями виступають загальнолюдські.

Таким чином, спрямованість впливу сучасного довкілля на соціалізацію визначається переходом від *парадигми «діяльності»* до *парадигми «спілкування»*, що накладає відбиток на вплив всього різноманіття елементів довкілля, і в першу чергу, макро- та мікросередовища.

2.2. Природне середовище як природні умови соціалізації

Природне середовище (природні умови) в складі чисельних умов оточуючого середовища визначають на думку П. Сорокіна поведінку людини і хід суспільного життя. Ці умови не зважаючи на їх чисельність, можна звести до невеликої кількості певних груп, або до «основних розрядів» сил:

- *космічних* (фізико-хімічних);
- *біологічних*;
- *соціально-психічних*.

Переходячи до розгляду кожного розряду сил, почнемо з *умов космічного порядку*. Під умовами розуміють усі сили і явища мертвої природи, що вивчаються фізико-хімічними науками. Вони можуть бути простими або складними.

До *простих космічних сил* – подразників – належать світло, звук, теплота, колір, вологість, електрика та ін. До *складних космічних сил* ці самі подразники входять у вигляді різних сполук: клімат місця проживання, його гористість або рівнинність, розподіл води і суші, порізаність певного місця річками, склад і характер ґрунту, зміна пори року, чергування дня і ночі та ін.

Сукупність простих і складних космічних умов утворює *космічне середовище*, яке оточує як окрему людину, так і будь-яке населення з усіх боків. Люди занурені в таке середовище, воно оточує їх і схоже на «пелюшки, що обкутують нас з усіх боків». Середовище постійно впливає на нас, з нього безперервно йдуть «поштовхи», які нас подразнюють і змушують безперервно реагувати на ці подразнення, тобто діяти, вести себе певним чином. «Яким буде це середовище, такою буде наша поведінка і все життя суспільства». Ця загальна залежність розкривається в кількох *теоремах*:

- Космічне середовище як сукупність природних умов є фактором, що визначає поведінку людини, уклад і хід суспільного життя. Іншими словами, і поведінка окремих людей, і життя, заняття, долі спільнот, організацій або груп людей залежать від природних умов.

- Природні умови кожного суспільства накладають могутній відбиток на все його життя. Вплив космічного середовища не абсолютний, оскільки є також інші сили й умови, які дають змогу людині зменшувати свою залежність від природи, звільнитися від деспотизму космічних подразників.

- Такими, що звільняють, силами є біологічні та соціально-психічні.
- Ступінь залежності поведінки людей і суспільного життя групи від космічного середовища обернено пропорційний кількості і якості соціально-психічних сил, що є в розпорядженні цієї групи.

Якщо в якій-небудь групі її залежність від одних і тих самих космічних

умов підвищується, це певна ознака збіднення цієї групи соціально-психологічними силами, що залежать насамперед від ступеня розвиненості людей і груп у суспільстві, від рівня його освіченості та духовності.

Звертає на себе увагу *попередження П. Сорокіна до сучасників і нащадків: революції, війни, соціальні конфлікти призводять до розтрати соціально-психічних сил, що є найвеличезнішою скарбницею з усіх багатств світу. Розтрачуючи сили у взаємній боротьбі, люди потрапляють у рабство до природи. «Якщо й далі хід подій відбуватиметься так само, якщо миру не настане, від цього рабства ... нас не врятують жодні декрети і конституції».*

Наступним розрядом сил – подразників, що визначають поведінку людей, розглянемо біологічні сили чи фактори. До *біологічних* належать усі умови, які зберігають життя організму (а людина є одним з них); дані разом з ним. До таких умов насамперед належать *біологічні*, чи життєві, *потреби*. Наведемо їх *основні характеристики*:

- вони отримуються разом з організмом;
- спадкові;
- не залежать від свідомості та власного досвіду;
- властиві всім живим організмам.

До біологічних умов безпосередньо оточуючого середовища належать біологічні подразники які виходять від *рослинних* та *тваринних організмів*. *Фауна* (світ тваринних організмів) впливає на поведінку людини. Йдеться, наприклад, про поведінку людини в місцях, багатих на хижих звірів та дичину, або про вплив на їхню поведінку дрібних організмів, інфекційних мікробів, бацил, що спричиняють епідемії, підвищену смертність з-поміж людей, та ін. *Флора* (рослинний світ) також впливає на поведінку людини, зумовлюючи різні дії, вчинки, наприклад, у лісі. Життя в районах, багатих на придатні для харчування рослини, відрізняється від життя в місцях, де таких умов немає.

Зазначимо, що формування у людей уявлень та знань щодо впливу на їх поведінку цих факторів багато в чому залежить, наскільки адекватно відображаються впливи тваринного та рослинного світів на життя і поведінку людей в ЗМК, наскільки картина цих світів, що створюються на каналах радіо і телебачення та на шпальтах газет і журналів є науковою і відповідає реальному життю.

Враховуючи, що інші біологічні умови, безпосередніми «носіями» яких є сама людина, будуть розглянуті у наступному розділі, перейдемо до розгляду ще одного групування умов оточуючого середовища – «розподіл» середовища на природне та соціальне. Природне середовище (природа) є сукупністю природних

умов існування суспільства.

Природне середовище, у свою чергу, можна уявити таким, що складається з: *фауни* – тваринного світу, *флори* – рослинного світу, *повітряного, водного середовищ*, а також *геосфери* – ґрунту і землі.

Зрозуміло, що кожна з виділених природних сфер як об'єкт дослідження є надзвичайно різноманітною та складною, навіть якщо йдеться про аспект впливу на процес виховання. Тому наше завдання виявити найважливіші аспекти такого впливу. Для цього передусім необхідно зрозуміти механізми та тенденції у взаємодії людини з природою. Перехід від парадигми «діяльність» до парадигми «спілкування», як ми з'ясували вище, визначає спрямованість та механізм взаємодії людини з природою. Нас буде цікавити, з *одного боку*, як природне середовище впливає на організм людини, її психіку та свідомість, тобто які передумови для впливу на поведінково-діяльнісний рівень людини-системи створюються на структурному, функціональному, психічному та свідомому рівнях. З *іншого боку*, потрібно уявляти, як виховання людини, насамперед, екологічне виховання впливає на природу.

Переходячи до розгляду *впливу природи на соціалізацію*, слід, виділити кілька його *напрямів*. Отже, природне середовище це:

- джерело «енергетичного підживлення» всіх живих організмів, у тому числі людини. Вода, повітря, природні продукти харчування – найважливіші умови життєдіяльності людини, збереження та продовження її життя. Від якості цієї «енергетичної сировини» залежить передусім здоров'я людей, можливість забезпечення їхнього життя, а отже, і всіх форм діяльності;
- джерело сировини для товарів споживання, й водночас – забруднення природи промисловими відходами;
- місце відпочинку та оздоровлення людей, відновлення їх сил;
- простір виховання, усвідомлення людиною своєї природної сутності;
- довкілля людини, яке багато в чому визначає її спосіб життя.

Не ставлячи собі завдання поглибленого дослідження впливу природи на соціалізацію і виховання, звернемо увагу на найважливіші чинники. Насамперед, не можна не враховувати, що всі названі напрямки впливу природи на соціалізацію опосередковані впливом екологічної кризи, спричиненої Чорнобильською катастрофою. Значна частина території України як природного довкілля має вплив, що загрожує здоров'ю та життю людей. Медики наголошують на значному збільшенні захворювань нервової системи, респіраторних захворювань, імунодефіцитних станів у дітей. Поряд із загальною неблагополучною радіаційно-екологічною обстановкою як причини захворювань

визнано порушення харчування, вітамінний і мікроелементний дефіцити. Скарги дітей на головний біль, запаморочення, підвищену стомлюваність стають звичними не лише для медиків, а й для батьків та вчителів.

Не менш катастрофічний (якщо не більший) вплив на стан природного середовища України спричинила повномасштабна війна з боку Росії. Знищення значної частки рослинного світу, забруднення і руйнування системи водних ресурсів, масштабна шкода флорі і фауні країни, збіднення ґрунтів, забруднення їх військовим брухтом та тотальне мінування території – таке зневічене природне середовище утворює сьогодні простір соціалізації населення України. Зрозуміло, що критичний стан природного середовища вимагає серйозного перегляду і оцінки соціалізаційного впливу «воєнної» і «поствоєнної» природи на всі верстви населення.

Не буде, на наш погляд, перебільшенням висловити думку про те, що природне середовище як джерело енергетичного обміну втрачає свою повноцінність. Більше того, у ряді випадків вона несе у собі загрозу збереженню здоров'я людей і, у зв'язку з цим, вимагає до себе нового ставлення. На зміну повній довірі до «природи-годувальниці» приходять обережне сприйняття, що межує з недовірою. Ставлення до природи як цілості (природа України) диференціюється на ставлення до різних «зон» та «територій забруднення». У взаємодію Космосу з природою дедалі більше «втручаються» різноманітні прилади, що визначають ступінь її придатності для обміну енергією.

З вказаних причин природне середовище втрачає свою повноцінність і як простір відновлення людських сил – відпочинку та оздоровлення. До проблем забруднення басейнів річок та озер, лісів та полів хімічними та іншими промисловими відходами додалася загроза з боку фауни, яка перенесла радіаційне забруднення. Таким чином, маємо ліси, в яких не можна відпочивати, збирати гриби та ягоди, річки та озера, в яких не можна купатися та ловити рибу. Місце розселення людини, покликане полегшувати його життя, робити його більш безпечним і комфортним, вже не в змозі повною мірою виконувати цю функцію.

Крім того, зазначені обставини обмежують і так недостатні контакти людини з природою, без яких слабшає і її усвідомлення себе невід'ємною частинкою природного світу. Зменшується і виховний вплив природи на людей.

Підсумувавши сказане, можна зробити узагальнення у тому, що кризові явища у природі, негативно впливаючи на здоров'я людей, підривають можливості нормального функціонування людини як системи як на біологічному, так і на психічному і свідомому рівнях. Закономірні також прояви негативу на поведінково-діяльному рівні. Звідси й можливість неадекватної реакції на виховний вплив, отже, і необхідність зміни змісту та форм виховання, передусім,

екологічного.

Розглянемо вплив виховання як механізму соціалізації на стан довкілля. Вище вже говорилося, що формування «господаря природи» у поєднанні з установкою на безмежність природних запасів стало основною причиною екологічної кризи. Очевидно, усвідомлення людини невід'ємною частиною природи, сприйняття загрози та шкоди природі як шкоди людині та загрози її життю повинні стати однією з провідних цілей виховання. Необхідність не тільки захистити природу від шкідливого впливу, а й допомогти їй відновитися від завданої людиною шкоди стає центральним завданням екологічного виховання. На це мають бути спрямовані зусилля всього суспільства, усіх соціальних інститутів.

Зокрема, через виховання мають впроваджуватись відповідні *екологічні практики* – типові дії індивіда щодо структурування, перетворення, відтворення певного соціального порядку в навколишньому середовищі існування людини (природному, штучному). Екологічні практики здійснюються через сукупність *компонентів*:

1. *Когнітивний*, який включає раціональні уявлення про людину, про біосферу, про суть взаємодії людини з навколишнім світом, про можливі ризики і про основи безпечної поведінки в природному та штучному середовищі.

2. *Ціннісно-мотиваційний*, що є результатом інтеріоризації загальнолюдських гуманістичних цінностей, який передбачає формування стійкої мотиваційної установки на позитивні екологічні практики.

3. *Поведінковий (емоційно-діяльнісний)*, який пов'язаний із застосуванням на практиці набутих знань.

Сучасні екологічні практики на рівні індивіда включають екотуризм, екопоселення, вегетаріанство, створення паркових зон, екодизайн, екоспоживання та ін. [14, с. 157-158].

Звернемо увагу, що очікуваним результатом екологічних практик на всіх рівнях на необмежений поствоєнний час має стати діяльність щодо відновлення і оздоровлення покаліченого природного середовища.

Зазначимо ще одне коло проблем, пов'язаних із «олюдненням» природи, створенням штучного природного середовища. Непродумане вторгнення в довкілля з метою зробити його більш придатним для життя людини нерідко відбувається всупереч законам природи. Проте людина – її частина і має дотримуватися цих законів, якщо хоче вижити. Адже природні процеси, зв'язки в екосистемі набагато давніші за людину, тому вона не може ними нехтувати. Очевидно, усвідомлення місця людей в еволюційному процесі як авангарду, який може виконувати свою роль, лише пізнавши та прийнявши закони розвитку

природи, стає одним із найважливіших завдань екологічного виховання.

Завершуючи розгляд основних біологічних факторів людської поведінки, підкреслюємо їхній величезний вплив. Вони закладені в основу всіх соціальних подій – як незначних, так і світового значення. Проте ця сила не є абсолютною, на поведінку впливають також інші сили, зокрема соціально-психологічні. Якщо вони, як правило, не можуть знищити силу перших, то від них багато в чому залежить напрямок дії біологічних сил. Через зіпсованість біологічного механізму інстинктів людини ці напрямки все істотніше залежать від фактора соціально-психологічного порядку.

Соціально-психологічні сили, що виростили на ґрунті біологічних сил, є силами, які виправляють, регулюють і концентрують роботу біологічних «моторів» поведінки. Роль їх із підвищенням рівня культури збільшується.

2.3. Соціальне середовище в мінливому суспільстві: особливість впливу на соціалізацію

До соціально-психологічних умов, сконцентрованих безпосередньо в суспільному середовищі, П. Сорокін відносить матеріальну культуру, що оточує людину, духовну атмосферу соціального середовища, суспільно-політичної організації, групи, явища влади, багатства і грошей, розподілу праці та ін. Усі вони складні, оскільки є поєднанням різних факторів першої групи з біологічними та космічними факторами. Позначаються вони як фактори соціального середовища.

Слід зазначити, що саме через складність *факторів соціального середовища* пересічній особі подекуди важко оцінити негативні наслідки їх впливу на власну поведінку. В той же час засоби масової комунікації (ЗМК) пропонують готові інтерпретації, як сприймати і оцінювати ці впливи, які моделі сприйняття вважають легітимними. При цьому, за умови виваженої, науково обґрунтованої позиції ЗМК, це сприяє покращенню взаємодії людей з соціальним середовищем. В той час як зацікавлене, викривлене висвітлення фактів і подій може слугувати для маніпулювання свідомістю людей.

Відмінність впливу на поведінку факторів соціально-психологічних порівняно з біолого-космічними полягає в тому, що останні ми сприймаємо як такі, що обмежують свободу нашої поведінки (хвороба приковує нас до ліжка, мороз заважає купатись у відкритих водоймах тощо). Поводячи себе згідно зі соціально-психічними факторами (відповідно до наших ідей, розуміння, бажання), ми діємо «вільно». З огляду на це підвищення впливу соціально-психічних факторів на нашу поведінку ми сприймаємо як *розширення нашої свободи*.

Переходячи до розгляду взаємного впливу соціального середовища на

соціалізацію, уточнимо саме поняття «соціальне середовище». У соціології під соціальним середовищем людини розуміють економічні, політичні, соціальні та духовні умови, територіальні та інші спільності тією мірою, якою вони впливають на свідомість та поведінку людини. «...Соціальне середовище, – стверджував П. Сорокін, – охоплює людину з моменту її народження і відтоді безперервно впливає на неї, не випускаючи її ні на хвилину з-під цього впливу. Ніхто уникнути останнього не може, як не може не дихати тим повітрям, що його оточує» [13].

У вітчизняній соціології склалася практика виділення у соціальному середовищі окремих *сфер*: політичної, економічної, соціальної та духовної. У сукупності та взаємодії вони й становлять *середовище життєдіяльності індивіда*. Вплив кожної зі сфер визначається кількома напрямками. З *одного боку*, кожна сфера – це сукупність відповідних умов соціалізації – політичних, економічних, соціальних та духовних. Вони хіба що окреслюють можливості впливу на поведінку людей. З *іншого боку*, у кожній із сфер формуються певні очікування поведінки людей. Ці очікування перетворюються відповідними соціальними інститутами кожної із сфер на завдання, мету з формування очікуваних рис і характеристик. З допомогою цих інститутів здійснюється зворотний зв'язок – оцінюється ефективність соціалізації, відповідність її результатів очікуваній поведінці людей.

Особливістю соціального середовища сучасної України слід визначити вплив на нього масштабних змін, викликаних з одного боку переходом до ринкових відносин, а з іншого – повномасштабною війною з боку Росії. Ці впливи мали протилежний характер. Якщо перехід до ринку сприяв реалізації творчого потенціалу суспільства і розвитку всіх суспільних сфер, то зміни іншого штибу несуть катастрофічно руйнівний знищуючий вплив на українське суспільство. Враховуючи, що цей підручник написано ще до завершення війни (безумовно перемогою над агресором), автори вважають доречним обмежитися характеристикою соціальних умов напередодні початку війни – кінець 2021 – початок 2022 рр. З розумінням, що подальша соціалізація відбуватиметься в умовах, що вимагають масштабних, фундаментальних досліджень.

У свою чергу соціалізація також *впливає на навколишнє соціальне середовище*. Через виховання формуються риси та характеристики особистості, які дають їй можливість виконувати ті чи інші соціальні ролі – бути робітником чи інженером, лікарем чи педагогом, політиком чи вченим. Саме завдяки вихованню соціальне середовище «оживає», наповнюється суб'єктами соціального життя, що своїми спільними зусиллями змінюють навколишнє середовище.

Зрозуміло, що в період радикальних змін у житті суспільства рівновага, що

склалася у взаємодії соціального середовища та соціалізації, також порушується. Це потребує змін, коректив виховання з урахуванням суспільних змін у кожній сфері. Ці корективи будуть належати передусім до тих напрямів, які найбільше співвіднесені з відповідними сферами соціального середовища.

Політична сфера життєдіяльності суспільства об'єднує, як відомо, всю сукупність соціально-політичних відносин, соціально-політичних інститутів у їхньому реальному функціонуванні, а також усе різноманіття соціальної діяльності та активності людей щодо реалізації їхніх інтересів через *відносини влади*. Практично все політичне життя суспільства так чи інакше пов'язане із здійсненням відносин влади.

Визначальним у політичному житті сучасної України є процес *демократизації соціально-політичних відносин*, відхід від жорсткого тоталітарного політичного режиму та побудова правового, демократичного суспільства. Такий перехід має вкрай радикальний характер і пов'язаний із необхідністю корінної ломки у свідомості та політичній поведінці людей.

Справді, радянському політичному режиму була властива *надполітизація життя*. Кожному явищу надавалося політичне звучання – оцінка класових позицій, відповідність інтересам (цілям) побудови комунізму. Тому основним завданням ідейно-політичного виховання виступало «формування політичної свідомості, в якому втілюється сприйняття класових інтересів та цілей». Інтереси однієї партії, точніше, партійно-адміністративної номенклатури, представлялися як класові інтереси всього народу. Обов'язок відстоювати, захищати та реалізовувати їх був громадянським, політичним зобов'язанням кожного, визначальним механізмом його політичної поведінки. Підтримка, схвалення та «боротьба за виживання» політичних установок КПРС ставали змістом політичної поведінки людей, жорстко детермінованої нормами та механізмами тоталітарного режиму. Зовні це виявлялося у «надактивності» політичного життя, поголовній участі у виборах, масовій підтримці рішень чергових партійних з'їздів. Однак фактично було майже повне відчуження народу від влади, від можливості впливати на політичні рішення, представляти і відстоювати політичним шляхом інтереси більшості соціальних класів, верств, спільностей і груп.

Відчуження від політичного життя більшості народу становить другу характерну ознаку доперебудовного режиму. Формування «чорно-білої» політичної свідомості, що оцінює інших людей та їх поведінку за стереотипами «ми-вони», «свої-чужі», з *одного боку*, мотивувало наступальну, агресивну поведінку на мікрорівні, а з *іншого*, – пасивність і апатію в відстоюванні індивідуальних та групових політичних інтересів, готовність підкорятися та виконувати політичну волю правлячої партії. Формувалася свідомість та

психологія «людини-гвинтика». Основою такого перетворення є, на думку *Д. Ольшанського*, – «...знищення особистого, індивідуального «Я» та його заміна безособовим «Ми»,... – гвинтик отримує натомість жорстку, ригідну свідомість, засновану на цілком певній, заданій ззовні, чужій картині світу [Цит. за 9, С. 140-141].

Зрозуміло, що здійснення переходу в суспільній політичній свідомості від філософії «гвинтиків» до принципів демократизму, допустимості рівноправного існування в суспільстві різноманітних політичних партій і рухів, готовність до плюралістичного сприйняття всього різноманіття політичних поглядів і доктрин, прийнятності різноманітної політичної поведінки в рамках демократії та закону завдання надскладне, що вимагає величезних виховних зусиль та тривалого часу. Вимагає воно і прогресивних змін у політичних структурах влади, стабільності та поступальності демократичних реформ, тобто демократизації політичного середовища.

Очевидно, процес виховання потребує, з *одного боку*, деякої деполітизації – відмови від підтримки політичної лінії будь-якої партії на користь затвердження загальносвітових політичних цінностей, з *другого*, – зменшення «політичного навантаження» інших складових виховання, у тому числі і трудового.

Однак, слід наголосити, що *виробничо-економічній сфері* радянського суспільства не вдалося уникнути «диктату» з боку політики, що виявлялося в «забутті» низки економічних закономірностей, за якими має функціонувати економіка, на догоду політичним вимогам. Подібна ситуація не могла не призвести до *деформацій у виробничо-економічній сфері*, спотворення деяких соціальних функцій праці. Так сталося з *функцією праці утворювати матеріальну основу суспільства* та суспільного устрою.

Реалізація цієї функції в нашому суспільстві мала неоднозначний і суперечливий характер. Будівництво соціалізму, що передбачало організацію життя суспільства на основі суспільної власності та відповідно суспільної форми праці, призвело до підміни соціалізму тоталітаризмом.

Деформації торкнулися й *функції праці – бути мірою розподілу та споживання* у суспільстві. Розподіл вироблених товарів і доходів від імені трудящих, але без їх участі, здійснювався відомствами при домінуванні лише державних інтересів над інтересами людини.

Високопродуктивна, ефективна праця не компенсувалася відповідною зарплатою. Принцип «зрівнялівки» дозволяв відомствам перерозподіляти доходи для забезпечення планових показників у галузі. Тим самим знижувалася роль оплати праці як стимулу підвищення її ефективності, порушувався принцип справедливої оплати та соціальної справедливості загалом. Створювалися можливості для зловживання у сфері виробництва та розподілу.

Не вдалося уникнути деформацій праці щодо *функції самовираження, самоствердження та розвитку людини*. У реальному житті людина праці не була метою суспільного прогресу, як це стверджувалося у партійних документах. Творча енергія, ініціатива, самостійність трудящих сковувалися, знижувався рівень трудової активності, соціальних домагань. І хоча елементи прагнення працювати творчо виявлялися у низці ініціатив та рухів, у конкретному господарському підході керівників окремих трудових колективів та організацій виробництва, проте в цілому відбувався процес гальмування, стримування, деформації такої найважливішої функції праці, як самореалізація, самовираження особистості. Трудящі все меншою мірою відчували себе співвласниками виробництва. Вони все більше відділялися і від власності, і від результатів праці.

Спільним результатом деформації соціальних функцій праці стало фактичне *відчуження праці в країні*.

Наукова категорія *«відчуження праці»* відображає процес перетворення діяльності людини та її результатів на самостійну силу, що панує над нею і ворожу їй, пов'язане з цим перетворення людини з активного суб'єкта на об'єкт соціально-трудова відносин та суспільного процесу в цілому. Деструктивна небезпека постійного відчуження продукту праці від безпосереднього виробника полягає у перетворенні самої діяльності на безперервне *самовідчуження праці*. До того ж відчуження в основоположній сфері життєдіяльності не може не позначитися на стані інших сфер – політичної, соціальної та духовної. Це веде до відчуження працівника від влади та управління, від можливості самореалізуватися у сфері соціальної активності, відчуження від духовного життя суспільства.

Успадкований від тоталітарного політичного режиму диктат політики над економікою, який здійснювався організаційною владою командно-адміністративної системи, виявився в умовах економічних реформ, з *одного боку*, у невмінні номенклатурного апарату організувати виробництво в умовах різних форм власності, а з *іншого*, – у небажанні цього робити через загрозу втратити економічну владу, привілеї. В результаті в змінах форм власності на засоби виробництва став домінувати процес, який отримав у громадській думці назву *«прихватування»*. Він полягає у використанні владних повноважень для забезпечення привілеїв приватизації державної власності. При цьому вітчизняні управлінці ще не мали достатнього професіоналізму, щоб налагодити роботу виробництва в нових умовах. Некомпетентні, непрофесійні управлінські рішення у сфері виробничо-економічних рішень, мабуть, були головною причиною економічної кризи, катастрофічного спаду виробництва, гіперінфляції. У цьому, здається, закладено одне з основних соціальних протиріч, що визначало проблеми та складності функціонування суспільства, специфіку соціально-трудова

відносин у перехідний період.

Деформації у виробничо-економічній сфері, спотворення соціальних функцій праці не могли не позначитися на мотивації трудової діяльності. Доперебудовному періоду з жорстко плановою організацією праці, державною власністю на знаряддя та засоби праці, робочу силу, з зрівняльним підходом до оцінки результатів праці відповідала взаємодія двох концепцій *мотивації праці*: «справедливості» та «очікування».

Справді, з *одного боку*, орієнтація на досягнення у результаті побудови соціалізму соціальної справедливості всім трудящих робила провідним принцип соціального порівняння досягнень у праці, і навіть відповідних винагород. На такий підхід значною мірою були націлені соціалістичне змагання, рух ударництва. «Трудові подвиги», «трудоий героїзм» служили своєрідними орієнтирами для такого порівняння, визначали верхню планку досягнень, до якої слід прагнути.

З *іншого боку*, загальним для всіх сфер праці тривалий час був мотив праці в ім'я побудови світлого майбутнього – комунізму. Саме величезна цінність кінцевого результату праці як для самих працюючих, так й їхніх дітей, онуків, прийдешніх поколінь у нашій країні, й у світі служила мотивом праці, що дозволяв надовго, на десятиліття відкладати забезпечення добробуту трудящих. Можна сказати, що в цьому варіанті реалізувалася теорія очікування з необмежено далеким майбутнім, і, як показало життя, з практично недосяжними результатами самої діяльності. З часом і відсутністю вагомих позитивних результатів подібний підхід до мотивації праці втрачав свою ефективність.

Відповідно до таких концепцій сформувалася і певна модель трудової мотивації, що ґрунтується на ідеї, що провідним мотивом, спонуканням до праці може бути бажання реалізації ідеологічних цілей, перемога соціалізму у світовому масштабі, боротьба зі світовою буржуазією тощо. Матеріальні мотиви (достаток, добробут, багатство) витіснялися з суспільної свідомості під пресингом потужної ідеологічної обробки. Подібна модель при всій своїй зовнішній привабливості придушувала природне прагнення працівника до забезпечення собі та сім'ї гідного існування, до досягнення життєвого успіху не в майбутньому, а у справжньому, сьогоднішньому житті, до відчуття себе господарем своєї долі, що забезпечує собі економічну незалежність високими заробітками. До того ж, така модель не могла за своєю суттю забезпечити реалізацію соціалістичного принципу «кожному за працею».

Через це праця значною мірою втратила роль мотиву у побудові світлого майбутнього, роль мотиву заробітку виявилася багато в чому заблокованою ідеологією «зрівнялівки». Здається, що це одна із вагомих причин спаду

громадського виробництва в період перебудовного оновлення суспільства.

Розробка адекватної моделі трудової мотивації, що спирається на досягнення сучасних мотиваційних концепцій та враховує особливості сучасної ситуації у сфері праці нашої країни, висувається сьогодні як одне з головних завдань соціально-економічних наук. А формування мотиваційних механізмів трудової поведінки, орієнтованих на загальнолюдські *цінності* і трудову мораль, стає найважливішим завданням трудового виховання.

Орієнтиром у формуванні установок трудової поведінки можуть бути тенденції у змінах уявлень про цінності у сучасній підприємницькій діяльності.

Відповідно до досліджень, західних вчених на кінець ХХ ст., з концепцій підприємництва дедалі більше виключаються такі загальноновизнані цінності, як дисципліна, послух, ієрархія, досягнення, кар'єра, достатність, влада, централізація. На зміну їм приходять інші цінності – самовизначення, участь, колектив, орієнтування на потреби, розкриття особистості, творчість, здатність на компроміс, децентралізація.

Зрозуміло, що зміна цінностей у цивілізованому підприємстві скоріше може бути далеким, стратегічним орієнтиром. Для нашої кризової економіки з величезним сектором тіньової та елементами злочинної економіки головне завдання трудового виховання бачиться у формуванні готовності заробляти собі на життя власною працею, щоб уберегти молодих людей, які вступають у життя, від прагнення «робити гроші» будь-яким, нерідко протиправним шляхом, щоб зберегти в трудовій моралі цінність виробничої (у широкому значенні – розумової та фізичної) трудової діяльності та повага до людини праці, що заробляє на життя створенням матеріальних та духовних цінностей.

Зазначимо, що відлуння «зміни цінностей» доходить і до нас. Обнадійливі результати, наприклад, були отримані у соціологічних дослідженнях орієнтацій молоді України на ринкову діяльність. Ось деякі з них [9, С. 145].

Головне в роботі – можливість добре заробити. Так вважають сьогодні школярі та студенти, робітники та службовці, мешканці райцентрів та столиці. Саме ця сторона будь-якої роботи найбільш значуща для молоді, престижна у її середовищі. Як найістотнішу характеристику роботи ця ознака вибрала кожна п'ята молода людина з опитаних у районних та обласних центрах та кожна третя у Києві.

У той же час дослідження виявили відмінності у виборі пріоритетів у трудовій діяльності залежно від соціальних умов та рівня культури опитуваних. Так, для молоді районних та обласних центрів до «п'ятірки» найбільш важливих ознак (крім зазначеного вище) входять: комфортні умови праці, робота «від і до» із прийнятною зарплатою; можливість для професійного зростання та кар'єри; автономія на робочому місці, можливість відлучок з роботи. Як бачимо, прагнення

добре заробити поєднується з орієнтацією на роботу швидше комфортну, ніж напружену, розмірену – чим інтенсивну, малоорганізовану – ніж дисципліновану. Важко собі уявити, як за такого ставлення до роботи можна розраховувати на високу зарплату і на чому ґрунтуватиметься очікуване професійне просування та кар'єра працюючих. До орієнтації на роботу представників цієї групи можна додати націленість скоріше на малозмістовну та низькокваліфіковану роботу, ніж на творчу; на малопrestiжну більше, ніж суспільно значиму; виконавську скоріше, ніж на керівну. І все це, не забудемо, на тлі прагнення заробити якнайбільше. Зрозуміло, що навряд чи можна за такого ставлення до роботи серйозно розраховувати на добрий заробіток, тим паче в ринкових умовах.

Другу групу опитаних – молодих киян – вирізняє більший реалізм. Справді, за високою зарплатою в п'ятірці найбільш важливих характеристик роботи називають самостійне прийняття відповідальних рішень і підприємницький ризик; висока кваліфікація та освіта та їх постійне оновлення; престиж професії та спеціальності. Особливо хочеться підкреслити відображення в цій моделі такої «ринкової» цінності, як стабільність і гарантованість зайнятості, які, на наш погляд, більше за інших вказують на реальність підходів, опитаних з цієї групи. Високу зарплату, на їхню думку, можна заробити на високопrestiжній та кваліфікованій роботі за готовності не лише освоїти її, а й постійно вдосконалюватися; працювати напружено і продуктивно, менше думаючи про відпочинок та зручності за рахунок робочого часу, і більше про пошуки резервів Ініціатива та виправданий ризик, відповідальність та заповзятливість необхідні передумови вдалої трудової діяльності, кар'єри. Однією з найважливіших цінностей самореалізації працівника при цьому є сама можливість працювати, гарантованість зайнятості, стабільність.

Порівняння обох моделей показують майже очевидну перевагу для роботи в умовах ринку орієнтацій другої групи опитаних.

Очевидно, що формування цінностей ринкової трудової поведінки потребує взаємозв'язку трудового виховання з вихованням загальної культури людей, з покращенням умов соціальної сфери життєдіяльності.

Про соціальну сферу соціологи говорять зазвичай у «широкому» та «вузькому» сенсі. У «вузькому» сенсі соціальна сфера поєднує комплекс умов праці, побуту, дозвілля; доступність культурних благ та послуг, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, працевлаштування. У разі командно-адміністративної системи функції соціальної сфери регулювалися і оплачувалися державою. Це створювало ілюзію «безкоштовності» соціальних послуг, хоча оплачувались вони із грошей, зароблених трудящими. До того ж розміри і якість соціальних послуг відставали від світових стандартів. У виховному плані такий підхід

переломлювався у формуванні почуття обов'язку та подяки за це «виключне благо», що походить від можновладців.

У «широкому» сенсі соціальна сфера охоплює простір соціальної справедливості, соціальної рівності та соціальних гарантій. Твердження про побудову в нашій країні суспільства, де всі ці проблеми практично вирішені, мали скоріше пропагандистський характер. Справді, навряд чи можна було вважати справедливим відрахування близько 80 % зароблених працівниками грошей на користь держави. Важко говорити про соціальну рівність представників партійно-адміністративного апарату та пересічних громадян. А соціальні гарантії забезпечували підтримку життя за досить низького рівня доходів більшості громадян. Водночас засобами виховання підтримувалося і формувалося переконання у незаперечних перевагах наших завоювань у соціальній сфері. Хоча паралельно утверджувалася психологія утриманства, споживацтва, сподівання на державу, яка має «все забезпечити» та «все надати».

Перехідний період до ринкових відносин загострив всю сукупність соціальних проблем, насамперед через зниження фінансових можливостей реалізації колишньої соціальної політики. Наростання соціальної нерівності та поділ суспільства на бідних і багатих, посилення соціальної несправедливості, ослаблення та зникнення соціальних гарантій, перекидання їх на плечі самих трудящих – лише деякі із змін, що відбулися у цій сфері.

Актуальним у вихованні стає формування установок на *соціальний «самозахист»* за рахунок відрахувань від заробітків. Ефективна та добре оплачувана праця сьогодні стає гарантом соціальної забезпеченості завтра. На зміну соціальній рівності приходить орієнтація на рівність можливостей у самозабезпеченні та самореалізації. У поєднанні з нерівними здібностями людей у реалізації рівних можливостей легітимізується правомочність соціальної стратифікації, нерівного становища людей у суспільстві.

Переходячи до завершальної – духовної – сфери суспільного життя, підкреслимо виняткове значення для виховання всіх складових цієї сфери – освіти, науки та культури. Спільним їхм недоліком у доперестроєвний період була *заідеологізованість*, тобто націленість на відображення класового інтересу. Це вело до закритості, обмеженості, тенденційності духовного життя в країні, до спотвореного відображення у суспільній свідомості реальності. Фінансування духовної сфери за «залишковим принципом» не дозволяло повною мірою реалізувати творчий потенціал народу. Демократизація духовного життя сприяла її *деідеологізації*, доступу до невідомих раніше вітчизняних та зарубіжних здобутків культури, розширила можливості вільного творчого самовираження. Однак на хвилі цих прогресивних змін духовне життя країни затопило безліч

низькопробних виробів різних жанрів. Доступ до справжньої духовної культури багатом став «не по кишені». Зменшилася державна підтримка освіти, науки та культури. Ознаки кризи присутні і у духовній сфері. Падає соціалізаційний потенціал системи освіти та виховання.

Отже, огляд ситуації в кожній із розглянутих сфер суспільного життя свідчить про її радикальну зміну. Докорінно змінюються цінності, норми, схвалені зразки поведінки. Все це вимагає змін у змісті та методах виховання, які мають застосовуватися з урахуванням результатів соціологічних досліджень змін у виховному впливі довкілля.

Певний виховний потенціал міститься у впровадженні в науковий обіг соціологічних досліджень поняття «*виховне середовище*», яким охоплюється практична більшість безпосередніх і опосередкованих впливів на дитину на мікрорівні, умови життєдіяльності особистості. До структури виховного середовища входять окремі виховні середовища:

- виховне середовище сім'ї;
- виховне середовище закладів виховання та освіти;
- виховне середовище вулиці;
- виховне середовище дозвілля;
- інформаційно-виховне середовище (ЗМК) та ін.

Подібна структураризація виховного середовища має перевагу завдяки конкретизації виховних впливів у кожному окремо взятому середовищі в поєднанні з подальшою інтеграцією цих впливів у загальному результаті впливу виховного середовища в цілому. В той же час виникають питання щодо відсутності у структурі виховного середовища елементів природного виховного середовища, вплив якого на виховання (як зазначалося вище) важко переоцінити [6, С. 93-95].

Актуальною в контексті сказаного виглядає думка відомого французького педагога С. Френса про зв'язок виховання із соціальним середовищем. Виховна робота «зазнала б повного краху, – стверджував він, – якби ми нехтували взаємини людини з навколишнім соціальним середовищем. Наше завдання полягає в тому, щоб максимально пристосувати особистість з її незаперечною цінністю до вимог життя в суспільстві, навіть якщо ці вимоги часом здаються нам нелогічними та абсурдними, вони існують і їх не можна не враховувати у педагогічній діяльності» [9, С. 149].

Додамо на закінчення, що здійснення зміни у системі виховання навряд чи можна здійснити без виділення їх у пріоритетні напрями державної політики демократизації суспільства та переходу до ринкової економіки.

Резюме

1. Людина як відкрита жива соціальна система не може не взаємодіяти з навколишнім середовищем, що впливає на життєдіяльність людини, в тому числі і на її соціалізацію.

2. З розширенням можливостей впливати на природу змінювалися парадигми взаємодії «людина-природа». На зміну парадигмі «спостереження» прийшла парадигма «діяльність», яка, у свою чергу, потребує заміни парадигмою «спілкування», змістом якої є діалогова взаємодія (співпраця), спілкування в ім'я оптимізації системи «людина-світ», їх спільної еволюції. Ця парадигма визначає напрям дослідження взаємовпливу довкілля та виховання.

3. Через війни, вторгнення людини у природний світ загрожує існуванню природи. Остання неспроможна виконувати функції джерела життєдіяльності людини повною мірою. Тим самим підривається можливість нормального функціонування людини як системи не тільки на біологічному, а й на психічному та свідомому, а також діяльно-поведінковому рівнях. Виховний вплив природи знижується, людина дедалі більше відчужується від природи. Цим обумовлена необхідність зміни змісту та спрямованості екологічного виховання.

4. Соціальне середовище як сукупність соціальних умов істотно впливає на поведінку людини, а також на механізми регулювання поведінки. Радикальні зміни в соціальному житті, пов'язані з її демократизацією та переходом до ринкових відносин, вимагають змін у змісті та формах виховання. Кризові явища у суспільстві ускладнюють умови виховання, проведення реформ у цій сфері.

5. Динамізм змін у навколишньому середовищі обумовлює необхідність внесення корекцій у виховну роботу. При цьому соціалізація буде ефективною лише при опорі на результати соціологічного моніторингу, що відстежує зміни виховної ситуації у суспільстві.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте, що означає поняття «навколишнє середовище».
2. Поясніть значення понять «природне середовище» і «соціальне середовище».
3. Розкрийте сутність і структуру виховного середовища.
4. Розкрийте сутність основних парадигм взаємодії людини із середовищем.
5. Поясніть, чим обумовлена необхідність переходу у взаємодії людини з навколишнім світом від парадигми «діяльність» до парадигми «спілкування».
6. Поясніть, в чому полягають особливості впливу природи на соціалізацію, спричиненого екологічною кризою в наслідок війни.
7. В чому полягає вплив на процес соціалізації політичної сфери?
8. Поясніть, як впливає на процес соціалізації економічна сфера.
9. Розкрийте особливості впливу на процес соціалізації соціальної сфери.

10. Поясніть специфіку впливу на процес соціалізації духовної сфери в умовах соціальних криз.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. М., 2001.
2. Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность. М.: Когито-Центр, 2000.
3. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избр. тр. по эконом. теории: пер. англ. М.: ГУВШЭ, 2003. С.649-652.
4. Вернадский В.И. Начало и вечность Жизни. М., 1989.
5. Воробйова Л.С. Людина в умовах глобальних викликів: філософсько-освітній аналіз. Ірпінь: Національний університет ДПС України, 2011.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук. України; головний ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер. 2008.
7. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. К.: Стилос, 2001.
8. Лукашевич М.П., Лукашевич О.М., Шандор Ф.Ф. Самоменеджмент в соціальній сфері. Підручник. Ужгород, 2019.
9. Лукашевич М.П., Лукашевич О.М., Шандор Ф.Ф. Соціологія виховання. Підручник. К.: Видавець ФОП Піча Ю.В., 2022.
10. Препотенська М.П. Ното urbanus: феномен людини мегаполісу: монографія. Дніпропетровськ: Вид. Середняк Т.К., 2014.
11. Рябченко В.І. Аномія в українському соціумі: соціально-філософський аналіз проблеми. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2006. Вип. 57. С. 78-85.
12. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. Львів: Українські технології, 2005.
13. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. М.: Наука, 1994.
14. Соціологія: терміни і поняття. Навч. словник-довідник / За заг. ред. В.М. Піча. Львів, 2018.
15. Фрідман Т.Л. Світ плаский! / Глобалізований світ у ХХ столітті / Томас Л. Фрідман; (пер. з англ. М. Руденко). Л.: АНТА, 2008.
16. Хоружа Л.Л. Соціологія виховання особистості: навч.- метод. посіб. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017.

Розділ 3. АДАПТАЦІЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНА ФОРМА ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ З ДОВКІЛЛЯМ

Засвоївши цей розділ, Ви будете знати і вміти:

1. Пояснити, що є процес адаптації людини, у чому її сутність.
2. Показати взаємозв'язок біологічної, психічної та соціальної адаптації в життєдіяльності людини.
3. Порівняти процеси адаптації та соціалізації людини, визначити їх подібності та відмінності.
4. Розкрити суть адаптивно-розвиваючої концепції соціалізації, показати місце виховання у механізмі її реалізації.

Логіка викладання матеріалу:

3.1. Генеза поняття «адаптація» в науковій літературі.

3.2. Адаптація: біопсихосоціальний контекст.

Основні поняття: адаптація, біологічна адаптація, психологічна адаптація, пристосування, соціалізація, ресоціалізація, культуралізація, інкультурація, моделі соціалізації, адаптивно-розвиваюча модель соціалізації

3.1. Генеза поняття «адаптація» в науковій літературі

Близькість понять «соціалізація» та «адаптація» пояснюється в соціологічних джерелах їх спільною належністю до сукупності *процесів соціально-адаптивного характеру* [16, С. 940].

Виникнення терміна «адаптація» належить до другої половини XVIII ст. Введення його в науковий обіг пов'язують з ім'ям німецького фізіолога *Ауберта (Н. Ауберт)*, який використовував цей термін для характеристики явищ пристосування чутливості органів зору (або слуху), що виражається у підвищенні або зниженні чутливості у відповідь на дію адекватного подразника [11, С. 86-93]. У своїй еволюційній теорії *Ч. Дарвін* використав поняття «адаптація» для пояснення механізму природного відбору в умовах невизначеної мінливості.

Сучасні наукові дослідження адаптації пов'язують з роботами *У. Кеннона*, який вивчав фізіологічні зміни під впливом голоду, болі, страху та гніву. На початку XX століття він описав дві основні *реакції* живих організмів *на небезпеку* – напад і втеча. Він вперше пояснив зв'язок активізації організму не тільки з фізичними, а й з емоційними чинниками.

Широкий інтерес до проблеми адаптації людини дозволяє говорити про

багатосторонність, скоріше навіть *універсальність* класу адаптивних явищ. Тому важливо з міждисциплінарних позицій поглянути на багаторівневе явище складноорганізованої біологічної, психічної та соціальної природи і водночас виділити в ньому соціальну обумовленість як провідну в адаптації людини. В сучасній вітчизняній літературі з проблем комплексного вивчення людини утвердився погляд на людську діяльність і поведінку, які зумовлені взаємозв'язком біологічних, психічних та соціальних закономірностей, при провідній ролі останніх. Однак для здійснення такого інтегрованого, комплексного розгляду адаптації людини необхідно передусім диференційовано розглянути кожен із складових елементів, *рівнів адаптації* – біологічний, психологічний та соціальний.

Біологічна адаптація людини відображає її загальну з усіма живими організмами біологічну організацію, а також те особливе, специфічне біологічне, що має соціальну сутність.

Велике теоретичне значення для дослідження проблем біологічної адаптації мають: положення *Ч. Дарвіна* про те, що адаптації, як і будь-які інші властивості живого, формуються історично, а тому є співвіднесеними у часі та просторі. Плідною є думка *І. Сеченова* про єдність організму та середовища, взаємодія яких є необхідною умовою виникнення та розвитку адаптації: «Завжди і всюди життя складається з кооперації двох факторів певної, але змінної організації та впливу ззовні». Йому належить природниче обґрунтування *теорії відображення* та зв'язку *відображення з адаптацією*; розуміння *О. Ухтомським* організму як цілісності (його активність у взаємодії із середовищем у процесі адаптації стала поштовхом у дослідженні поведінкових механізмів адаптації організмів, що призвело до розкриття *фізіологічних механізмів адаптації* організму до зовнішнього середовища); вчення *І. Павлова*, зокрема, принцип історичної (еволюційної) детермінованості ставлення організму до середовища, а також еволюційної детермінованості будь-якої форми реактивності впливу довкілля. Живий організм як система, вважав *І. Павлов*, існує серед навколишньої природи лише завдяки безперервному врівноважуванню, тобто завдяки певним реакціям живої системи на зовнішні подразники, причому у більш високоорганізованих тварин ці реакції здійснюються через нервову систему у вигляді рефлексів. На цій основі виникло струнке вчення про пристосування тварин та людини *за допомогою безумовних та умовних рефлексів, теорії другої сигнальної системи* як одного із *механізмів соціальної адаптації*. У процесі подальшого розвитку ці та інші ідеї знайшли своє застосування у дослідженнях сучасної біології, медицини, екології та інших наук. Як і будь-яка біологічна система, що складається з клітин, органів та систем, підпорядкованих загальним законам біологічної організації,

людина не відірвана від біологічного життя, в тому числі і від найважливішої форми його прояву – взаємодії з середовищем.

На відміну від властивого неживому пасивного відображення – реагування на зовнішні впливи, жива система, навіть у своїй найпростішій елементарній формі, має здатність певною мірою *активного вибіркового відображення*. Завдяки їй жива система може здійснювати пристосувальну діяльність, спрямовану на збереження її цілісності в умовах середовища, що постійно змінюється, на встановлення рівноваги з останнім. *Мотивом поведінки* живого організму у взаємодії із середовищем розглядається *потреба у відновленні рівноваги*. Так, на основі *принципу гомеостазу* (гомеостазису) стало можливим детерміністське пояснення саморегуляції життєдіяльності організмів. Під цей принцип підходило все різноманіття пристосувальної діяльності. Дійсно, гомеостаз охоплює фундаментальний (хоч і не єдиний) рівень взаємодії живого організму з середовищем, що за допомогою природного відбору закріпився як механізм збереження основних констант організму (тиск крові, вміст цукру та мінеральних солей та ін.). Ці механізми включаються у разі виникнення нерівноваги і спрямовані на її відновлення. При цьому організму доводиться орієнтуватися на найважливіші параметри середовища, від яких залежить нормальний перебіг обміну речовин. Таким чином, спрямованість на середовище належить до реакцій організму, які *І. Павлов* визначив як *безумовно-рефлекторні*, властиві організму, закладені в його конструкцію і передані у спадок. У такому розумінні ця частина біологічної пристосувальної діяльності притаманна і людині і, незважаючи на її глибоку соціальність, ніби тримає її у полоні біологічного життя. Річ у тім, що в результаті прямої наступності від предків тварин людина успадкувала комплекс реакцій та інстинктів, що виникли в процесі еволюції: деякі особливості організму, безумовні реакції, народження, розмноження, смерть.

Разом з тим, загальна для всіх живих організмів біологічна адаптація, що передається у спадок, становить найбільш консервативну частину в процесі еволюції живого. У своїй сутності вона сприяє стабілізації, збереженню якісної визначеності виду. Мінливість же пристосування до середовища, що постійно змінюється, – це сторона процесу, що реагує на зміни. Мінливість забезпечується впливом на спадковість результатів прижиттєвого пристосування, навчання, вироблення умовних рефлексів. Акумуляція, накопичення в організмі інформації про індивідуальний досвід у вигляді *«пам'яті»* (*І. Шмальгаузен*) або *«слідів»* (*І. Павлов*), що є результатом випробуваних впливів, розширює пристосувальні можливості, підвищує ступінь активності, забезпечує його *«участь»* в біологічній еволюції. За відносно незмінних умов середовища організму достатньо наявних *«слідів»* для адекватної відповіді на звичні впливи середовища. Обмін з останнім

протікає у межах, визначених спадковим механізмом організму, майже без адаптивних змін.

Тому до *власне адаптації* організму відноситимемо лише *активну частину* його *приспосувальної діяльності*, яка у відповідь на досить нові зміни довкілля викликає пристосувальну активність, спрямовуючи її як на перетворення (зміну) самого організму, так і на перетворення середовища. Виділення з пристосування її активної частини – адаптації – дозволить відійти від погляду на активність організму стосовно навколишнього світу як на похідну від закладеного в самій природі живого потягу до рівноваги, до того, щоб утримати життєдіяльність на тому самому стабільному рівні. Причини пояснення мотивації активності організму на поглибленому теоретичному рівні, має особливе значення при розгляді *психологічної* та *соціальної адаптації* людини.

Аналіз біологічної адаптації людини свідчить, що вона обумовлена насамперед структурами, властивими лише людині. Ці структури проявляються у біологічній організації руки, горла, рота та інших органів; у біологічній організації *неокортексу* та закономірностях його функціонування; у функціях другої сигнальної системи та інших. Підкоряючись біологічним законам, будучи біологічними, ці структури водночас є *специфічними біологічними*, оскільки визначені соціальними умовами.

Характер праці, трудової функції та соціального середовища стали головними у формуванні специфічно людських біологічних утворень. Саме *праця* як доцільна діяльність людини створила її тілесну організацію. Під впливом праці людина, зберігаючи свою біологічну природу, перетворюється водночас на суспільну істоту, отже, людська дійсність включає як природні, так і штучні, «*надприродні*» соціальні і культурні чинники. Багато в чому пориваючи зв'язки з природою, що раніше існували, людина починає виражати свою родову сутність у створенні «*надприроди*», що охоплює «*другу природу*» і *культуру*. Тим самим вона в основному звільнилася з-під влади еволюційних механізмів, набула своєї «*надбіологічної*», *соціальної сутності*. Це внесло істотні зміни у взаємодію людини з природою. З цього моменту його адаптація набула характеру не просто пристосування до змін цього середовища відповідно до власних потреб: виникла необхідність адаптації як самої природи, так і людини як її елемента до створеної ним «*другої природи*», до продуктів та результатів його культури. Однак це не дає підстав для абсолютизації соціального в людині. Для правильного розуміння взаємодії соціального та біологічного в процесі адаптації, думається, важливо враховувати історію виникнення самої людини, динаміку змін у домінуванні біологічного та соціального у процесі розвитку людського суспільства.

Такі зміни характерні й для сучасного етапу науково-технічної революції та

впливу глобалізму на всі сфери життя. Змінюючи соціальні та природні умови життя людини, вони сприяють появі у людей нових людсько-біологічних ознак. Такими ознаками вважатимуться прискорені темпи фізичного розвитку та раннє статеве дозрівання юнацтва, подовження середньої тривалості життя та інших. Характерно, що ці впливи можуть мати як позитивний, так і негативний характер, як сприятливо, так і негативно позначатися на організації людини.

Згідно з численними фізіологічними експериментами вплив негативних факторів середовища проявляється не тільки на біологічному рівні, але також у різних порушеннях моральної поведінки, звичок, а також у нейропсихічних відхиленнях самої різної природи: швидка втома, ослаблення уваги, сильне коливання настрою тощо. Подібні відхилення суттєво впливають на психологічний і соціальний рівні адаптації людини Вони свідчать також про дедалі менше місце в адаптації людини частки «чисто» біологічного, тобто. спільного із біологічною адаптацією живих організмів. Виникла потреба розширення розуміння мотивування адаптаційної діяльності живих систем за рамки, обмежені принципом гомеостазису, за межі уявлень про організм як інертну систему, що виводиться із урівноваженого стану лише зовнішніми поштовхами.

Наукові передумови для поглибленої розробки проблем мотивації біологічної (а також, як буде показано нижче, психологічної та соціальної) адаптації виникли у зв'язку з появою нових методик та технічних можливостей вивчення функціонування організму людини.

Результати проведених досліджень привели до висновку, що організму такою ж мірою (якщо не більшою), як потреба у збереженні основних фізіологічних констант (назвемо її «гомеостатична») властива і так звана «дослідницька» потреба – у придбанні нової інформації про навколишній світ. Подібно до того, як гомеостатичний механізм реалізується шляхом включення ряду фізіологічних механізмів через збудження відповідних рецепторів, «дослідницька» поведінка зумовлена реакцією активізуючої системи вищих нервових центрів (локалізованої в стовбурі мозку). Подразники при цьому виконують *дві функції* – *сигнальну* (інформаційну) та *активізуючу* (енергетичну).

Крім того, реакція активізуючої системи вищих нервових центрів, що обумовлює «дослідницьку» поведінку, є не що інше, як прояв вищої нервової діяльності мозку, що належить до сфери *психіки*. Це свідчить про наявність діалектичного взаємозв'язку між *біологічною* та *психологічною адаптацією*.

Таким чином, діалектична єдність організму і середовища проявляється в процесі біологічної адаптації через нероздільний зв'язок двох домінант поведінки організму - спрямованих на збереження організму як системи та забезпечення

вивчення середовища при їх взаємодії. Послання цих двох домінант у пристосувальній діяльності притаманне всім живим істотам, проте їх співвідношення відрізняється для різних рівнів розвитку живого. Чим вище організм знаходиться на еволюційній шкалі, тим значніша питома вага «дослідницької» домінанти.

Отже, людині властива біологічна форма пристосувальної діяльності стосовно зовнішнього середовища. З огляду на те, що біологічне в ньому є специфічно людським, несе на собі результати соціальної детермінованості, ця пристосувальна діяльність має активний характер як на гомеостатичному, так і на «дослідницькому» рівні, тобто є *біологічною адаптацією*.

Мотивація біологічної адаптації обумовлена, як зазначалося, діалектичною єдністю мотивів гомеостатичного і негомеостатичного видів. На відміну від тварин, де вибір мотивів, їх співвіднесеності складає рівні *складних умовних рефлексів*, в людини прояв мотивації опосередкований *функцією свідомості*. Тому в актуалізації того чи іншого вибору адаптивної поведінки у неї вирішальну роль відіграє так званий *свідомий мотив*. Отже, поряд з біологічною, людині властива і *психологічна адаптація*, вивчення якої належить до сфери психології.

Проблеми адаптації людини активно розробляються в західній психології у рамках спеціального напрямку, що виник у ХХ ст. з урахуванням *необіхевіоризму* (Н. Міллер, Дж. Даллард, Р. Сірс, Г. Айзенк та ін.), *інтераціоналістської концепції* (Л. Філіс, Т. Шибутані), представники якої обґрунтовують *різницю між адаптацією і пристосуванням*, а також відгалужень психоаналітичної психології, *культурної антропології* (Р. Бенедикт, М. Мід) і *психосоматичної медицини* (Ф. Александер, Т. Френч). За всіма відмінностями між цими психологічними школами та напрямками їх об'єднує погляд на мотив діяльності індивіда як на той, що виникає і розвивається через порушення гомеостатичної рівноваги між організмом та середовищем, як прагнення його відновити. Таким чином, затребувана організмом потреба у відновленні рівноваги з середовищем розглядалася як головний двигун адаптивної поведінки. Подібний погляд на сутність психологічної адаптації, що передбачає як домінанту адаптаційної поведінки людини мотив досягнення рівноваги з навколишнім середовищем у відповідь на зовнішні збурення довгі роки панував в уявленнях про адаптацію західних та вітчизняних психологів. Однак він звужує розуміння ролі психологічної адаптації в забезпеченні цілісності біологічної системи організму людини всупереч руйнівним впливам середовища. Інакше кажучи, *роль психологічної адаптації* зводиться до забезпечення протікання *біологічної адаптації*.

Звичайно, не можна недооцінювати значущість результатів забезпечення

біологічної адаптації людини, метою якої є збереження її життя, а отже, і можливості життєдіяльності (у тому числі й адаптаційної: психологічної та соціальної). Однак неприпустимо і *зведення* всієї багатогранної та багаторівневої *адаптації людини до збереження її як біологічного виду*.

Передумови для подальшого розвитку концепції психологічної адаптації були створені розвитком передової біологічної думки у напрямку подолання погляду на організм як на систему, вся діяльність якої підпорядкована задачі підтримати свій урівноважений стан у відповідь на вплив середовища, що збурує. Крім того, у суспільстві наростала потреба у дослідженні рушійних сил *творчої діяльності людини*, її мотивації. Розглядаючи психологічну адаптацію як особливий вид психічної діяльності людини у відповідь на зміни зовнішнього середовища, важливо насамперед з'ясувати, чому, внаслідок прояву яких потреб активізується в цьому випадку *психіка людини*, на що ця активність спрямована, які причини визначають *адаптивну активність психіки*? Відповіді на ці запитання – значить дослідити *мотивацію адаптивної поведінки людини*, яка, як і будь-який інший вид поведінки, має бути *мотивованою*, інакше вона ніколи не відбудеться. Через мотиви у психіці людини відбиваються потреби, викликані об'єктивними явищами внутрішніх чи зовнішніх властивостей.

Таким чином, шлях визначення сутності психологічної адаптації лежить через вивчення потреб, які викликають цю адаптацію.

Одна з потреб, що детермінує психологічну адаптацію, вже розглядалася вище. Вона носить гомеостатичний характер і її вплив обмежений. Вона націлена головним чином на *психічне підкріплення біологічної адаптації*. Спрямованість на середовище носить безумовно рефлекторний характер, властивий організму і закладений у його конституцію в процесі природного відбору. Тому при досить нових змінах довкілля дія такого пристосувального механізму малоефективна. Більше того, при різкій відмінності раніше невідомих змін зовнішнього середовища, що виходять за межі «спадкової програми», його мотивація не відбудеться. З огляду на це мотивована під впливом гомеостатичної потреби діяльність носить *пристосувальний характер*.

Серед потреб негомеостатичного характеру з психологічною адаптацією безпосередньо пов'язані так звані *орієнтувальні потреби*. Сама назва цих потреб дуже точно відображає їх роль в процесі саморегулюючої поведінки. Грунтуючись на раніше засвоєній інформації від різноманітних подразників, адекватно реагуючи на величину сигнальних значень, живі організми на вплив *орієнтувальних потреб*, що виникли в результаті появи новизни в навколишньому (або внутрішньому) середовищі, відповідають *мотивацією адаптивної поведінки*. Тому *орієнтувальні потреби* дозволяють всім живим організмам вибирати такі

форми поведінки, які дають можливість досягти корисної мети і уникнути шкідливих наслідків. Стосовно адаптації організму у відповідь на вплив довкілля, орієнтовні потреби, які приводять у дію процес адаптивної діяльності, допомагають вибрати *тактику адаптивної поведінки*. Враховуючи, що за таким же принципом регулює свої відносини з фізичним середовищем і людина, зауважимо, що завдяки розвиненому *інтелекту* мотивація адаптивної поведінки людиною усвідомлюється. Реалізуючи закладені можливості пізнання, передбачення, планування та організації поведінки, людина забезпечує свою значну незалежність від навколишнього середовища, надає пристосувальній діяльності *адаптивно-адаптуючий характер*, змінює як свою поведінку, так і навколишнє середовище.

Отже, адаптація людини, мотивована *орієнтувальними потребами*, має активний характер, спрямована на усунення недостатньої орієнтованості людини, викликаной появою новизни у навколишньому середовищі.

Дослідження показують, що орієнтувальні потреби мають структуру, куди входять *пізнавальна потреба, потреба в емоційному контакті, і потреба сенсу життя* [3, С. 157]. Кожна з них обумовлює відповідні види адаптивної поведінки людини. Так, під впливом *пізнавальної потреби* мотивується прагнення індивіда до пізнання незрозумілих явищ. *Потребі в емоційному контакті* відповідає регулювання поведінки людини залежно від емоційних відносин інших людей. А у відповідь на *потребу сенсу життя* формується прагнення співвідносити цінність власної особистості з різними рівнями колективних та загальнолюдських цінностей.

Таким чином, реалізація орієнтувальних потреб мотивує поведінку людини, спрямовану на дослідження та аналіз нової ситуації середовища, що складається, не тільки з урахуванням предметних співвідношень, а й спираючись на емоційні оцінки людей, а також за допомогою абстрактних понять, співвіднесення з сукупністю суспільних цінностей. У результаті з'являється можливість як констатувати події, так і передбачати, планувати їх. Завершальним етапом та результатом мотивації адаптивної поведінки є формування *мети діяльності та програми*, що включає засоби її реалізації.

Проведений аналіз сутності психологічної адаптації людини підводить до розуміння цього явища. Що стосується конкретної людини, зміни у навколишньому природному чи соціальному середовищі створюють цим елементом новизни ситуації, що є джерелом виникнення в індивіда *орієнтувальних потреб*. Під впливом останніх здійснюється мотивація поведінки людини (назвемо її *адаптивною*), спрямованої на *задоволення орієнтувальних потреб*, формується у свідомості людини мета та програма цієї поведінки. *Метою поведінки* постає

досягнення адекватної оцінки змін середовища та нової ситуації в цілому, визначення значущості цих змін для себе та для успішної взаємодії із середовищем, а також необхідності корекції цієї взаємодії, шляхів її здійснення. *Програма поведінки* включає вивчення та аналіз інформації про зміни, розширення для цього рівня емоційних контактів, співвіднесення особистих інтересів та цінностей із суспільно значущими та цінностями змін. Слід наголосити, що власне психічна адаптація обмежується лише усвідомленням мети та програми адаптивної поведінки. Реалізація ж останньої, тобто сама адаптивна поведінка, лежить поза рамками психологічної адаптації.

Отже, психологічна адаптація – це відповідь на значну новизну у навколишньому середовищі, – процес мотивації адаптивної поведінки людини, формування мети і засобів її реалізації. У кожному конкретному випадку перебіг процесу психологічної адаптації набуває емоційного забарвлення і динаміки відповідно до особливостей і характеристик психіки індивіда.

Психологічна адаптація безпосередньо пов'язана з іншими рівнями адаптації людини. З одного боку, через психологічну адаптацію здійснюється підкріплення біологічної адаптації психічно. З іншого, сама психологічна адаптація як продукт функціонування мозку здійснюється на біологічній основі.

Неоднозначними є і взаємозалежність психологічної та *соціальної адаптації*. Будучи соціально зумовленою суспільним характером змін навколишнього середовища та людської свідомості, психіки, психологічна адаптація, своєю чергою, через формування цілей та програми впливає на ефективність адаптивної діяльності, надає динаміці цієї діяльності індивідуального емоційного забарвлення. Без психологічної адаптації, що спонукає людину до адаптивної діяльності, ніби «дає старт» соціальній адаптації, остання була б неможливою.

Таким чином, викладене вище розуміння біологічного та психологічного рівнів адаптації дозволяють виділити як основний напрям фізичного виховання формування здорового організму людини, що легко адаптується до динамізму змін навколишнього природного та соціального середовища. З позицій ефективної психологічної орієнтації всі напрями виховання покликані сприяти формуванню стійкої психіки, що гнучко реагує на зміни соціально-психічних умов середовища. Тим самим закладаються можливості для успішної соціальної адаптації та соціалізації людини.

3.2. Адаптація: біопсихосоціальний контекст

Дослідження соціальної адаптації показують, що у науковій літературі склалися різні погляди на сутність цього поняття. Усю сукупність цих точок зору можна звести до двох підходів: *широкого*, більш узагальненого розуміння та *вузького*, специфічного.

Переходячи до розгляду власне *соціальної адаптації*, тобто *вузького її розуміння*, необхідно насамперед відзначити різні точки зору з цього питання, що існували у вітчизняній суспільній літературі. *Одні автори* розуміють соціальну адаптацію як процес освоєння та засвоєння індивідом *суспільних відносин, норм поведінки та системи цінностей* даного суспільства, відображених в матеріальних та духовних компонентах середовища.

Інші вбачають у ній процес засвоєння особистістю *соціального досвіду* суспільства загалом і того мікросередовища, до якого вона належить. Дослідники *третьої групи* розглядають адаптацію як процес поступового *переведення суспільних норм та ідеалів* у особисті установки та цінності. *Деякі автори* вбачають у ній практичну діяльність, основний зміст якої складає *приспособлення і звикання особистості* (і спільностей) *до умов, форм і способів суспільного життя*, що змінюються, і перетворення конкретного соціального середовища і самих себе відповідно до особистих і суспільних потреб [8, С. 96].

Найбільш загальною ознакою наведених (як і абсолютної більшості інших) визначень є *визнання соціального характеру явища*. Водночас навряд чи виправдано абсолютизувати цю ознаку, забуваючи про біологічний та психологічний рівні адаптації людини, на яких базується соціальна адаптація. *Соціальну адаптацію* необхідно розглядати як *завершальний, як би підсумковий етап* адаптації людини в цілому, що ґрунтується на попередніх етапах біологічної та психологічної адаптації й *містить їх у собі в діалектично знятому вигляді*. Здається, що такий підхід дозволить з'ясувати яке місце та роль соціальних факторів (і виховання у тому числі) в адаптаційній діяльності, їх взаємозв'язок, взаємообумовленість всіх рівнів адаптації людини.

Адаптивна діяльність з освоєння соціальної дійсності, як і будь-яка людська діяльність, «змінена» свою біологічну сутність на соціальну ще з часів створення людиною першого знаряддя праці. Властиве для тваринного світу пасивне пристосування до навколишньої природи у людей поступово було витіснено активною адаптивно-перетворюючою діяльністю щодо природи для нормальної життєдіяльності. Виникнення перших проявів соціальної дії – виробництво засобів для задоволення потреб у найнеобхіднішому для життя – їжі та питві і житлі, одязі тощо, породження на цій основі нових потреб та відтворення інших людей – слід вважати також початком і водночас першим результатом соціальної

адаптації людини, тому що в процесі освоєння людиною цих нових видів соціальної діяльності вже з самого початку виявляється матеріалістичний зв'язок людей між собою, зумовлений потребами та способом виробництва. Цей зв'язок, що здійснюється в процесі соціальної діяльності, містить у собі причину – «*двигун*» соціальної адаптивної діяльності, будучи одночасно і результатом цієї діяльності. Виникнувши в процесі адаптації людини до навколишнього середовища, цей зв'язок, давній, як і самі люди, водночас безперервно і неминуче набуває нових форм завдяки взаємозумовлюючому один одного розвитку нових потреб і нових засобів виробництва. Тим самим із необхідністю відтворюється потреба в адаптації людини до соціальної дійсності, що безперервно змінюється.

До *характеристик*, що безпосередньо впливають із цих методологічних посилок, на наш погляд, можна віднести наступні.

Насамперед соціальна адаптація є *безперервним* (невичерпним, що ніколи не завершується повністю) процесом. Ця властивість соціальної адаптації обумовлено безперервністю трудової діяльності людини щодо розвитку засобів виробництва для задоволення існуючих та породження нових потреб, які своєю чергою вимагають для свого задоволення нових засобів виробництва. Зміни, що відбуваються в результаті впливу людей на навколишнє середовище, розвиток соціальної дійсності завжди з необхідністю вимагає адаптації до них людини.

Сказане, проте, не означає, що адаптація має протікати постійно з однаковою інтенсивністю. Адже зміни соціальної дійсності, що її обумовлюють, також мають нерівномірний характер: моменти стрибкоподібного наростання новизни змінюються періодами поступового, іноді малопомітного кількісного накопичення нових елементів.

Таким чином, соціальна адаптація, що триває все життя людини, має *уривчастий характер*. Періоди підвищеної інтенсивності адаптації співвідносні з поживленням соціальної дійсності суспільства. Періоди, що їх змінюють, невисокої інтенсивності відображають уповільнення соціального прогресу.

При цьому мінімум відповідає застою у суспільному житті.

Водночас *взаємодія* суспільних змін та соціальної адаптації *неоднозначна*. Остання також може впливати на здійснення цих змін. Так, адекватні уявлення про сутність та механізми соціальної адаптації та засноване на них наукове управління цим процесом дозволяють прискорити здійснення інновацій у соціальній дійсності в той час, як при стихійному перебігу соціальної адаптації нові явища пробивають собі дорогу з великими труднощами. Звідси – роль виховання у перетворенні соціального середовища.

Поруч із безперервністю, істотно значущою ознакою соціальної адаптації є її *нерозривний зв'язок із трудовою діяльністю*. Вони тісно взаємодіють, взаємно

визначаючи одне одного. Для підтвердження сказаного проаналізуємо характер цього взаємозв'язку.

За вихідну ситуацію аналізу візьмемо момент оптимальної взаємодії людини та соціального середовища, що проявляється в ефективній соціальній (предметній) діяльності, що відповідає як інтересам особистості, так і соціального середовища. Зміни хоча б з одного боку взаємодії порушують відповідність інтересів, що вимагає корекційної взаємодії з метою її оптимізації. На досягнення цієї мети й спрямована соціальна адаптація, що завершується з реалізацією мети.

Розуміючи процес адаптації як специфічну адаптивну діяльність людини, з'ясуємо її рушійні пружини, тобто її потреби. На нашу думку, тут необхідно говорити *про потреби двоякого роду*.

З одного боку, це потреба в конкретному даному виді діяльності, в корекції цієї діяльності для досягнення оптимальної взаємодії. *З іншого боку*, властиві людині орієнтувальні потреби, про які йшлося раніше, актуалізуються внаслідок елемента новизни ситуації. Як бачимо, й ті, й інші потреби актуалізуються внаслідок реальних змін у сфері предметної соціальної діяльності. Причому їх вплив на індивіда має спільний характер. І в цьому плані їх взаємовплив, взаємодія визначає, *по-перше*, структуру адаптивної потреби й, *по-друге*, її зміст, зумовлений цією результуючою потребою.

Під впливом адаптивної потреби (що структурно складається з коригувальних та орієнтувальних потреб) здійснюється *полімотиваційне*, тобто спільне під впливом потреб кожного виду, формування у свідомості людини спільної мети та програми адаптивної діяльності. *Метою* при цьому є оптимізація взаємодії індивіда та середовища у нових умовах. А *програма* передбачає орієнтацію та оцінку цих умов (*адаптивної ситуації*), а також корекцію поведінки особистості та соціального середовища для досягнення оптимізації їхньої взаємодії. В результаті узгоджуються інтереси особистості та соціального середовища і на цьому новому рівні узгодження продовжується соціальна діяльність із задоволення нових потреб.

Таким чином, ми дійшли розуміння *соціальної адаптації* як обумовленої змінами соціальної реальності, специфічної адаптивної діяльності людини щодо оптимізації у відповідь на ці зміни взаємодії індивіда з навколишнім соціальним середовищем. Структура адаптивної діяльності передбачає оцінку характеру та значущості змін, а також здійснювані на цій основі необхідні корекції поведінки особистості та перетворення навколишнього середовища.

Соціальна адаптація (адаптивна діяльність) включає сукупність одночасно протікаючих видів діяльності. *З одного боку*, це обумовлене орієнтовними потребами пізнання змін у предметній діяльності, встановлення для

цього необхідних емоційних контактів і відносин, а також оцінка на цій основі особистої та суспільної значущості змін, що відбулися. З *іншого*, – коригування поведінки особистості та її предметної діяльності з перетворення навколишнього середовища, що здійснюється в діалектичній єдності з оціночною діяльністю (і на її основі).

З розуміння єдності орієнтовної та предметної діяльності логічно випливає пояснення *труднощів у соціальній адаптації*, що відбувається за умов сучасного етапу науково-технічної революції. Масштаби, тип і значущість змін, що відбуваються, викликають труднощі в пізнанні та оцінці особистістю суспільної значущості цих змін, а також у виробленні програми адекватної корекції взаємодії особистості та середовища. Допомогти подолати ці труднощі покликана освіта та виховання.

Разом з тим, говорячи про соціальну обумовленість адаптивної діяльності, не слід розуміти її лише як жорстко детерміновану зовнішніми причинами діяльність особистості, яка не залишає для неї можливості впливати на перебіг зазначеного процесу та його результати. Насправді особистість має дуже широкі можливості такого впливу. Так, у тому, яким способом людина здійснює адаптивну діяльність, визначальну роль грають її природні сили. Уявляючи собою хоч і олюднені, але й біологічно детерміновані особливості зору, слуху, нюху, смаку, біологічних, анатомічних та інших властивостей індивіда, вони становлять передумови як психічної, так і соціальної адаптації. Причому загальний стан організму людини може впливати на соціальну адаптацію в досить *широкому діапазоні* – від доброго самопочуття в ході подолання труднощів адаптації до загальної втоми, млявості і відмови від адаптації у разі, якщо характер адаптивної діяльності перевищує природні можливості людини.

Однак не слід і перебільшувати, абсолютизувати вплив біологічного в людині на його соціальну адаптацію. Адже як прояв вищих психічних функцій людини, остання не є ні функцією генів, ні фізіологією нейронів. Тому пояснення соціальної адаптації людини з її біології означало б нав'язування духовних властивостей всій матерії, змішання категорій матерії та свідомості.

Впливати на хід соціальної адаптації біологічне в людині може лише завдяки його психіці. Рівень психічної організації індивіда впливає на його соціальну адаптацію. Насамперед у характері перебігу соціальної адаптації позначаються індивідуальні психічні ознаки особистості, які проявляються у специфіці почуттів, емоцій, волі, уваги, мислення, уяви тощо. Вони збагачують процес соціальної адаптації, надаючи йому різноманітні емоційні відтінки. Залежно від властивого індивіду темпераменту соціальна адаптація набуває таких динамічних особливостей, як інтенсивність, швидкість, темп і ритм. Інтегральний

вплив на перебіг соціальної адаптації має *характер особистості*. Поєднання в ньому таких, наприклад, рис, як допитливість, товарицькість або замкнутість, відповідальність або несумлінність, працьовитість або лінощі можуть накладати відбиток на ефективність процесу соціальної адаптації, знижуючи або підвищуючи його результативність.

Крім того, необхідно наголосити, що мета та програма соціальної адаптивної діяльності формується також на психологічному рівні адаптації. Однак, щоб не переоцінити вплив психіки людини на її соціальну адаптацію, слід пам'ятати, що роль психічного в цьому процесі зводиться в основному до усвідомлення, мотивації та надання їй особистісної специфіки. Тоді як причини, що викликають соціальну адаптацію та визначають її сутність, лежать у сфері соціальної дійсності.

Щодо *широкого підходу*, то в його основі лежить розуміння детермінованості всіх рівнів адаптації людини – біологічного, психологічного та власне соціального. У такому контексті соціальна адаптація розглядається як вид взаємодії особистості (або соціальної групи) з соціальним середовищем, у ході якого узгоджуються вимоги та очікування його учасників і яке включає інші рівні взаємодії: біологічний, психологічний.

Таке визначення, хоч і передбачає як його головний аспект відображення діалектичної єдності та суперечливості біологічного, психічного та соціального в адаптивній діяльності людини, водночас недостатньо, на наш погляд, чітко визначає характер і масштаби соціальної адаптації як виду взаємодії людини та середовища. Це створює основу як для невиправдано, на нашу думку, *звуженого*, так і *надто розширеного* трактування цього поняття.

Наприклад, *І. Калайков*, розглядаючи соціальну адаптацію як «форму соціального руху», включає до її компонентів продуктивні сили, свідомість, пізнання, формування потреб відтворення життя і продовження роду [7, С. 57]. З цим важко погодитися, оскільки обсяг адаптивної діяльності не дорівнює всьому обсягу соціальної діяльності. Так само формування людини не обмежується лише соціальною адаптацією – лише одним із його елементів. На наш погляд, соціальна адаптація в її широкому розумінні має цілком певний обсяг і конкретну специфіку змісту властивої їй адаптивної діяльності. Справді, біологічна організація людини є основою, на якій будується як психічна, так і соціальна діяльність людини, зокрема і адаптивна. Водночас, сама біологічна адаптація або виникає під впливом спадкового механізму людини, підкріпленого психічною адаптацією, або мотивується психікою людини у процесі відповідної адаптації. І в тому, і в іншому випадку причини, що детермінують і біологічну, і психічну адаптацію мають соціально обумовлений характер – зміни соціальної дійсності. Крім того, і сама

людина є продуктом соціальних взаємин. Іншими словами, і біологічна, і психологічна адаптації – явища соціально зумовлені, і в цьому розумінні їх можна називати «соціально-біологічною» та «соціально-психологічною». Причому детерміновані соціальними причинами явища обох видів адаптації мають соціальний характер. З цих позицій *соціальна адаптація* (у широкому значенні), що включає соціально обумовлені біологічну, психологічну, а також власне соціальну адаптації, є нічим іншим, як *адаптацією людини в цілому*.

Однак взаємодія біологічного, психологічного та соціального рівнів в адаптації людини не є односторонньо спрямованою. Вона має неоднозначний, складний, діалектично суперечливий і водночас цілісний характер.

Звісно, з соціальної обумовленості потреб (зокрема й біологічних), які мотивують адаптивну діяльність людини, будь-яка адаптація людини неспроможна не носити соціального характеру. Разом з тим, у ній є і специфічно людське біологічне. Як біологічні, так і соціальні потреби відбиваються у психіці людини як суто людської мотивації його адаптивної поведінки. Отже, адаптація людини постає *цілісним біопсихосоціальним процесом*.

Здається, що таке трактування адаптації найповніше відповідає розумінню людини як сукупності всіх суспільних відносин та безпосередньо природної істоти. За допомогою трудової діяльності людина здійснює, регулює та контролює особливу форму обміну речовиною, енергією, інформацією, що протікає у процесі адаптації людини до навколишнього середовища. На основі соціальної адаптації саме суспільство робить людину людиною, а людина, своєю чергою, творить суспільство. Тим самим соціальна адаптація є основою, на якій здійснюється збагачення новим соціальним досвідом людини, і, відповідно, соціальної та природної дійсності загалом.

Таким чином, соціальна адаптація є не тільки сполучною ланкою між соціальною сутністю людини та суспільною дійсністю. Вона сприяє розвитку та збагаченню соціального середовища та соціальної природи людини. При цьому сама соціальна адаптація розвивається та вдосконалюється під їх впливом. У цьому – один із головних проявів *діалектики взаємовідносин* людини та соціального середовища через соціальну адаптацію.

Загалом, адаптація як природна властивість людини *багатофункціональна*.

По-перше, вона є необхідною умовою та одночасно засобом оптимізації взаємодії людини з природою та соціальним середовищем.

По-друге, адаптація сприяє розвитку людини та вдосконаленню навколишнього середовища.

По-третє, через адаптацію формується соціальна сутність людини.

По-четверте, адаптація є необхідною при опановуванні людиною будь-

яких з існуючих видів діяльності.

У сукупності все це дозволяє бачити в адаптації одну з основних, сутнісних ознак людини, розглядати її як *основну умову і механізм людської життєдіяльності*.

На завершення дослідження соціальної адаптації людини у широкому розумінні розглянемо її співвідношення зі спорідненим поняттям «соціалізація».

Деякі соціологи стверджують що переживання криз в житті дорослих і дітей відрізняються. Такий підхід називається *адаптивістським* (Дж. Клаузен): життя дорослих трактується як послідовність очікуваних і несподіваних криз. При цьому, подолання однієї кризи не завжди допомагає витримати наступну.

На відміну від таких теорій, *розвиваючий підхід* (Е. Еріксон) має на увазі, що соціалізація дорослих не вичерпується подоланням однієї кризи і переходом до іншої. Послідовники розвиваючого підходу вважають, що кризи створюють основу для подальшого зростання особистості протягом всього життя.

Дослідники проблеми адаптації особистості по-різному оцінюють зв'язок, співвідношення, залежність, понятійні межі процесів адаптації та соціалізації особистості. В цілому погляди авторів групуються за *двома напрямками* [Цит. За 11, С. 103].

Дослідники *першої групи* дотримуються поглядів на адаптацію як складову частину, елемент, внесок у *соціалізацію*. Так, І. Милошавова вважає, що «соціальна адаптація – це лише частина чи момент соціалізації». Подібна думка нерідко зустрічається і у західних соціологів.

Протилежна позиція, тобто. розуміння адаптації як ширшого поняття, ніж соціалізація, властива насамперед авторам, які розглядають адаптацію як сутність і субстанцію життя, що на рівні адаптації людини здійснюється за допомогою двох програм успадкування: біологічної та соціальної. Представники *цієї групи* вважають, що глибшим соціальним процесом є *адаптація*, а *соціалізація* є її *формою, частиною*. Наприклад, Т. Шибутані вважає, що, «хоча соціалізація часто сприймається як поступове накопичення навичок, плідніше дивитися на неї як на безперервну адаптацію живого організму до його оточення». «Соціалізація, – це процес адаптації до нових умов, що триває все життя», – вважає він, розглядаючи соціалізацію як переривчастий процес, що складається з низки пристосувань особистості до певних соціальних груп [11, С. 103]. Як бачимо, розбіжності у позиціях обох груп пов'язані з порівнянням обсягів цих понять. Однак цим не вичерпується характер взаємовідносин між ними. Насправді він набагато складніший, що потребує додаткових досліджень.

Обумовлений певним конкретними історичними та соціально-економічними умовами суспільства, процес соціалізації не є механічним

прийняттям індивідом готової соціальної «форми». Індивід, що виступає «об'єктом» соціалізації, є «суб'єктом» суспільної активності, творцем нових суспільних форм, тому соціалізація протікає тим успішніше, чим активніша участь індивіда у творчо-перетворювальній громадській діяльності. З цих позицій під *соціалізацією* ми розуміємо процес становлення особи як суспільної істоти, в ході якої складаються її різноманітні зв'язки з суспільством, засвоюються орієнтації, цінності, норми, відбувається розвиток особистісних властивостей, формується активність і цілісність особистості, набувається соціальний досвід, накопичений людством за весь період розвитку. Поняття «соціальна адаптація» і соціалізація тісно пов'язані, мають ряд як загальних, подібних, так і різних характеристик.

Подібність обумовлена, на нашу думку, наступним: наявність людського індивіда як об'єкта та суб'єкта обох процесів; перебіг останніх під впливом всіх основних сфер суспільного життя: матеріального виробництва, духовної культури, соціального управління, педагогічної діяльності, освіти та ін.; придбання інформації про довкілля та встановлення позитивних соціальних зв'язків та відносин у середовищі як важливі елементи обох процесів.

До відмінностей ми відносимо вступ до процесів соціалізації та адаптації людей з різними рівнями розвитку; відмінності процесів за глибиною впливу на людину: соціалізація – більш тривалий, безперервний процес, тоді як адаптація пов'язана зі змінами середовища і триває до моменту досягнення вільного функціонування в ній; соціалізація – процес входження особистості в соціальне середовище загалом через набуття соціального досвіду людства, адаптація процес входження особистості в конкретну соціальну спільність через засвоєння її соціального досвіду та використання накопиченого раніше соціального досвіду.

Спираючись на виконане порівняння, ми дійшли висновку, що, залежно від ступеня завершеності, у процесі соціалізації необхідно виділити певні *етапи*, що відрізняються різними *рівнями соціалізованості* індивіда. Зіставляючи далі виділені у дослідженнях періоди соціалізації з отриманими нами залежностями інтенсивності адаптації у різні періоди, ми зробили висновок про наявність суттєвих відмінностей в інтенсивності адаптації на кожному з рівнів соціалізації. Виявилось, що в адаптації та соціалізації характерна тенденція підвищення активності перебігу від етапу до етапу. *Для успішної адаптації особистості потрібен певний рівень соціалізації*. Чим вище цей рівень, тим успішніше, активніше відбувається адаптація. Протікають ці процеси також одночасно у ході подальшого розвитку та вдосконалення особистості.

У діалектичній взаємодії знаходяться також функції *соціалізації* та *адаптації*. Так, на певному рівні соціалізації у взаємодії особистості та

середовища виникає момент динамічної рівноваги, узгодження норм та традицій середовища та поведінки людини. Виникнення нового, створює протиріччя між рівнем соціалізації особистості та вимогою нетрадиційної поведінки у відповідь на зміни середовища, порушує цю рівновагу та мотивує адаптаційну поведінку. У результаті адаптації зазначене протиріччя знімається, причому у цьому «бере участь» і соціалізація, щоправда, теж у знятому вигляді адаптаційних можливостей соціалізованого індивіда. З завершенням адаптації, коли «нове» стає «звичним», воно у вигляді освоєних у процесі адаптації знань, умінь і звичок, закріплюється у рівні соціалізації індивіда, відповідно змінам у соціальному середовищі. Досягнутий рівень соціалізації дозволяє індивіду вільно функціонувати в цьому новому середовищі, спираючись на новий, більш високий рівень своїх адаптаційних можливостей. При цьому подальше функціонування, як і освоєння наступної адаптаційної ситуації, буде здійснюватися ефективніше, ніж раніше, забезпечуючи тим самим безмежність та безперервність розвитку особистості та перетворення, вдосконалення середовища.

Таке розуміння взаємозв'язків та взаємопереходів процесів адаптації та соціалізації лягло в основу розробки адаптивно-розвиваючої концепції соціалізації [11, С. 105]. Сутність цієї концепції полягає в розгляді соціалізації людини, що триває все життя, її взаємодії з навколишнім середовищем шляхом (за допомогою) зміни адаптації в кожній зі сфер життєдіяльності. Будь-яка адаптація як особлива діяльність людини щодо освоєння чергової нової соціальної ситуації (суб'єктивно нової для конкретного індивіда) збагачує її соціальним досвідом (об'єктивно існуючим як елемент культури цього суспільства) і тим самим збільшує рівень її соціалізації. Подальша адаптація індивіда, спираючись на новий, вищий рівень його соціалізації, протікає ефективніше, дозволяючи йому швидше піднятися на чергову сходинку соціалізації тощо. У ході сукупної взаємодії індивіда з соціальним середовищем (а отже, і впливу індивіда на суспільство у напрямку задоволення своїх соціальних потреб) здійснюються зміни в суспільстві у бік більшої орієнтації на людину, сукупність її соціальних інтересів. Очевидно, що соціальна адаптація та соціалізація – це нерозривні у своїй єдності, доповнюючи один одного, процеси, що мають в основі (як і всяка взаємодія в природі) обмін інформацією, енергією та речовиною, але відрізняються один від одного як змістовними, так і часовими параметрами. Здається, що викладена концепція соціалізації створює передумови найповнішого і адекватного розкриття місця та ролі виховання у процесі становлення особистості, дозволяє скоригувати (у чомусь по-новому визначити) мету і функції виховання на етапі розвитку нашого суспільства.

Слід погодитись з висновками *В. Абушенко*, що в сучасних дискурсах

понятійно-термінологічний ряд, пов'язаний з тематикою і проблематикою соціалізації все більше залучає евристичні можливості соціологічних і психологічних парадигм, оформлених неокласично – неокласичний період розвитку соціогуманітарного знання, а сама тематика і проблематика, що раніше трактувалась як суто «соціалізаційна», стала багата в чому досліджуватися з залученням інших методологічних і концептуальних засобів [16, С. 940]. В контексті такого підходу слід розглядати адаптивно- розвиваючу концепцію соціалізації.

Резюме

1. Адаптація людини являє собою складне соціально зумовлене явище, для якого характерна діалектично суперечлива єдність трьох рівнів адаптивної поведінки людини: біологічної, психологічної та соціальної при провідній та визначальній ролі останнього.

2. Адаптація являє собою викликану змінами у взаємодії людини та навколишнього середовища діяльність з оптимізації цієї взаємодії за допомогою проведеної на основі оцінки характеру змін корекції поведінки людини та навколишнього середовища.

3. Адаптація є складовим елементом механізму соціалізації, що протікає як сукупність адаптацій до різноманітних життєвих ситуацій, у ході яких накопичується соціальний досвід, засвоюються норми й цінності. Кожна адаптація збагачує соціальний досвід людини, робить його більш соціалізованим, що, своєю чергою, полегшує наступну адаптацію людини. У цьому вся суть адаптивно-розвиваючої моделі соціалізації.

4. За допомогою адаптивно-розвиваючої моделі соціалізації відкриваються додаткові можливості для корекції цілей та функцій виховання як одного з механізмів соціалізації. *По-перше*, з'являється можливість орієнтації у виховних впливах на цілісну людину з урахуванням конкретних станів та відхилень на кожному з рівнів: біологічному, психічному та соціальному. *По-друге*, оскільки модель соціалізації охоплює всі сфери життєдіяльності індивіда, тобто. збігається з усіма напрямками виховання, забезпечується комплексність виховання. *По-третьє*, можливість співвідносити форми та методи виховання з періодами соціалізації індивіда дозволяє здійснювати виховання диференційовано. *По-четверте*, соціалізація з урахуванням адаптивного освоєння нових життєвих ситуацій орієнтує виховання творчої, мобільної особистості, що особливо важливо у період радикальних змін у суспільстві. *По-п'яте*, концепція розглядає соціалізацію як процес, що триває все життя людини, що створює передумови для організації безперервного виховання.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «адаптація людини».
2. Розкрийте сутність процесу адаптації людини.
3. Поясніть сутність біологічної адаптації людини.
4. Розкрийте особливості психічної адаптації людини.
5. В чому полягає суть соціальної адаптації людини?
6. Розкрийте взаємозв'язок біологічної, психічної та соціальної адаптації людини.
7. Поясніть схожість процесів адаптації та соціалізації людини.
8. Розкрийте відмінності процесів адаптації та соціалізації людини.
9. Розкрийте суть адаптивно-розвиваючої концепції соціалізації.
10. Визначте місце та роль виховання у механізмі реалізації адаптивно-розвиваючої концепції соціалізації.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Авраменко О.О. Соціалізація особистості в контексті вітчизняних та зарубіжних науково-педагогічних досліджень. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Педагогічні науки». Черкаси, 2015. № 10 (343). С.7-13.
2. Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді: монографія / кол. авт. М. Михальченко (керівник) та ін. К.: Педагогічна думка, 2012.
3. Гримак М.П. Резервы человеческой психики: введение в психологию активности. М., 1987.
4. Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 8. Социализация и образование: Эмпирическая и прикладная социология. М.: ИНФРА-М, 2005.
5. Жамкочьян М. Конец социализации или новые стратегии успеха. *Знание – сила*. 2000. № 12.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008.
7. Калайков И. Цивилизация и адаптация. М.: Изд-во «Мысль», 1984.
8. Ковалева А.И. Концепция социализации молодежи: нормы, отклонения, социализационная траектория. *Социс*. 2003. №1.
9. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. К., 2000.
10. Лазуренко С.І., Білошицька С.В., Семен А.М. Адаптація та адаптивні можливості людини. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими проблемами*. Зб. наук. праць. № 11 (13), 2014.

11. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посібник. К.: ІЗМН, 1998.
12. Лукашевич М.П., Лукашевич О.М., Шандор Ф.Ф. Соціологія виховання: Підручник. 2-е видання, доповнене і перероблене. К.: Видавець ФОП Піча Ю.В., 2022.
13. Романенко Ю.В. Соціалізація особи: метапрограмний і психотехнологічний аспекти. Монографія. К.: «Вид. ДУІКТ», 2007.
14. Рябченко В.І. Концепція соціалізації особистості студента: науково – практичні рекомендації. Київ: Фітосоціоцентр, 2015.
15. Савченко С.В., Краман О.П. Абераційна соціалізація в контексті соціалізації особистості в сучасному інформаційному суспільстві. *Освіта та педагогічна наука*. 2019. № 684. С.346-353.
16. Социология: Энциклопедия. / Сост. А.А. Грицанов и др. Мн.: Книжный Дом, 2003.
17. Хоружа Л.Л. Соціологія виховання особистості: навч.-метод. посіб. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017.
18. Ячменькова В.М., Османова З.О. Сутність понять «адаптація» та «адаптивність». *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. 2010. № 684. С. 346-353.

Розділ 4. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЛЮДИНИ: СУТНІСТЬ, МОДЕЛІ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ

Засвоївши цей розділ, Ви будете знати і вміти:

1. Дати визначення поняття «соціалізація» та пояснити його сутність.
2. Розкрити зміст основних ідей, що становлять сучасну концепцію соціалізації.
3. Пояснити суть основних сучасних моделей соціалізації, розрізняти їх.
4. Порівняти переваги і недоліки поглядів на соціалізацію індивіда, що триває все життя, і соціалізацію, яка завершується з дорослішанням людини.
5. Порівняти можливості однорівневого та багаторівневого підходів до досліджень соціалізації.

Логіка викладання матеріалу:

- 4.1. *Виникнення та розвиток наукових поглядів на сутність соціалізації людини*
- 4.2. *Сучасні моделі соціалізації, її етапи та рівні*

Основні поняття: соціалізація, теорії соціалізації, моделі соціалізації, етапи соціалізації, критерії соціалізації, структура соціалізації, види соціалізації, стилі соціалізації. особистість, суспільство, культура, окультурення.

4.1. Виникнення та розвиток наукових поглядів на сутність соціалізації людини

Поняття «соціалізація» (від латинського *socialis* – суспільний) все активніше використовується як наукова категорія представниками широкого спектра наук – філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та інших. Виникнення цього поняття в американській та французькій соціології відносять до кінця XIX ст. і пов'язують з іменами американського соціолога *Ф. Гіддінгса* (1855-1931) та французького соціолога *Г. Тарда* (1843-1904).

Габріель Тард, прагнучи звільнити соціологію від біологізму та органіцизму, сам не уникнув впливу останнього. Для нього суспільство створювалося мозком, а основним його елементом вважалася свідомість окремої людини. Засвоєння індивідуального свідомістю існуючих вірувань, переконань, розуміння бажань і намірів інших та взаємодія на цій основі, за *Г. Тардом*, породжує суспільство, що становить основу соціального життя. У його центрі – ставлення нашого «Я» до інших «Я», їх невпинний (хоча часто не помічений) взаємний вплив». У цій дії одного духу на інший і слід бачити елементарний факт,

з якого випливає все соціальне життя, хоча соціальна дійсність і виходить далеко за межі розумового світу...». Як основний механізм такої взаємодії (*соціалізація*) розглядалося *наслідування*, регульоване суспільством через свої *соціальні інститути* – систему освіти та виховання, сім'ю, громадську думку та ін. Таким шляхом, вважає учений, суспільство підтримує своє існування як цілісність, забезпечує розуміння індивідами своїх соціальних функцій [18, С. 11].

Заслугою *Г. Тарда* є спроба розглядати соціалізацію не тільки як стабілізуючий громадський механізм, а й побачити у ній можливості забезпечення розвитку суспільства. Винаходи, що виникають в індивідуальній свідомості як акт творчості, що поширюються в процесі взаємодії людей, сприяють розвитку різних сфер соціального життя і суспільства в цілому. Освіта і виховання повинні створювати передумови та умови для подібної творчості

Винятково важливою для розуміння педагогічних можливостей соціалізації є його спроба описати процес інтернаціоналізації норм поведінки через соціальну взаємодію людей. Типовими соціальними відносинами він проголосив відносини «учитель-учень» Їх відтворення на різних рівнях соціального життя і дозволяє, на думку *Г. Тарда*, забезпечити реалізацію принципу наслідування і, на цій основі, збереження та розвитку суспільства.

Вплив поглядів *Г. Тарда* позначився на розумінні соціалізації видатним американським соціологом *Франкліном Генрі Гіддінгсом*, який, на думку деяких авторів, вперше ввів у науковий обіг поняття «соціалізація». Розглядаючи суспільство як особливим чином влаштований *фізико-психічний організм*, основним елементом суспільного життя якого виступає «свідомість роду», *Ф. Гіддінгс* вважав, що соціалізація як процес «розвитку соціальної природи або характеру» людини відбувається як внаслідок стихійного впливу оточення, так і завдяки впливам суспільства згідно «свідомого плану». Подібні впливи, що походять від сім'ї, школи та інших елементів суспільного організму, носять виховну спрямованість і покликані формувати у індивідів сукупні реакції, адекватні впливам соціального середовища. Підсумком соціалізації має бути «*плюралістична поведінка*», що забезпечує взаєморозуміння і комунікацію людей і відповідає «*соціальному розуму*» (розуміє як суспільну свідомість) [5, С. 22].

Як бачимо, в понятті «соціалізація» чітко зафіксували зв'язок відображеного в ньому процесу з вихованням. Останнє у такому розумінні виступає важливим засобом соціалізації індивідів. Суспільство в особі соціальних інститутів, а також через різноманітні сторони соціального життя, різні форми суспільної свідомості здійснюють свій вплив на процес соціалізації. Ці ідеї знайшли подальше відображення у розвитку американської та французької соціології ХХ століття.

Проблема соціалізації стала однією з провідних проблем соціології особистості. Дослідження соціалізації ведуться в університетах США, читається навчальний курс для студентів.

Розглядаючи основні тенденції цих досліджень, насамперед зазначимо, що *американські соціологи* у своїй більшості досліджують соціалізацію з конкретною, прагматичною метою: забезпечити перетворення дитини на добре пристосованого члена суспільства, до якого вона належить. Дитина, що пристосувалася до середовища, характеризується як «соціалізована» і навпаки. Крайня позиція такого розуміння – вважати процес соціалізації своєрідною «випічкою» необхідною для «потреб суспільства» людської продукції з набором стандартних мотивацій та рольових репертуарів.

Типовим є визначення соціалізації як прийняття індивідом групових норм, переконань, цінностей і норм вищого чи нижчого статусу, притаманних групам, членства у яких особистість досягає.

У процесі соціалізації індивід готується до відповідності вимогам і очікуванням інших членів суспільства в широкому діапазоні можливих життєвих ситуацій. Соціалізація містить у собі набір агентів та механізмів, завдяки яким забезпечуються соціально схвалена поведінка та норми моралі. Поряд з *ідентифікацією*, яка розуміється як ототожнення себе з іншими, ключовим поняттям при описі соціалізації часто виділяється *імітація*. Остання розуміється як усвідомлене прагнення дітей копіювати поведінку батьків та вчителів, які є для них зразками.

Істотним внеском у розробку теорії соціалізації стали роботи *Толкота Парсонса* (1902-1979 рр.). Основна ідея його концепції пов'язана з розумінням соціалізації як процесу *інтеграції* індивіда в соціальну систему шляхом *інтернаціоналізації* загальноприйнятих норм, «вбирання» в себе загальних цінностей, внаслідок чого дотримання загальнозначимих норм і стандартів поведінки стає потребою, елементом його мотиваційної структури) [Цит. за 12, С. 5].

Соціалізація як навчання соціальним ролям – одна з найважливіших ідей про нерозривний зв'язок процесів виховання, навчання та соціалізації, результатом якої має стати освоєння реквізиту орієнтації для задовільного функціонування у ролі. Серед плідних *ідей соціалізації* в працях американських соціологів слід, на наш погляд, відзначити також:

- ідею, що соціалізація пов'язана з адаптивними процесами (хоча трактування адаптації як пристосування надає ознак пасивності процесу соціалізації індивіда);
- думка про встановлення соціальних зв'язків як один із механізмів

соціалізації;

- положення про значення для успішної соціалізації формування самосвідомості та системи соціальної орієнтації, а також розвитку мови.

На відміну від американської, *французька соціологія* у розвитку теорії соціалізації вийшла на більш широке її трактування – як усієї сукупності взаєморозуміння, взаємовідносин із суспільством, у які індивід вступає у процесі формування себе як особистості. Таке розуміння підтверджують і основні тенденції у дослідженнях соціалізації, які виділив французький соціолог *Шомбар де Лов* [Цит. за 12, С. 6-11].

Насамперед, це притаманне всім дослідженням прагнення вивчати вплив групи на індивіда й індивіда на групу, з'ясування, як цей вплив передається від індивіда до групи й у зворотньому напрямі.

Плідною є поглиблена увага до дослідження умов соціального середовища з виділенням соціально-економічних та соціальних умов, а також сім'ї, школи та неформальних груп однолітків. Диференціація змінних умов групи дозволяє уточнити *стадії соціального дозрівання*, особливості пристосування індивіда до різних елементів середовища.

Особливе значення для досліджень педагогічних аспектів соціалізації має, на наш погляд, розгляд соціалізації як процесу соціального учнівства і послідовного засвоєння ролей, місця в цьому процесі розуміння зразків і моделей, системи цінностей.

Викладені тенденції дозволяють, на наш погляд, дійти сучасного розуміння соціалізації, що склалося в західній соціології, як набуття людьми соціального досвіду і ціннісних орієнтацій, необхідних для виконання їх соціальних ролей.

Завершуючи огляд досліджень соціалізації в зарубіжній соціології, підкреслимо, що в її розумінні різними дослідниками більшою чи меншою мірою присутня деяка однобічність, спрямованість від середовища до індивіда за певної пасивності останнього. Разом з тим для соціалізації індивіда залишається певна свобода від стандартизації, типізації, що особливо слід враховувати в оцінці з сучасних позицій вітчизняних досліджень. Вона виявляється у тому, що у формуванні особистостей у процесі інтеракції між ними виникає безліч варіантів впливу на цей процес сукупності основних сил: 1) фізичних особливостей людини; 2) довкілля; 3) індивідуального досвіду та культури. Завдяки цьому у кожному окремому випадку формується унікальна особистість.

Дослідження проблем соціалізації та виховання у східно-європейській літературі базується на результатах досліджень філософів, соціологів, психологів і педагогів. Визначний педагог *П. Кантерев*, досліджуючи розвиток педагогіки, простежує лінію соціальної обумовленості виховання [11, С. 157].

«Справа всюди починається з того, – пише він, – що шляхом виховання та освіти прагнуть пристосувати підрастаючі покоління до оточуючої навколишніх дітей суспільно-політичної організації». Обмеженість такої соціалізації дослідник бачив у дуже вузькому розумінні людської природи, «в прагненні вичерпати різноманітність і багатство людської природи однією соціальною групою властивостей, що відповідає переважаючій ознаці даної суспільно-політичної організації», рамками і правилами, які викликають у нього незадоволеність, накопичуються у міру дорослішання.

З цих позицій стають зрозумілими тенденції дослідження соціалізації у *післяреволюційний період*. Так, у 30-ті роки термін «соціалізація» виступав одним із провідних у теорії соціального виховання. «Окрема людина, суспільство відразу не робляться соціалістичними, – писав один з розробників цієї теорії *М. Йорданський*. – Крім зовнішньо політичних умов є ще побут, є психологічне підґрунтя соціалізації людини, не кажучи вже про дитяче середовище, школу ...». Як бачимо, автор розуміє соціалізацію як процес набуття особистістю якостей «соціалістичності». Подібне розуміння соціалізації було дуже поширене в дослідженнях того періоду і якнайкраще відповідало стверджуваному розумінню виховання як об'єктивно-закономірного суспільного явища. Подібний підхід заклав основи односторонності та обмеженості розуміння виховання в радянській педагогіці, незважаючи на уявне різноманіття і широту набору якостей соціалістичності.

Природно, що в такому контексті поняття «соціалізація» не могло не збігатися з поняттям «комуністичне виховання», оскільки останнє, *по-перше*, було націлене на максимальне досягнення «соціалістичності» в ідейному комуністичному вихованні, а *по-друге*, охоплювало своїм виховним впливом майже всі сфери життєдіяльності індивіда, його соціальне середовище.

У зв'язку з цим не випадково тривалий час парадигма основної мети виховання була орієнтована на *особистість як сукупність (набір, модель) певних характеристик*. Тим самим поняття «людина» зводилося до поняття «особистість», що «вело до ігнорування в теорії та практиці виховання біологічних та інших складових людини».

Не зупиняючись на аналізі подібного розуміння соціалізації, пошлемося на авторитетну думку відомого філософа М. Бердяєва, який у свій час підтримував ідею про об'єктивність процесів соціалізації товариств у напрямку їх «соціалістичності». «Тяга до соціалізму, писав він, є характерною не тільки для нас, але і для всієї Європи, де, можливо в іншій формі, але відбуватимуться процеси соціалізації...». Проте пізніше в роботі «*Витоки і сенс російського комунізму*» він з гіркотою зазначив, що «перша спроба здійснення комунізму на

грунті марксизму, яку ми бачимо в Росії, також розглядає людину як функцію економіки і також дегуманізує людину, як і капіталістичний устрій... Якщо людину розглядають виключно як цеглу для будівництва суспільства, то доводиться говорити не так про явище нової людини, як про зникнення людини, тобто поглиблення процесу дегуманізації [2, С. 210].

Слід зазначити, що підхід до соціалізації як до «соціалістичності» тривалий час зберігався в науковій літературі не тільки в непрямому, закамфльованому вигляді, а й у прямих закликах до його повернення, рецидиви яких зустрічаються і в наші дні.

Однак, починаючи з 60-х років, на хвилях «відлиг» у суспільно-політичному житті в наукову літературу почали проникати елементи західних концепцій соціалізації, про які ми говорили раніше. В основу наукових розробок було покладено об'єктивне вивчення всіх впливів соціуму на особистість, що піддаються обліку. Однак спочатку *соціалізація розумілася* як входження в соціальне середовище шляхом пристосування до нього. Очевидно, не так просто було відійти від розуміння людини як «гвинтика», хоч і з певними функціями та соціальними ролями. І хоча *В. Паригін* застерігає, що це – «не простий процес автоматичного прийняття індивідом вимог, функцій і ролей соціального середовища, способів соціального спілкування та взаємодії», ця «автоматичність» полягає лише в ступені злиття з вимогами та нормами суспільства, прийняття чи неприйняття індивідом традицій та стандартів.

В роботі *І. Кона «Соціологія особистості»* соціалізація розглядається як засвоєння індивідом соціального досвіду, певної системи соціальних ролей та культури: людина стає особистістю, об'єктом та суб'єктом суспільних відносин, послідовно проходячи різні *стадії соціалізації*.

Характеризуючи роботи цього періоду (у тому числі *Л. Сохань, С. Батеніна, П. Кряжева* та ін.), *Н. Андрєєнкова* вважає типовим для них розгляд соціалізації як процесу становлення людини в загальній формі, тобто виділення її зі світу тварин і подальший процес розвитку людства.

Однак такий підхід не міг задовольнити наростаючу потребу в конкретних даних щодо виховання, формування та розвитку особистості. Його було важко перекласти на мову соціальних індексів та критеріїв – мову конкретних соціологічних досліджень, які поверталися до суспільних наук у зв'язку з деякою демократизацією соціального життя.

Важливою подією у дослідженні проблем соціалізації в країні того періоду можна, з нашого погляду, вважати появу статті *І. Кона* і *В. Ольшанського* у п'ятому томі «*Філософської енциклопедії*». Соціалізація у ній окреслюється « як процес, під час якого людська істота з певними особистісними задатками набуває

якості, необхідні для його життєдіяльності». На відміну від близьких йому понять «розвиток» та «виховання», соціалізація охоплює процес та результати взаємодії індивіда з усією сукупністю соціальних впливів.

Звісно, з позицій сьогодення можна критично ставитись до певної абстрактності цього визначення, явно ідеологізованих принципів соціалізації. Однак це була фактично перша в радянській літературі оглядова наукова стаття з проблеми із серйозним аналізом рівнів дослідження соціалізації у вітчизняних та західних джерелах. У ній давалася характеристика напрямів вивчення проблем соціалізації у руслі різних суспільних наук у нашій країні. Особливо хочеться виділити думку авторів про соціалізацію як *процес взаємодії* індивіда з соціальним оточенням. У цьому бачиться початок відходу від розуміння пасивної ролі індивіда у соціалізації. Загальна картина вивченості проблеми послужила у певному сенсі пунктом відліку наступних досліджень, базою їх прогнозування, основою розширення аспектів дослідження соціалізації.

Так, *Н. Андрєєнкова* у дослідженні соціалізації як процесу становлення людини як суспільної істоти виділяє аспекти, суттєві з погляду соціальних контактів індивіда з оточуючими людьми. З цих позицій до *структури соціалізації* включаються соціальне пізнання, оволодіння певними навичками практичної діяльності, інтерналізація тих чи інших форм, позицій та ролей, вироблення ціннісних орієнтацій та установок, а також включення людини до активної творчої діяльності.

Слід зазначити *виховну спрямованість* дослідження. Автор чітко визначає свою позицію щодо взаємозв'язку процесів соціалізації та виховання. *Соціалізація включає виховання*. Цілеспрямований вплив на індивіда з метою прищеплення певних навичок, понять доповнюється практикою соціальної діяльності індивіда, його участю в різних неформальних групах і т.ін. Справедливо відзначається автономія індивіда у процесі соціалізації. Будучи продуктом суспільства, він вільний самостійно вибирати ті чи інші цінності та установки, орієнтуючись не тільки на загальні регулятивні принципи середовища, а й на власні нахили. У результаті соціалізації індивід грає як *пасивну* (засвоєння соціального досвіду, сприйняття цінностей та ін.), так і *активну* роль (вироблення певної системи орієнтацій, установок тощо). І хоча ця активність зосереджена лише на самовдосконаленні і не поширюється на середовище соціалізації, не можна не погодитися із твердженням автора, що соціалізація «немислима без активної участі самої людини в процесі освоєння соціального досвіду та культури».

Наприкінці 70-х років ХХ ст. дослідження проблем соціалізації доповнюється новими аспектами: аналізом зміни умов соціалізації особистості під впливом науково-технічної революції, міждисциплінарним дослідженням

людського «Я», вивченням змісту та меж процесу соціалізації та ін.

У 80-ті – на початку 90-х років інтерес до дослідження проблем соціалізації зростає. Продовжується розширення напрямів дослідження, уточнюються структура та функції соціалізації, поглиблюється вивчення її соціальних механізмів та інститутів, уточнюються особливості взаємодії соціалізації та виховання у сучасних умовах.

Зокрема, *структура соціалізації* формується за різними ознаками:

- *за типовістю* – типовий та одиничний процес;
- *за видами* – родинна, рольова, економічна, політична, релігійна, культурна, гендерна, професійна та ін.;
- *за факторами* – мегафактори (космос, планета, світ), макрофактори (країна, етнос, суспільство, держава, культура), мезофактори (тип населення – місто, село, район, засоби масової комунікації, субкультура), мікрофактори (формальні: навчальні заклади, заклади культури, виховні організації; неформальні: сім'я, сусіди, групи однолітків, групи однокласників);
- *за механізмами* соціалізації – психологічні, традиційні, інституційні, стилізовані (в рамках субкультури), міжособистісні;
- *за метою* – цілеспрямована та стихійна;
- *за критеріями* соціалізованості – зміст картини світу, адаптованість особистості, соціальна ідентичність, рівень незалежності, самостійності і ініціативності;
- *за критеріями інформаційної безпеки* – успішна – абераційна.

Абераційна соціалізація – формування особистості в умовах викликів сучасного інформаційного суспільства (гібридної війни), що означає негативну, хибну, спотворену, викривлену соціалізацію, тобто формування особистості з вираженими хибними, негативними соціальними характеристиками [16].

Деякі вчені вводять поняття «*Стиль соціалізації*». До особливостей українського стилю соціалізації вони відносять [7, С. 834]:

- прагнення зберегти свою самобутність і відокремленість;
- поєднання індивідуалізму й колективізму;
- кордоцентризм;
- релігійність;
- миролюбність.

На початку XXI ст. дослідженням соціалізації присвятили свої роботи *В. Андрущенко, С. Кузьмін, Б. Ломов, Г. Андрєєва, Б. Вульфов, А. Капська, М. Лукашевич, В. Москаленко, А. Мудрик, С. Савченко, В. Рябченко, В. Циба, Л. Сохань, Ю. Романенко, О. Злобіна, В. Тихонович, О. Донченко* та ін.

Враховуючи, що основні джерела цього періоду будуть проаналізовані в

ході викладу авторської концепції, зауважимо лише загальне, що є типовим у сучасному розумінні сутності соціалізації. Насамперед, це прагнення врахувати всю сукупність соціальних і психологічних процесів, в яких протікає соціалізація – як контрольованих, цілеспрямованих, так і стихійних, спонтанних. Деякі автори розуміють ці процеси як взаємодію.

Як зміст і результат соціалізації визнається засвоєння системи знань, і цінностей, соціального досвіду, соціальних якостей і рис, соціальних ролей, зразків і психологічних механізмів поведінки.

Деякі автори намагаються об'єднати сукупність цих ознак у новій інтегральній ознаці – «соціальність», хоча можливості її використання викликають сумнів через передбачувані складнощі з її якісними та кількісними вимірами.

Практично всі автори визнають як основні інститути соціалізації систему освіти та виховання. «Виховання є провідним і визначальним початком соціалізації. Ядро виховання складає процес передачі накопичених минулими поколіннями знань та культурних цінностей, тобто освіту».

Багато авторів зазначають, що процес соціалізації продовжується все життя і виділяють у ньому кілька *стадій*: *дотрудова*, *трудова* та *післятрудова*. Спільним для всіх дослідників є визнання, що соціалізація носить діяльнісний характер і головним критерієм її успішності є вільне функціонування індивіда у суспільстві. І, нарешті, загальновизнаною у вітчизняній літературі стає активність індивіда у процесі соціалізації. Головний висновок сучасної теорії соціалізації «особа, що формується, – не об'єкт якихось зовнішніх впливів, а активний суб'єкт самоосвіти».

На завершення огляду теоретичних підходів до розуміння сутності соціалізації відзначимо його корисність та необхідність для розуміння наукової ситуації, у якій відбувалося формування сучасних (у т.ч. вітчизняних) соціологічних моделей соціалізації.

4.2. Сучасні моделі соціалізації, її етапи та рівні

Однією з найпоширеніших моделей соціалізації, витоки якої лежать у *теорії психоаналізу* З. Фрейда, є розуміння соціалізації як розвитку особистого контролю. Основна ідея, на якій побудована модель, полягає у визнанні людей від народження асоціальними внаслідок вроджених агресивних інстинктів. Тому соціалізація має конфліктний характер і вимагає не тільки особистого, а й громадського контролю.

Подібна модель, заснована на визнанні незмінної людської природи, залишає мало можливостей для виховного впливу, орієнтуючись більше на

соціальні санкції ніж на «виховання». Як не дивно, але елементи подібної моделі соціалізації, яка заперечувалася радянською наукою як властива тільки буржуазному суспільству, залишили сліди і у *вітчизняній педагогіці*. Чого варте визнання в одній з брошур з фізичної культури як значущих для формування «нової людини» *рефлексу нападу та оборони*, рефлексу боротьби за існування, *соціального рефлексу* – колективної боротьби за життя, рефлексу наслідування та пристосування, а також статевого рефлексу. Методологічні роз'яснення при цьому уточнюють: «Вроджений рефлекс нападу та оборони шляхом виховання ми маємо поєднати з класовою боротьбою».

Разом з тим прихильники цієї моделі бачили можливості зміни як індивіда, так і суспільства у поєднанні психоаналітичної терапії з адекватною соціалізацією особистості, забезпечити яку, на наш погляд, може лише виховання, що коригує процес соціалізації. У цьому зв'язку навряд можна вважати вичерпаними можливості цієї моделі для соціалізації розумово відсталих дітей.

Поряд із моделлю «*особистого контролю*» (З. Фрейд) і розглянутою раніше моделлю «*рольового тренінгу*» (Т. Парсонс) у західній соціології дуже поширена модель «*соціального навчання*», представлена більшістю різновидів біхевіоризму (Дж. Доллард, Б. Скіннер, Р.М. Уолтере та ін.) Заснована на відомій формулі «стимул – реакція», ця модель під соціалізацією розуміє «модифікацію» людської поведінки шляхом «дозування» стимулів, тобто пропорцій покарань та заохочень для отримання бажаної реакції (поведінки) [12, С. 12-21].

При зовнішній привабливості і реальності, подібні методи «соціальної інженерії» цілком придатні для дресирування білих шурів та інших тварин, навряд чи можуть бути застосовані для нормального, а не репресивного виховання.

Переходячи до моделі «*міжособистісного спілкування*», у якій соціалізація охоплює процес і результат групового впливу на особистість, відзначимо, що вона здійснюється шляхом міжособистісного спілкування, яке відбувається за об'єктивними законами, закріпленими у системі соціальних ролей. Прихильники подібної моделі (Ч. Х. Кулі, Дж. С. Мід та ін.), яка іноді називається «*Я-теорія*», або теорія «*дзеркального Я*», вважають, що особистість виростає з безлічі інтеракцій людей з навколишнім світом, в результаті яких вона вчиться дивитися очима інших, тобто мислити себе, як іншу особистість, і навіть розуміти поведінку інших.

Значний інтерес представляє положення Дж.Г. Міда про три стадії соціалізації. *На першій* з них (імітація) діти копіюють поведінку дорослих, хоча не завжди розуміють її. *На другій (рольові ігри)*, виконуючи в іграх дорослі ролі, «приміряючи» їх на себе, вони вчаться надавати своїм думкам і діям ті ж значення, що і дорослі. *На третій*, завершальній стадії (*колективні ігри*) дитина до

розуміння очікувань окремих людей додає групові очікування. Дотримання правил рольових ігор підготовлює дітей до виконання правил гри у суспільстві, закріплених у законах та нормах. Тим самим набувається відчуття *соціальної ідентичності*. Акцент на розвиток інтелекту, на важливість оволодіння мовою у процесі соціалізації, дозволяє віднести до прихильників цієї моделі представників психологічної школи *Л. Виготського*. Проблема соціалізації розглядається ним у зв'язку з формуванням особистості у процесі взаємодії та взаємовпливу соціальних груп, колективів та особистості. *Процес соціалізації* з цих позицій характеризується як поступове розширення сфери спілкування та діяльності індивіда в міру набуття ним *соціального досвіду*, як процес розвитку та саморегуляції становлення самосвідомості та активної життєвої позиції.

Подальший розвиток ця модель отримала у різних напрямках *групової психотерапії*, заснованої на використанні групових моделей, «які акцентують створення безпосереднього *життєвого досвіду* для навчання та особистісного зростання». Учасники спеціально створених та працюючих під керівництвом ведучого (психолога) малих груп включаються до своєрідного досвіду спілкування підвищеної інтенсивності. Метою такого спілкування є надання допомоги у самовдосконаленні, подоланні труднощів на шляху соціалізації.

Подібна модель відкриває широкі можливості для виховання у колективі та через колектив, для широкого використання ігрових форм навчання та виховання. *Інтерналізація* відбувається не стільки від вчителя, як від однолітків-однокласників. Соціалізація тут відбувається швидше за *імпліцитними*, а не *експліцитними методами*. Концентрація уваги на індивіда, відмінного від групи, практично відсутня. Навчання та виховання виглядають як тренування однієї команди, яка навчається корпоративному веденню своєї життєвої гри. Хоча не слід забувати про небезпеку закріплення за такого підходу в індивіда *конформістського типу* поведінки та соціалізації.

«Когнітивна» модель соціалізації (*Ж. Піаже, Л. Кольберг, А. Маслоу* та ін.) побудована на ідеї про те, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює у свідомості *образ (картину) навколишнього світу*. Саме ця картина світу керує поведінкою людей, а не сама реальність. Головним аспектом соціалізації виступає процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних, емоційних структур особистості.

Згідно з *Ж. Піаже*, когнітивна соціалізація протікає у кілька стадій, кожна з яких окреслюється новими навичками, що обмежують навчання людини. Стадії проходяться дітьми у певній послідовності, хоча швидкість і результативність соціалізації в різних дітей може відрізнятись.

Перша, сенсорно-моторна стадія (до двох років) передбачає розвиток в

дітей здатності тривалий час утримувати у пам'яті образи об'єктів довкілля.

На другій, передопераційній, (від двох до семи років) діти вчать розрізняти символи та значення символів, розуміти різницю між об'єктами та їх символами.

На третій, конкретних операцій, (від семи до одинадцяти років) діти вчать виконувати деякі дії подумки, тобто. представляти необхідні дії «в умі», без виконання їх у житті.

Четверта стадія – *формальних операцій* (від дванадцяти до п'ятнадцяти років) – період навчання аналізу абстрактних (математичних, моральних, логічних та ін.) проблем, уміння розмірковувати про майбутнє.

Ця концепція була доповнена американським психологом *Л. Кольбергом*. В основу переходу від однієї стадії соціалізації (таких стадій шість) до іншої покладено не лише результати розвитку когнітивних навичок, а й здатність розуміння та співпереживання (*емпатія*) *почуттів інших людей*. Досягнення тих чи інших стадій не пов'язують із віком, а завершальні етапи доступні далеко не всім.

Особливе місце серед прихильників «когнітивної» моделі займає точка зору «гуманістичних» психологів (*А. Маслоу, К. Роджерс* та ін). Ґрунтуючись на ідеї самоактуалізації особистості в процесі її дозрівання, вони вважали, що її природні внутрішні сили в змозі самостійно реалізувати соціалізацію індивіда, а кошти, фактори та агенти соціалізації не повинні заважати цим силам. Звичайно, важко підтримати недооцінку в цій моделі «агентів соціалізації» в особі соціальних інститутів, зокрема освіти та виховання. Однак у цій концепції закладено застереження від зловживання їх можливостями для маніпулювання свідомістю людей.

Говорячи про зв'язок з вихованням «когнітивної» моделі в цілому, можна відзначити її підвищену схильність до *ідеологізації виховання*, коли абстрактна ідеологізована картина світу (у вигляді будь-якого «ізму») може виявитися неадекватною реальному світу, що в результаті може призвести до спотвореного розуміння себе у суспільстві (роль «гвинтика» у суспільному механізмі).

Однією з найвпливовіших моделей соціалізації, положення якої актуалізуються у зв'язку з наростанням національних проблем, є модель «інкультурації» (*Ф. Боас, В. Малиновський* та ін.). Соціалізація у ній сприймається як процес передачі культурної спадщини. Дитина у ньому бере участь як пасивний споживач, автоматично сприймає культуру під час свого індивідуального розвитку. Сама ж культура сприймається як своєрідний екран національного характеру, на який і проектується психологія індивіда. Погоджуючись із авторами, що у національному характері справді закріплені стійкі психологічні риси конкретної етнічної групи, не можна розуміти

соціалізацію як несвідому передачу цих рис від покоління до покоління. Також не можна не визнати взаємовпливу та взаємопереходів цих рис у процесі міжнаціонального спілкування, як і впливу на ці риси змін у навколишньому соціальному середовищі. Здається, що про це слід пам'ятати при побудові незалежної України, відновленні та розвитку національної культури, здійсненні національної орієнтації у системах освіти та виховання.

Усі розглянуті раніше моделі тією чи іншою мірою визнають, що процес соціалізації обмежується періодом досягнення дитиною дорослого стану. Цей процес соціалізації, на думку *Н. Андрєєнкової*, завершується у віці 23-25 років з досягненням молодою людиною зрілості. Саме такий період необхідний для стійкої інтерналізації комплексу ролей, розробки стійкої системи соціальних орієнтацій, установок. Залежно від віку індивіда виділяються три основні етапи соціалізації.

1. *Первинна* соціалізація (дитини).
2. *Маргінальна* (проміжна чи псевдостійка) соціалізація (підлітка).
3. *Стійка* (концептуальна) цілісна соціалізація (перехід від юнацтва до зрілості від 17-18 до 23-25 років).

Аналіз сукупності різних факторів на кожному з етапів дозволив виділити «*критичні періоди*», особливо важливі для соціалізації. Для первинної соціалізації – це перші 2-3 роки та вступ до школи; для маргінальної – перетворення дитини та підлітка на юнака/юначку; для стійкої – початок самостійного життя і перехід від юнацтва до зрілості.

Обмеженість такого підходу пов'язана із двома аспектами проблеми. По-перше, розумінням дитинства (а іноді і юнацтва, молодості в цілому) лише як підготовки до «*справжнього*» життя, яке почнеться з досягненням дорослості. Такий підхід суттєво спотворював зміст соціалізації, обмежував активність молодої людини, привчав бачити у теперішньому лише засіб досягнення чогось у майбутньому. При цьому сьогодинське життя сприймалося як щось вимушене, тимчасове, примусове. «Щоб відчувати повноту життя, – робить висновок *І. Кон*, – треба, однак, не тільки вміти бачити в сьогодиншій праці «завтрашню радість» (*А. Макаренко*), а й відчувати самоцінність кожного даного моменту діяльності, радість подолання труднощів, впізнавання нового тощо».

По-друге, обмеженість описуваного підходу обумовлена появою у вітчизняній науковій літературі поглядів, що *переоцінюють* вплив навчання та виховання на перебіг процесу соціалізації. Виходячи з правильної посилки про те, що навчання та виховання – найважливіші засоби соціалізації молоді, *В. Марков* намагається довести, що «немає нічого фантастичного в постановці завдання – сформулювати до 15-16 років людей, які володіють усіма – або майже всіма –

ознаками» соціально зрілої особистості...». Тобто завершити соціалізацію достроково не лише можна, а й потрібно. Ось як пише про це автор:

1. «... Визначення рівня та змісту соціальної зрілості слід... виводити не з досягнутого стану..., а з перспективних потреб та цілей у суспільному розвитку...».

2. «Активніше формувати відповідні соціально-моральні, громадянські якості». «Природним результатом всіх якостей є комуністичне світогляд». «Такий ... основний зміст тієї соціальної зрілості, яку слід формувати в наші дні у підростаючого покоління».

3. «Практично ж завдання полягає в тому, щоб можливо повніше і міцніше сформувати їх, і обов'язково до певного терміну, а не «взагалі» мати їх на увазі як невизначену в часі і просто бажане виховне завдання» [Цит. за 11, С. 168].

Ну чим, скажіть, не «кавалерійська атака» на ниві навчання та виховання. Потрібно прискорити соціалізацію – немає нічого простішого! Важливо лише правильно визначити цілі, завдання та терміни виконання та мобілізувати всі інститути виховання на їх реалізацію.

Від обмежень такого роду позбавлені моделі соціалізації, які можна об'єднати в рамках соціалізації дорослих чи *безперервної соціалізації*.

Одним із перших описав соціалізацію як процес, що триває все життя, *О. Брім-молодший*. Її відмінність від соціалізації дітей, на його думку, полягає в тому, що соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки у новій ситуації, тоді як у дітей акцент робиться на формуванні ціннісних орієнтацій. Крім того, дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати норми і сприймати їх критично, тоді як діти можуть лише засвоювати їх. І, нарешті, соціалізація дорослого допомагає йому набути необхідні навички (часто конкретного характеру), а соціалізація дитини пов'язана з мотивацією.

Характерно, що одні соціологи акцентують увагу на відмінностях соціалізації в дитинстві та в зрілому віці. Вони вважають, що життя дорослих – це серія очікуваних та несподіваних криз, які треба подолати. До таких критичних точок у житті *Д. Клаусен*, наприклад, відносить вибір професії, «криза сорокалітніх» та ін. Оскільки йдеться про *подолання стресів*, що виникають у таких ситуаціях, це свідчить скоріше про те, що адаптація не відбулась, що характеристика ситуації значно перевищила адаптивні можливості індивіда, що призвело до стресу.

Ближче до нашого розуміння *адаптивної соціалізації* (про це йтиметься при викладі концепції) підхід, що *розвиває* (або еволюційний), запропонований американським соціальним психологом *Е. Еріксоном*. Він вважає, що індивіду як у дитинстві, так і в дорослому віці доводиться долати складні, іноді критичні

ситуації, які закономірно виникають на його життєвому шляху і мають специфічний характер на кожному *етані* (стадії). Подолавши певну критичну ситуацію (їх вісім) успішно, індивід збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступної стадії. Якщо соціалізація на будь-якій стадії не відбулася (не вдалося вирішити головну на цій стадії проблему індивіда) або відбулася частково, це негативно позначається на наступних стадіях та соціалізації загалом.

Зрозуміло, що уявлення про найважливіші проблеми індивідів на різних вікових стадіях дозволить конкретніше і цілеспрямованіше вести з ними виховну роботу, орієнтуючись на допомогу у вирішенні цих проблем. Тому зупинимося на викладі *еволюційної теорії* соціалізації (стадій розвитку) докладніше.

I стадія – дитячий період. Основна проблема *Довіра* чи *Недовіра*. Немовля на основі рівня турботи та комфорту з перших днів дізнається, якою мірою може розраховувати на задоволення основних потреб: їжа, ласка, безпека. Про подолання кризи можна судити, якщо малюки не плачуть і не сердяться при зникненні дорослих з поля зору. При неповному вирішенні цієї проблеми залишки недовіри можуть позначитися на подальших стадіях

II стадія – 1-2 роки. Основна проблема – *Автономія* або *Сором* і сумнів. Ситуація ускладнюється збігом навантажень на дитину, пов'язаних, з одного боку, з початком відстоювання своїх прав і непокорю авторитету та підвищеними вимогами батьків щодо контролю дитиною роботи свого кишківника, що може закріпити у її свідомості почуття сорому та власної нікчемності, істотно підриваючи зусилля по самовизначенню та досягненню автономії, з іншого.

III стадія – від 3 до 5 років. Основна проблема – *Ініціатива* чи почуття *Провини*. Це період розвитку рухової активності, допитливості та уяви. Усвідомлюється різниця між хлопчиками і дівчатками, проявляється дух суперництва. На цьому ґрунті можливі конфлікти, які за зайвої жорсткості дорослих можуть залишити слід безініціативності на подальшому житті.

IV стадія – молодший шкільний вік. Основна проблема – *Старанність* чи *Недбальство*. На цій стадії йде освоєння колективної навчальної роботи, формуються відносини з вчителями та іншими дорослими, відбувається перша «примірка» дітьми дорослих ролей. На цьому тлі головним завданням є набуття впевненості у собі, у своїх здібностях, їх усвідомлення та розвиток. Невиконання (часткове чи повне) цього завдання позначається у прояві елементів недбайливості як у цій, так і на подальших стадіях.

V стадія – підлітково-юнацький вік. Основна проблема – становлення *Індивідуальності* (ідентифікація) або *Рольова дифузія* (невизначеність у виборі ролей). Відомо, що це час появи активного статевого потягу, отже, і пошуку партнера в інтимній сфері. Разом з тим, це період пошуку свого місця у житті,

вибір подальшого шляху (навчання, робота тощо.). У цей час небезпечно як невдачі в одній із сфер, так і переоцінка значущості будь-якої з них. Перша невдача може негативно зашкодити при виборі роботи, друзів, супутника життя, що, своєю чергою, може призвести до стресу.

VI стадія – молоді роки. Основна проблема – *Інтимність* чи *Самотність*. Головні цілі на цьому етапі – залицяння, шлюб та інші види близькості. Якщо пошук ширих і довірчих відносин із постійним партнером не увінчується успіхом або вони приходять до розриву, надалі це може виявитися у вигляді тимчасових, не завжди обґрунтованих, але завжди нестабільних інтимних зв'язках та незадоволеності цією сферою життя.

VII стадія – середній вік. Основна проблема – *Продуктивність* (творча продуктивність) або *Стагнація* (творчий застій). Ця стадія пов'язана з реалізацією індивіда у двох основних ролях: працівника та батька/матері. Причому відчуття творчої продуктивності приносить успіх в обох ролях, у той час як творчий застій може викликати невдачу навіть у будь-якій одній з них. На цьому етапі реалізується потенціал, який індивід накопичив упродовж попередніх стадій соціалізації.

VIII стадія (заклучна) – старість. Основна проблема – *Умиротворення* чи *Розпач*. На цьому етапі соціалізацію індивіда визначає підбиття підсумків життя та успішності всіх попередніх етапів. Гарна умиротворена старість і розпач, гіркий жаль про невикористані можливості – такі межі прояву цієї стадії.

Звичайно, представлена концепція стадій розвитку особистості навряд чи вичерпує всі прогресивні підходи у дослідженні соціалізації, не позбавлена можливостей для подальшого вдосконалення. Однак безсумнівною її перевагою є, на наш погляд, відхід від розуміння дитинства тільки як підготовки до майбутнього життя. Так, докорінні зміни у всіх сферах життєдіяльності нашого суспільства, пов'язані з переходом до ринкових відносин, поставили перед необхідністю соціалізації (а також ресоціалізації) практично все населення країни. У людей похилого віку цей процес протікає найболючіше.

Не обійшли увагою концепцію *Е. Еріксона* і вітчизняні дослідники (Див.: *Андрущенко Т.В.*, 2012, *Бульвінська О.І.*, 2012, *Лукашевич М.П.*, 1996; *Романенко Ю.В.*, 2007, *Рябченко В.І.*, 2015, *Червона Л.М.*, 2012, *Шандор Ф.Ф.*, 2022 та ін.).

Як бачимо, виділення етапів та центральних завдань соціалізації для кожного з них дає можливість коригувати виховний вплив, орієнтуючись на вимірювання емпіричних ознак на кожному з етапів, визначати їхню вагу та значення, виявляти основні та додаткові фактори, форми та механізми їх впливу на становлення особистості.

Ідея про соціалізацію як взаємодію індивіда із зовнішнім світом розвивається і в інших роботах. Так, *Є. Рибалко* в цій взаємодії вбачає активність дитини в «перетворенні дійсності у своїй уяві», особливо виділяючи при цьому роль пізнавального апарату дитини для її соціалізації.

З *Е. Еріксоном* пов'язана ще одна модель соціалізації. Разом з *М. Мід* вони розвинули концепцію *Дж. Горера* «пелюшкового детермінізму». Так виникла модель «пелюшкового типу соціалізації», яка розвиває ідею про зв'язок обмеження руху немовляти, щільно загорнутого у пелюшки, з подальшим протіканням соціалізації на її наступних етапах. Такий підхід, зокрема, використовується цими вченими для пояснення національного типу особисті росіян [6, С. 164-165].

Плідною є спроба розглянути процес соціалізації з позицій впливу на співвідношення в людині соціального та біологічного. Виходячи з правильної посилки, що все біологічне в особистості більшою чи меншою мірою соціалізоване, а соціальне не може бути повністю відокремлено від біологічного, виділяються чотири *підструктури особистості*:

1. *Нижча*, біологічно обумовлена, у яку поруч із темпераментом входять вікові, статеві, іноді препатологічні і навіть історичні властивості психіки. Однак навіть цей рівень не вільний від соціального впливу.

2. *Психологічна*, що включає індивідуальні прояви пам'яті, емоцій, відчуттів, мислення, сприйняття, почуттів та волі. На цьому рівні соціальна обумовленість майже порівнюється з біологічною.

3. *Соціального досвіду*, що об'єднує набуті індивідом у ході соціалізації знання, навички, уміння та звички. Питома вага соціального на цьому рівні значно перевищує біологічне. До того ж тут виявляються суттєві різниці між окремими особистостями щодо рівня культури. Підструктура помітно впливає на ступінь соціалізації людини.

4. *Спрямованості особистості*, в якій об'єднані потяги, бажання, інтереси, схильності, ідеали, індивідуальна картинка світу та вища форма спрямованості – переконання. Будучи майже повністю соціально обумовленою та найбільш суттєвою для особистості, вищим її рівнем, підструктура спрямованості визначає соціалізацію підструктур, а отже, і людини загалом.

Як бачимо, у запропонованому підході закладаються основи для розгляду впливу соціалізації на людину загалом, у сукупності її біологічного, психічного та соціального рівнів. Такий підхід особливо цінний для розуміння процесу соціалізації людей з відхиленнями як соціального, так і біологічного і психічного рівнів. При цьому вдало розробляється діяльнісний підхід до будь-якої взаємодії людини з соціальним середовищем, хоча відповідно до виділених підструктур

особистості слід було б розширити це розуміння взаємодії на все довкілля, а не лише на соціальне. Зазначимо також можливість розгляду соціалізації як найширшої форми взаємодії людини з довкіллям.

Для розуміння сутності процесу соціалізації важлива розробка міжрівневого дослідження проблем людини, яка наголошує на внутрішніх відносинах, взаємопереходах біологічного, психічного та соціального рівнів. Загальний принцип, якому підпорядковуються міжрівневі відносини у формулюванні *О. Леонтьєва* у тому, що «вищий рівень завжди залишається провідним, але може реалізувати себе лише з допомогою рівнів нижчих й у цьому залежить від них».

У контексті розуміння *механізмів соціалізації* цей принцип на початкових етапах психічного розвитку проявляється у винесенні на перший план механізму біологічного пристосування, завдяки якому відбувається становлення сприйняттів і емоцій дитини. У процесі подальшої соціалізації цей механізм трансформується, виконуючи інші завдання, реалізуючи вищі рівні діяльності, взаємодіючи з психічними (зокрема психотехнології) та соціальними (серед них – смислоутворюючим) механізмами соціалізації [Цит. за 11, С. 173].

Іншими словами, міжрівневі дослідження мають вивчати різноманітність форм реалізації механізмів соціалізації людини. Несхожість і різноваріантність співвідношення цих механізмів разом із індивідуальною структурою кожної особистості пояснює несхожість людей, які соціалізувалися в подібних умовах.

В сучасному соціологічному просторі України успішно співіснують дві моделі соціалізації. Одна з них (*А. Капської*) походить із соціальної педагогіки і набула поширення в педагогічній науковій спільноті. Соціалізація особистості розуміється як двосторонній взаємозумовлений процес взаємодії людини і соціального середовища, який передбачає її включення до системи суспільних відносин шляхом засвоєння соціального досвіду і самостійного відтворення цих відносин, у ході яких формується унікальна, неповторна особистість.

Друга модель має походження з соціальної філософії та соціології (*М. Лукашевич*). Сутність соціалізації полягає в її розумінні як взаємодії людини з навколишнім середовищем протягом життя шляхом адаптацій, що змінюють одна одну в кожній царині життєдіяльності. Саме ця модель соціалізації (адаптивно-розвивальної) покладена в концепцію нашого підручника і буде глибше розкрита в наступному розділі [12].

В соціологічному контексті розроблена і пройшла успішну апробацію в освітньому середовищі концепція соціалізації особистості студента (*В. Рябченко*) [15].

Розуміння соціалізації під кутом ідеї набуття особистістю соціогенних параметрів, що регулюють її діяльність, і здатності пов'язувати їх у програми життєдіяльності (*В. Циба*).

В моделі соціалізації *Ю. Романенка* використання психотехнологій щодо впливу на соціалізацію розуміється як процес смислопродукування і смислообміну між особою і суспільством для досягнення комплементарності макроїдентичності суспільства та мікроїдентичності особи (нормативного соціотипу). На думку автора така соціалізація має сприяти досягненню соціоекологічного балансу в структуруванні простору і часу в системному та особистісному вимірах [14].

Всі викладені моделі успішно співіснують в соціологічному просторі України, виділяючи ті чи інші аспекти і характеристики процесу соціалізації.

Разом з тим, рівень вивченості проблем соціалізації навряд чи можна визнати таким, що задовольняє сучасні суспільні потреби. Здається, що найменш вивчені роль та можливості системи виховання у забезпеченні успішної соціалізації. Не з'ясовано остаточно і рушійні сили, механізми соціалізації індивіда. У той самий час рівень теоретичних напрацювань містить багато цінних, хоч і розрізнених ідей, думок, здогадів, які можуть бути об'єднані у нових концептуальних підходах. Плідним, на наш погляд, буде пошук у напрямі вивчення адаптивних процесів людини у навколишньому середовищі.

Резюме

1. Поняття «соціалізація» виникло в західній соціології наприкінці XIX ст. для позначення основного механізму взаємодії людини з іншими людьми, з суспільством загалом. Таким механізмом вважалося соціальне наслідування, регульоване суспільством через систему освіти та виховання, сім'ю та громадську думку.

2. У процесі розвитку соціології сформувалася сукупність поглядів на соціалізацію, що поєднує ідеї про нерозривний зв'язок соціалізації з освітою та вихованням; про зв'язок соціалізації з адаптивними процесами; про соціальні контакти як одну із змістовних сторін соціалізації; про значення самосвідомості, соціальної орієнтації та розвитку мови для успішної соціалізації. У цих ідеях соціалізація сприймається як набуття людьми соціального досвіду і ціннісних орієнтацій, необхідних для виконання соціальних ролей.

3. У сукупність сучасних моделей соціалізації входять такі: психоаналітична чи «особистого контролю» (*З. Фрейд*); «рольового тренінгу» (*Т. Парсонс*), «соціального навчання» (*Дж. Долард*, *Б. Скіннер* та ін.), «Міжособистісного спілкування» (*Ч. Кулі*, *Дж. Мід* та ін.), «когнітивна модель» *Ж. Піаже*, *А. Маслоу* та ін), «модель інкультурації» (*Ф. Боас*, *В. Малиновський* та ін), «еволюційна модель» (*Е. Еріксон*), «пелюшкова соціалізація» (*Дж. Горер*, *Е. Еріксон*, *Дж. Мід*), «адаптивно-розвиваюча модель соціалізації»

(М. Лукашевич). Всі вони розглядають виховання як один з механізмів соціалізації.

4. Більшість моделей виходять із завершення соціалізації зі вступом індивіда у доросле життя. Однак ближче до істини розуміння соціалізації індивіда, що триває все життя, що відповідає безперервному його вихованню.

5. Провідною тенденцією у розвитку наукових поглядів на сутність соціалізації є перехід від однорівневого ставлення до неї, яка зачіпає лише «соціальні сходи» людини, тобто особистість, до багаторівневого підходу, у якому соціалізація охоплює також біологічний і психічний рівні людини

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «соціалізація».
2. Поясніть сутність поняття «соціалізація».
3. Розкрийте зміст основних ідей, що становлять сучасну концепцію соціалізації.
4. Поясніть сутність моделі соціалізації З. Фрейда.
5. Розкрийте сутність моделі соціалізації Т. Парсонса.
6. Поясніть зміст когнітивної моделі соціалізації Ж. Піаже.
7. Розкрийте сутність еволюційної моделі соціалізації Е. Еріксона.
8. Порівняйте переваги і недоліки поглядів на соціалізацію як індивіда, що триває все життя, та такої що завершується з дорослішанням людини.
9. Розкрийте сутність моделі інкультурації Ф. Боаса та В. Малиновського.
10. Порівняйте можливості однорівневого та багаторівневого підходів до досліджень соціалізації.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Авраменко О.О. Соціалізація особистості в контексті вітчизняних та зарубіжних науково-педагогічних досліджень. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Пед. науки». Черкаси, 2015. № 10 (343). С. 7-13.
2. Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире. *Новый мир*. 1990. № 11.
3. Бех І.Д. Виховання особистості. Сходження до духовності. К.: «Либідь», 2006.
4. Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді: монографія / кол. авт. М. Михальченко (керівник) та ін. К.: Педагогічна думка, 2012.
5. Giddings F. The theory of Sochialization. N.Y., 1897.
6. Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: в 15 т., Т. 8. Социализация и образование: Эмпирическая и прикладная социология. М.: ИНФРА-М, 2005.
7. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В.Г. Кремень. К.:

- Юрінком Інтер, 2008.
8. Історія соціологічної думки: навч. енциклопедичний словник- довідник / За наук. ред. В.М. Піча. Львів.: «Новий-світ- 2000», 2017.
 9. Курило В.С., Савченко С.В., Карама О.Л. Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України. Монографія. Старобільськ: ДЗ ЛНУ ім. Т.Шевченка, 2018.
 10. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. К., 2000.
 11. Лукашевич М.П., Лукашевич О.М., Шанфдор Ф.Ф. Соціологія виховання. К.: Видавець ФОП Піча Ю.В., 2022.
 12. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посібник. К.: ІЗМН, 1998.
 13. Лукашевич М.П., Рябченко В.І., Лень Т.В. Сучасні соціалізаційні теорії: Переваги та обмеження. *Вища освіта України*. 2008. №3 (додаток 2). Т.1. С. 85-99.
 14. Романенко Ю.В. Соціалізація особи: метапрограмний і психотехнологічний аспекти. Монографія. К.: «Вид. ДУІКТ», 2007.
 15. Рябченко В.І. Концепція соціалізації особистості студента: науково-практичні рекомендації. Київ: Фітосоціоцентр, 2015.
 16. Савченко С.В., Караман О.Л. Абераційна соціалізація в контексті соціалізації особистості в сучасному інформаційному суспільстві. *Освіта та педагогічні науки «Соціальна педагогіка»*. ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2019. № 2(171). С. 60-68.
 17. Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко. К.: «Академвидав», 2008.
 18. Тард Г. Социальные этюды. СПб., 1902.

Розділ 5. ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ ЯК ОБ'ЄКТ І РЕЗУЛЬТАТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Засвоївши цей розділ, Ви будете знати та вміти:

1. Представляти відмінності у підходах до вивчення поведінки людини у філософії, педагогіці, психології, соціальній психології та соціології.
2. Визначати поведінку як соціологічне поняття та вміти пояснити його відмінність від категорій «дія», «діяльність».
3. Пояснювати, у чому проявляється обмеженість сучасних поглядів на поведінку людини.
4. Розуміти зміст системи поглядів П. Сорокіна на поведінку людини.
5. Усвідомлювати суть системно-структурного підходу до вивчення поведінки людини. Вміти обґрунтувати його переваги для соціологічних досліджень проблем соціалізації.
6. Здійснювати порівняльний аналіз головних теоретичних концепцій моделювання поведінки людини.
7. Пояснювати сутність інтегральної моделі поведінки людини.

Логіка викладання матеріалу:

- 5.1. *Поведінка людини: обмеженість моністичних підходів.*
- 5.2. *Плюралістичний підхід до розуміння поведінки людини (За П. Сорокіним).*
- 5.3. *Системно-структурний підхід до поведінки людини.*
- 5.4. *Інтеграційна модель поведінки людини.*

Основні поняття: поведінка людини, моністичний підхід, плюралістичний підхід, парадигма, інтеракція, системно-структурний підхід, гомеостаз, модель поведінки, адаптація, соціалізація, метаболізм.

5.1. Поведінка людини: обмеженість моністичних підходів

Як вже з'ясувалося в попередніх розділах, особистість, людина, її сутність та структура цікавлять соціологію з позицій можливості впливу на формування тих чи інших властивостей і характеристик, схвалених суспільством у вигляді норм, цінностей, ідеалів. Разом з тим важливо, щоб наявність цих властивостей і характеристик проявилася у реальних вчинках, діях, поведінці. Іншими словами, передбачається вплив на поведінку людини для вироблення навичок, стереотипів, що схвалюються в даному суспільстві. Для цього необхідні наукові знання про

механізми людської поведінки.

Поведінку людини, як відомо, вивчає низка наук, кожна під своїм кутом дослідження. *Філософія* розглядає поведінку людини як процес її взаємодії з навколишнім середовищем, заснований на сприйнятті, зберіганні та перетворенні інформації з метою самозбереження та взаємного пристосування людини та середовища.

Подібне найбільш узагальнене розуміння поведінки дає *методологічні орієнтири* у його дослідженні, спрямовує на активний характер поведінки людини, підкреслює її зумовленість впливом довкілля, містить орієнтації на адаптивні механізми поведінки. Ці методологічні передумови реалізуються у дослідженнях поведінки людини іншими науками: психологією, педагогікою, соціальною психологією, соціологією.

Найбільше досліджень поведінки людини проводиться *психологами*. Деякі з них, прихильники *біхевіоризму*, висунули положення про те, що саме поведінка людини, а не її свідомість має бути предметом психології. В основі біхевіоризму лежить розуміння поведінки людини та тварин як сукупності відповідей (реакцій) на вплив середовища (стимулів). Таким механізмом пояснювалися і всі суспільні процеси. Характерно, що не визнавалася наявність якихось внутрішніх психологічних ланок, які опосередковують відповіді людини. Будь-яка поведінка пояснювалася жорсткою схемою «стимул – реакція». Згідно з таким розумінням, деяка кількість вроджених «схем поведінки» людини існує від народження. Потім шляхом закріплення успішних реакцій багаторазовими повтореннями формується набір автоматизованих реакцій як складних «*репертуарів поведінки*». Зрозуміло, що при такому підході надмірно спрощується поведінка людини, та й сама вона виглядає дещо примітивно: як би не має психіки, свідомості, схожа більше на тварину.

Спроби уникнути цих недоліків були здійснені прихильниками *необіхевіоризму*, які до схеми «стимул – реакція» додали опосередковуючу ланку – *спонукання, установки, пізнавальні феномени*. Типовою теорією такого типу є *теорія соціального обміну* (Дж. Хоманс, П. Блау, Д. Адамі). Поведінка людини регулюється системою «виплат» (реакцій), якими вона відповідає на ті чи інші нагороди (стимули). Вдалий обмін закріплюється у стереотипах поведінки, невдалий – відкидається. І хоча при цьому визнавалося, що між стимулом і реакцією існує та сама «опосередкована ланка», дослідженню об'єктивними методами (психологічними, соціологічними) вона, як вважалося, не піддавалося.

У радянській психології термін «*поведінка*» найчастіше використовувався для характеристики активності живих істот (переважно тварин). Для визначення поведінки людини, яка на відміну від поведінки тварин «вже з ранніх років

регулюється досвідом всього людства і вимогами суспільства...», «... у психології вживається особливий термін – *діяльність*». «Поведінка людини, – наголошується у довідковому виданні з психології, – завжди суспільно обумовлена і набуває характеристик свідомої, колективної, цілеспрямованої та творчої діяльності».

Основною необхідною ознакою діяльності виступає *«усвідомлення мети»*. У тих випадках, коли ця ознака відсутня, немає і діяльності в людському сенсі слова, а має місце імпульсивна поведінка. На відміну від діяльності імпульсивна поведінка керується безпосередньо потребами та емоціями. Вона виражає лише афекти та потяги індивіда і тому має егоїстичний, антигромадський характер.

Як бачимо, і тут поведінка особистості досить жорстко зумовлена впливом суспільства, а провідна ланка в цій поведінці у вигляді *«усвідомлення мети»* чимось нагадує *«опосередковану ланку»* в теорії необіхевіоризму. Відмінність, швидше, у мірі усвідомлення мети поведінки, надання їй ідеологізованої форми як суспільно схвалюваних цілей діяльності.

Значне місце дослідженням поведінки людини та шляхів впливу на неї приділяє *педагогіка*. Деякі автори стверджують, що в частині досвіду дослідження людини та її діяльності педагогіка *«багатша за всі науки про людину сьогодні...»*. Ґрунт для такого бачення мети педагогіки, мабуть, є. З *одного боку*, це одна з найдавніших наук, витоки якої сягають часів *Сократа*. З *іншого боку*, її предмет – виховання людини – охоплює дуже широке коло проблем. У спеціальному педагогічному сенсі виховання розуміється як *«процес і результат цілеспрямованого впливу на розвиток особистості, її відносин, рис, якостей, поглядів, переконань, способів поведінки у суспільстві»*.

Як видно з визначення, *вплив на поведінку* займав у змісті педагогіки тоталітарного режиму не чільне місце, та й рейтинг його серед інших напрямів виховного впливу не дуже високий. Одним із пояснень такого становища може бути соціальне замовлення суспільства на виховання в людині насамперед ідейно-політичної орієнтованості: вірності комуністичним ідеям і відданості правлячій партії. Поряд із політичним послухом за допомогою виховання здійснювалася підготовка людей до трудової та іншої корисної діяльності в суспільстві, до виконання різноманітних соціальних функцій. Іншими словами, йшлося про виховання *людини-функціонера*, *«людини-гвинтика»*. Її головною функцією вважалася суспільно корисна діяльність, що знайшло відображення і в орієнтаціях наук про людину, в тому числі і педагогіки, на вивчення *саме діяльності*. Для поведінки людини, як форми її життєвої активності, залишалося мало місця як у житті, так і в науці.

Слід зазначити, що з демократизацією нашого суспільства намітився відхід від колишніх орієнтирів щодо поведінки. З'являються погляди на педагогіку як на

науку про управління поведінкою людини, що спирається на знання педагогічних та інших законів. «... Педагогіка, – стверджує В. Слущкий, – це наука, що вивчає об’єктивні закони розвитку людини в суспільстві, що пояснює поведінку людини та дає конкретні рекомендації щодо застосування цих законів...».

У вітчизняній *соціальній психології* поведінка сприймається як діяльність, «що має природні передумови, по суті, суспільні» і орієнтована переважно соціальними потребами, нормами та правилами спільного життя людей, системою соціальних та культурних ролей, мовою та іншими мислячими системами. Протікає ця діяльність в умовах взаємодії з факторами фізичного та соціального середовища. Навчання повсякденній поведінці як «здатності взаємодіяти із суспільством і предметним світом» здійснюється через участь у різноманітних життєвих ситуаціях. Таке трактування поведінки перегукується з соціологічним завдяки близькості цих наукових дисциплін.

У *соціології* поведінка особистості сприймається як зовнішньо спостережувальні вчинки, дії індивідів, їх певна послідовність. Усі вони, однак зачіпають інтереси інших людей, колективів, груп, спільностей і цим надають поведінці соціальний сенс. При цьому йдеться лише про осмислену поведінку, в якій людина бере участь як розумна істота, тобто досить свідомо.

Усвідомлення поведінки людини відбувається шляхом смислопродукування. Взаємозв’язок між поведінкою і смислопродукуванням можливо зрозуміти, спираючись на думку відомого представника символічного інтеракціоналізму Т. Уілсона щодо співіснування в історії соціології двох *парадигм (нормативної та інтерпретативної)*, яке відображало співвідношення особистого та соціонормативного смислопродукування [Цит. За 10, С. 8-11].

В рамках *нормативної парадигми смислопродукування* розглядається в якості механізму соціальної системи, що обумовлений існуванням надособових *патернів* (символів, значень та цінностей), що лише відтворюються в якості примусових соціальних фактів і підлягають інтеріоризації індивідом. Такої думки, дотримувався зокрема, Т. Парсонс, який виводив смислопродукування із системи колективних символів, на передзаданій індивідній інтеракції.

«Соціальна система, – вважав він, – складається із множини індивідуальних факторів, що взаємодіють одне з одним в ситуації, що має, в найменшій мірі, фізичний аспект та аспект зовнішнього середовища; акторів, які мотивовані згідно тенденцією до оптимізації задоволення і чие відношення до обставин (і одне до одного в тому числі) визначається та здійснюється відповідно до системи структурованих культурою колективних символів» [6].

Нормативна парадигма керується, отже, принципом інклюзії символічних конститuent соціальної системи в розгортання смислопродукуючої активності

індивідом.

Практично, індивід взагалі виключається із процесу творення кодів соціальної системи, а отже, звертається до соціальної системи лише її мовою.

Другим способом розуміння механізмів смислопродукування виступає *інтерпретативна парадигма*, в якій культурно значущі символи щоразу піддаються варіативному перебору індивідами, що привносять особисту оцінку ситуації.

«Інтеракція, – відзначає *Х. Абель*, коментуючи аналітичну модель *Д. Міда* в рамках інтерпретативної парадигми – не є умовою, в якій виявляються соціологічні детермінанти поведінки, а являє собою взаємопов'язану поведінку її учасників. Тому інтеракція є процесом, який сам формує людську поведінку. Висловлюючись простіше, люди в процесі інтеракції мають звертати увагу на те, що робить або має зробити інша людина» [1, С. 54].

Розглядаючи смислопродукування як зміст і результат поведінки, слід визнати, що в соціологічних моделях поведінки людини не вдається «примирити» макро- та мікроаналітичні продукти в дослідженні соціальної реальності. До останнього часу відбувається домінування нормативної парадигми, що суттєво обмежує можливості виявити соціальні механізми поведінки. Як вірно зазначає *Т. Дрідзе* «Зречення «людини, що живе» (*homo vivens*) на користь суспільного цілого, структурні елементи якого підігнані один до одного невідомо ким; зведення індивіда до деякої абстракції, а управління соціальною реальністю – до прерогативи «природних законів» призвело до того, що було проігноровано основне джерело соціальної динаміки – ключова фігура повсякденних соціальних драм, яка визначає спрямованість та особливості розвитку земної цивілізації».

За таких обставин зростає нагальна потреба в *загальнонауковій парадигмі соціального пізнання й дії*, яка б «вела відлік соціальності» не від суспільного цілого, а від людини родової (*homo vivens* – «людини, що живе»), чий життєвий світ невіддільний від середовища її проживання в повному об'ємі інгредієнтів, що складають її субстрат. Витоки соціальності і соціальної динаміки полягають, на думку *Т. Дрідзе*, у вітальній потребі відтворення цього взаємозв'язку, підтримуючи який люди асоціюються в співтовариства, створюють норми співжиття та соціальні інститути й організації, що опосередковують та координують їх взаємодію [14, С. 13].

Отже, невизначеність соціологічного розуміння сутності та механізмів комунікаційної поведінки витікає з наявності різних підходів щодо дослідження родового поняття – поведінки людини, що, своєю чергою, вимагає звернутися до уточнення соціологічного розуміння поведінки людини (нагадаємо, що ми раніше обґрунтовували доречність використання цього поняття «людина» як синоніма

поняття «особистість», що поширюються і на поведінку людини).

Як зазначалось раніше, у соціології *поведінка особистості* розглядається як зовнішньо спостережувані вчинки, дії індивідів, їх певна послідовність. Усі вони так чи інакше торкаються інтересів інших людей, колективів, груп, спільнот і тому надають поведінці соціального змісту. При цьому йдеться лише про *свідому поведінку*, в якій людина бере участь як розумна істота, тобто досить усвідомлено. Поведінку слід відрізнити від близьких соціологічних категорій «дія» і «діяльність».

До *дій* належать лише деякі види поведінки, яким властиві навмисність, осмислені комплекси вчинків, що розпочаті для досягнення певної мети, а також ті, що пов'язані з добром засобів, які забезпечують, як переконані ті, хто діє, досягнення мети.

Від *діяльності* поведінка людини відрізняється тим, що остання є лише зовні спостережуваною стороною діяльності, її проявом, що не завжди розкриває зміст діяльності, ступінь засвоєння її суб'єктом.

Категорія «діяльність» є способом існування і розвитку соціальної дійсності, виявлення соціальної активності особистостей, цілеспрямоване відбиття й перетворення ними навколишнього світу.

Види діяльності багатоманітні (трудова, економічна, освітянська, споживацька, спортивна та ін.) як і її форми (масова, колективна, індивідуальна та ін.). Найсуттєвіша з них, що утворює матеріальну основу всіх інших її видів, – це *виробнича діяльність*. Вона спрямована на задоволення життєвих потреб людей. З урахуванням багатоманітності цих потреб усяка практична діяльність людей може розглядатись як форма задоволення потреб. У цьому зв'язку потреби є основним мотивом, що спонукає особистість до реальної діяльності, спрямованої на створення умов і засобів задоволення її потреб. Отже, умови утворюють статистичний компонент діяльності, а потреба виражає її динаміку.

Умовами діяльності особистості є, *по-перше*, предметні ситуації; *по-друге*, умови спілкування (групи чи колективи); *по-третє*, діючі норми та цінності соціальної спільноти і суспільства в цілому; *по-четверте*, діючі соціальні інститути суспільства; *по-п'яте*, особливості соціальної організації, до якої належать індивіди; *по-шосте*, соціальні статуси індивідів, які вони займають, і виконувані згідно з цими статусами соціальні ролі.

Умови діяльності, своєю чергою, визначають соціальну поведінку особистості. Вони, усвідомлюючись, оцінюються через призму потреб та інтересів особистості й викликають у неї почуття *задоволення* (або *незадоволення*). *Незадоволеність* стає соціальною детермінантою (визначальною) діяльності особистості, що прагне змінити ці умови згідно зі

своїми потребами.

Взаємодії потреб, ціннісних орієнтацій та інтересів утворює *механізм мотивації* соціальної діяльності особистості, визначає характер, зміст і цілі її діяльності. Перетворення потреб в інтерес, а інтересу в мету – це дві стадії мотивації особистості, внутрішнього спонукання до діяльності. Існують також зовнішні збудники, або *стимули* (умови зовнішнього середовища, що є значущими для індивіда). *Стимули* підсилюють механізм мотивації соціальної діяльності особистості, що зовні виявляється в її соціальній поведінці (тобто конкретних дія і вчинках стосовно соціальних об'єктів).

Розрізняють чотири *рівні поведінки особистості*. *Перший* – реакція суб'єкта на актуальну предметну ситуацію, на специфічні впливи зовнішнього середовища, що швидко змінюють один одного (поведінкові акти). *Другий рівень* – звичні дії чи вчинки, які є елементами поведінки, її цілеспрямованими актами, що підпорядковуються увявленню про те, якого результату слід досягти. *Вчинок* – це дія, що сприймається й усвідомлюється суб'єктом як суспільний акт, це виявлення ставлення особистості до інших людей. Він як соціально значуща одиниця поведінки дає змогу встановити відповідність між соціальною ситуацією та соціальною потребою особистості. *Третій рівень* – це цілеспрямована послідовність вчинків або соціальних дій людини в тій чи іншій сфері життєдіяльності, що мають на меті істотно віддалені цілі, досягнення яких забезпечується системою вчинків. І, нарешті, *четвертий рівень* – це реалізація життєвих цілей. Цей рівень поведінки особистості має для соціології першорядне значення, оскільки пов'язаний із процесом реалізації життєво важливої для індивіда мети.

Загальною ознакою більшості соціологічних поглядів на поведінку людини, що обмежує можливості розуміння її механізмів, слід визнати їх *моністичність* – прагнення пояснити поведінку людини та хід суспільного життя за допомогою якоїсь однієї умови. Інші умови, визнавались або абсолютно незалежними, або такими, що мають другорядне значення.

Справді, одні соціологи (*марксист*) такою основною умовою висували способи здобування засобів існування, або *стан виробничих сил*. Якими є ці базисні економічні відносини, такими будуть відносини між індивідами, їх поведінка, соціальне життя суспільства. Інші вважали, що такою єдиною умовою може бути явище *поділу праці*, інтегруюча поведінка індивідів на досягнення органічної солідарності (*Е. Дюркгейм*).

Дехто зі соціологів (починаючи з *О. Конта, де Роберті*) доводив, що поведінка людини залежить від її переконань і вірувань. А оскільки характер останніх залежить від знань, то, отже, *знання* і є тією умовою, що визначає

характер суспільних процесів.

Існують теорії, в яких такою умовою вважають явище *наслідування* (Г. Тард), характер *географічних умов* (Ф. Ле-Пле, Ф. Ратцель), *зростання населення* та його щільність (А. Кост, Т. Мальтус), *расу* (Л. Гумплович, Ж. Гобіно та ін.).

Зазначимо, що обмежений, *моністичний* характер, як підкреслює Т. Дрідзе, мають також більшість теорій комунікаційної поведінки людини.

Оцінюючи можливості кожної з теорій у дослідженні поведінки людини й моністичного підходу в цілому, важко не погодитись з аргументами П. Сорокіна.

Жодній теорії не вдалося пояснити поведінку людей і хід суспільного життя.

«Шляхом однієї умови» не вдається пояснити й набагато простіші речі, ніж поведінка людей.

Людина підкоряється силам неорганічного, біологічного та соціально-психологічного характеру, які не можна звести до однієї умови. Отже, неможливо пояснити поведінку і суспільне життя людей за допомогою однієї умови чи характеру.

«Поведінку людей і хід суспільного життя не можна пояснити за допомогою однієї умови. Ці явища надто складні, вони залежать від багатьох умов. Тому й пояснювати їх слід не за допомогою однієї умови, а багатьох умов і факторів» [13, С. 73].

5.2. Плюралістичний підхід до розуміння поведінки людини (За П. Сорокіним)

Плюралістичні теорії, на відміну від розглянутих раніше моністичних, виходять з основного положення, що пояснити поведінку людини можна лише за допомогою багатьох умов і факторів.

Справді, людина є *матеріальною масою* і через це підпорядковується законам неорганічного світу – фізики, хімії. Далі, як *організм*, вона та її поведінка підпорядковані біологічним силам, від яких залежить життя і поведінка всякого організму. Нарешті, людина живе в суспільстві інших людей, вона *наділена психікою і свідомістю*, що зумовлює залежність поведінки від психічних і соціальних законів. Сукупність цих сил, факторів або *подразників*, за термінологією П. Сорокіна, слід розглядати як такі, що визначають діяльність людей.

Розуміючи з'ясування причин, що визначають характер поведінки окремих осіб і цілих соціальних груп, як одне з важливих завдань соціології,

П. Сорокін, стосовно окремих людей, визначає його так: «сформулювати ряд теорем, що вказують на причинний зв'язок між певними вчинками людини як наслідками і певними умовами чи причинами цих вчинків». Іншими словами, завдання полягає в тому, щоб з'ясувати, від яких умов залежить поведінка людини і які сили (умови) впливають на цю поведінку, які ефекти вони в ній викликають [13, С. 81-88].

Отже, соціологія покликана досліджувати залежності поведінки людини від сукупності умов, що уможливить використання цих залежностей і вплив на них у процесі соціалізації.

Сукупність умов, що визначають поведінку людини, вже згадувалась у розділі 2 в контексті оточуючого середовища. Йшлося про такі основні розряди сил: *космічних* (фізико-хімічних); *біологічних*; *соціально-психічних*. Зважаючи на те, що частина з них опосередковано впливає на поведінку, вони розглядались як елементи середовища. В цьому ж розділі згрупована та частка з цих сил, носіями (суб'єктами) яких є людина. Отже, вплив їх на поведінку є безпосередньо від самої людини. Зрозуміло, що ці сили групуються в розрядах біологічних та соціально-психічних.

Серед *біологічних умов* значне місце належить біологічним чи життєвим потребам завдяки їх характеристикам: вони отримуються разом з організмом; спадкові; не залежать від свідомості та власного досвіду; властиві всім живим організмам.

Біологічні потреби внаслідок зазначених характеристик є доволі сильними факторами поведінки людей. Незадоволення цих потреб пов'язане із загрозою життю організму, і тому організм владно потребує їх задоволення, гарантуючи цей процес *інстинктивним механізмом* здійснення. Такі потреби в самому прямому розумінні утворюють «двигун», або «мотор», що змушує людину діяти в певному напрямку.

Найголовнішими є такі *біологічні потреби*: задоволення голоду і спраги; статева (розмноження); самозахисту від сил і впливів, що загрожують життю; групового самозахисту (захист і заступництво «своїх», «близьких»); руху; неусвідомлюваного наслідування; фізіологічні – сну і спокою, безцільного витрачання надлишкової енергії (ігри), видалення з організму сечі, калу та ін.

Звернемо увагу, що переважна більшість з наведених потреб використовуються в передачах та програмах ЗМК для їх актуалізації і використання в якості стимулів щодо мотивації тієї чи іншої поведінки (споживацької, розважальної, ігрової та ін.), а також навіювання певних емоційних станів.

Не спиняючись докладніше на розгляді ролі кожної біологічної потреби в

поведінці людини, зазначимо загальні *закономірності*, що виявляються в такому їх впливі:

- Ці потреби справді є фактором людської поведінки і явищ суспільного життя.
- Вони штовхають людей на одні вчинки, втримують від інших, часто викликають до життя ряд соціальних інститутів, явищ і суспільних рухів.
- Сила їх впливу залежить від їх інтенсивності, а також від інтенсивності сил впливу інших факторів, що діють у цій ситуації.
- Зростання культури, знань, соціально-психічних сил загалом призводить до ослаблення чи руйнування інстинктивного механізму дії потреб, що потребує компенсації у вигляді знань і засобів усвідомленого задоволення цих потреб.

Наступною важливою біологічною умовою, що доволі істотно впливає на поведінку людей, є явище *біологічної спадковості*. Під *спадковістю* розуміють явище передавання ряду властивостей батьків потомству суто біологічно – через статеvu чи зародкову клітину. Спадковістю пояснюється той факт, що потомство будь-якого організму за своїми основними властивостями є повторенням батьківських організмів. Будова організму, його основні властивості, незмінні процеси, поведінка виявляються насамперед зумовленими спадковістю. Стосовно людини йдеться про передавання так званих *родових властивостей*, притаманних усякій людині як представнику людського роду.

Своєю чергою *індивідуально набутими* вважаються властивості, яких під впливом середовища людина набула протягом свого життя; теоретично вони можуть передаватися за певних умов: стійкості, постійності середовища. З огляду на мінливість, плинність, динамічність сучасного середовища це мало ймовірно. У таких умовах закріплення розглянутих властивостей є не лише некорисним для виживання в динамічному світі, а й може чинити також гальмівний вплив на адаптивні механізми людини.

Вплив спадковості на поведінку людини описується такими *закономірностями*:

- за спадковістю передаються анатомо-фізіологічні родинні властивості, інстинкти людей. Індивідуально надбані ознаки в людей, як загальне правило, за спадковістю не передаються.
- соціальне середовище впливає на багато інстинктів людини, зменшує силу впливу й навіть поступово руйнує їхні механізми. Унаслідок цього в людини руйнується багато родових властивостей, що передаються спадково.

Значну участь у подібній руйнації механізмів дії людських інстинктів приймають ЗМК. Важко переоцінити шкоду передач, в яких вочевидь або завуальовано рекламують вживання алкоголю, куріння та інші негативні звички. Навіювання з екранів ТБ думки, що подібні звички притаманні «героям вулиці», «крутим хлопцям» нав'язують свідомості людей модель ризикової поведінки, що послаблює захисні інстинктивні механізми несприйняття організмом шкідливих речовин, а в процесі тривалого їх використання – і руйнування останніх.

Відносний ступінь впливу спадковості та середовища в людському світі не є величиною сталою, а історично мінливою. З підвищенням рівня культури, ускладненням та прискоренням темпу суспільного життя вплив і роль спадковості все зменшуються, а вплив середовища, зокрема соціального, набуває все більшого значення у визначенні поведінки людини.

Нарешті, ще один біологічний подразник – *біологічний механізм утворення умовних рефлексів* у зв'язку з явищем повторення й утворення звичних актів, або звичок.

Умовні рефлекси поєднують усі дії людини, що є не спадковою, а індивідуально набутою реакцією (відповідний акт) на те чи інше подразнення середовища.

Механізм вироблення умовних рефлексів ґрунтується на введенні умовних подразників водночас із безумовними. Щоправда, стійкість умовних рефлексів є невеликою, їх так само легко «прищепити», тобто закріпити в реакціях, як і «відщепити». Для останнього достатньо кількох повторювань, умовного (індиферентного) подразника без супроводу безумовним.

У поведінці людини умовні рефлекси відіграють величезну роль. Більшість наших актів є умовними рефlekсами. Усі наші індивідуально набуті вчинки, «звички», манери врешті-решт є умовними рефlekсами, що утворюються згідно з описаним раніше механізмом їх встановлення. Усі акти ввічливості, релігійного обряду, «пристойностей», «добрих манер», «дисципліни» є не актами спадковості, а умовними рефlekсами. Вони були «прищеплені» впливом соціального середовища. Причому деякі з них «виховані» усвідомлено (вчителями, батьками, друзями, владою та навколишніми людьми взагалі), а частина «прищепилася» несвідомо.

Серед механізмів подібного «прищеплення-виховання» суттєву роль відіграють ЗМК, пов'язуючи певні стереотипи поведінки, споживання, ігор та розваг. На ефективність таких механізмів в нашому сучасному суспільстві вказують: дуже швидке і масове поширення мобільного зв'язку, західної молодіжної масової культури, зразків моди, які чужі традиціям та тенденціям вітчизняної культури.

Наступний розряд сил, що впливають на поведінку утворюють соціально-психічні сили.

Соціально-психічні фактори поведінки людини поєднують, *по-перше*, психічні, зумовлені високорозвиненою нервовою системою людини з властивими їй психікою і свідомістю і, *по-друге*, соціальні, зумовлені залежністю нашого життя й долі від інших людей, у середовищі яких ми живемо та діємо. До *першої групи* факторів належать:

- *ідеї* (зображення, поняття, теорії), сукупність яких складає *знання* і *вірування* людини;
- *почуття-емоції*, що складаються з відчуття болю чи задоволення, любові та ненависті, гніву, люті, обоження, поваги, страху та ін.;
- *воління*, що полягають у свідомому поставленні певних цілей і прагненні їх здійснити.

Характерно, що ЗМК впливають на всю сукупність факторів цієї групи. З їх допомогою пропонуються масовій аудиторії певні ідеї та поняття, пропонуються і впроваджується в громадську свідомість ті чи інші «картинки» з реального життя, адекватно чи викривлено відображаючи ті, чи інші події та факти. За їх участю аудиторії можуть нав'язуватись негативні чи позитивні почуття, емоції щодо подій та людей. Нерідко завдяки передачам ЗМК формуються певні бажання та воління щодо їх здійснення.

Друга група складається з матеріальної культури та інших складових оточуючого соціального середовища які вже розглянуті у розділі 2. Лише підкреслимо, що через їх складність людині важко оцінити їх вплив на поведінку. До того ж порівняно з біолого-космічними, що обмежують свободу поведінки, вплив соціально-психологічних факторів (відповідно до наших ідей, розуміння, бажань) сприймається як розширення нашої свободи.

Не заглиблюючись у розгляд впливу соціально-психологічних факторів на поведінку людини, обмежимося загальними висновками про взаємодію всієї сукупності сил – космічних, біологічних і соціально-психологічних – на поведінку людини.

Кожна людина, народжуючись на світ, має в собі лише біологічну організацію, біологічні імпульси та ряд спадкових рис. Решта в ній визначається сукупністю впливу соціального середовища. Біологічні подразники пояснюють, чому люди та групи людей прагнуть до задоволення голоду, статевого інстинкту, до самозбереження та збереження близьких, чому люди наслідують один одного. Проте як і в якій формі люди задовольнятимуть свої потреби, як і що вони їстимуть і питимуть, яких форм наберуть статевої союзи, у створенні яких інститутів та актів втіляться їхні імпульси до самозбереження, що буде предметом

їх наслідування – усе це зумовлюється соціальним середовищем.

Проте не слід переоцінювати роль соціального середовища у визначенні поведінки людини. Поки що вона багато в чому залежить і від біологічних, і від космічних «моторів» поведінки. За образним висловом *П. Сорокіна*, «ми знаходимось десь на півдорозі від людини-тварини до людини свідомої, громадської. Біологічні сили не цілковито керують нами, проте не цілком і ми керуємо силами соціально-психологічними».

На завершення розгляду *теорії соціальної поведінки П. Сорокіна* зазначимо, що в ній вдалося подолати моністичний підхід, що виокремлює одну якусь силу як таку, що визначає всю поведінку людини. Поведінка людини та соціальних спільнот у ній подається у вигляді детермінованої впливом сукупності космічних, біологічних, психічних та соціальних сил. Урахування цих сил, їхніх пріоритетів і ролей у конкретній життєвій ситуації є необхідною умовою діяльності й поведінки людини.

Додаткові можливості врахування взаємодії цих сил в їх результативному впливі на поведінку надає структурно-системний підхід до поведінки людини.

5.3. Системно-структурний підхід до поведінки людини

В основу такого підходу покладено розглянуту раніше концепцію людини як багаторівневої живої системи, що в якості структурних елементів включає п'ять основних рівнів: структурний, функціональний, психічний, свідомий і поведінково-діяльнісний.

Поведінка і діяльність людини при цьому розглядаються як результат взаємодії всіх зазначених рівнів системи, спрямованої на збереження її цілісності та життєвості. Оскільки людина є відкритою соціально-інтегрованою системою, її поведінку потрібно розглядати як таку, що визначається природно-соціальним середовищем, а також сутністю зв'язків, відносин та станів у системі «людина-середовище».

В основі поведінки людини як системи лежить *механізм підтримки динамічної рівноваги* системи «людина – середовище», що порушується через зміни в кожній із підсистем – «людина» і «середовище». Спрямованість поведінки та діяльності людини в бік підтримки рівноваги із середовищем зумовлені прагненням зберегти людину як систему. Іншими словами, будь-яка поведінка людини зумовлена і спрямована на збереження та забезпечення її життя.

Згідно з викладеними принципами системного підходу всякий *поведінковий акт* людини здійснюється за схемою *спіралеподібного циклу*, що складається з послідовного ряду ланок, які змінюють одна одну:

1. Обмін речовиною, енергією, інформацією – головний атрибут життя,

основна умова збереження рівноваги в системі «людина – середовище».

У стані динамічної рівноваги в системі «людина – середовище» на людину впливає потік різноманітних зовнішніх подразників, проте їхньої сили недостатньо для порушення гомеостазу (внутрішньої рівноваги) підсистеми «людина». В організмі відбувається нормальний обмін речовиною, енергією, інформацією, нормально функціонують усі його органи та системи, але в цей момент людина не здійснює цілеспрямованих дій.

2. Об'єктивними критеріями рівноваги є життєво важливі константи, що характеризують обмін речовиною та енергією, а також усі форми обміну інформацією між людиною та соціальним середовищем. Константи рівноваги є індикаторами нормальної життєдіяльності системи.

3. Відхилення від констант рівноваги свідчить про порушення внаслідок впливу на людину як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, особливо останніх. Відхилення супроводжується потоком перших імпульсів у центральну нервову систему, у тому числі в кору головного мозку.

4. Суб'єктивно ці сигнали сприймаються людиною у формі відчуттів, сприймань і уявлень, що свідчать про вплив зовнішніх факторів. Сигнали є системою оповіщення про мінливі умови середовища.

5. На всяке життєво значуще відхилення від рівноваги жива система реагує своєю поведінкою. У цьому беруть участь усі *механізми життєзабезпечення*, починаючи від подразливості та завершуючи свідомістю. Відбувається *формування* відповідної *потреби* – стан внутрішньої готовності людини до діяльності, спрямованої на відновлення рівноваги в системі «людина – середовище». Потреба дає про себе знати у вигляді стійкого суб'єктивно усвідомленого переживання нестатку. Потреба передує мотивації.

6. Мотивація, формування мети та прийняття рішення – інтеграція, зв'язання готовності всіх робочих систем і подача команди до дії. Мотивація охоплює лише дії, в яких реалізація потреби вимагає участі свідомості. На цій основі в *поведінці людини* відокремлюються дві *форми: свідомо та підсвідомо* (інстинктивна).

7. Діяльність, поведінка – скоординована система дій людини, спрямованих на досягнення об'єкта, що має задовольняти потреби. Уся багатоманітність поведінки та діяльності людини спрямована на задоволення різних потреб, а в кінцевому підсумку на остаточний результат функціонування людини як багаторівневої живої системи, на збереження та забезпечення життя людини.

8. Задоволення потреби, що спричинила розузгодження в рівновазі системи «людина – середовище». Поведінка щодо задоволення потреб спрямована

на відновлення динамічної рівноваги.

9. Завершення циклу – відновлення порушеної рівноваги в системі «людина-середовище». Задоволення потреб сприяє нормалізації співвідношень між зовнішнім та внутрішнім середовищами людини та супроводжується поверненням до початкової активності мотиваційних центрів. Суб'єктивно людина зазнає при цьому позитивних емоцій і загального заспокоєння.

10. Тимчасовий спокій. Зі стану активності, пов'язаної із задоволенням даної потреби, людина переходить у стан відносного спокою. Цей період спокою буває різним. Після задоволення однієї з потреб може актуалізуватись інша, і людина одразу починає її реалізовувати. Проте можливі також паузи. У будь-якому разі для задоволення однієї й тієї самої потреби повторно слід обов'язково робити перерву чи відпочивати.

11. Початок нового витка «життєвої спіралі» – задоволення чергової потреби, що актуалізувалась. Практично людина, задовольнивши одну потребу, одразу розпочинає задовольняти іншу, а може задовольняти їх паралельно. Проте і в тому, і в іншому випадку задоволення кожної з них утворює черговий виток у спіралі життєдіяльності людини.

Основними *регуляторами* поведінки, діяльності та життя людини є *потреби, емоції, воля, характер, здібності та свідомість*. Кожний компонент виконує властиву йому функцію в системі регулювання.

Зазначимо, що усі компоненти особистості, що регулюють поведінку, а не лише її «раціональний компонент», виконуючи різні функції, працюють в одному напрямку – сприяють успішному та швидкому задоволенню посталої потреби.

На завершення розгляду системного підходу до поведінки людини зазначимо деякі його *переваги*, корисні для соціологічного дослідження процесу людської поведінки.

1. Можливість урахування впливу на поведінку навколишнього природного та соціального середовища.

2. Можливість розглядати в єдності біологічні, психічні та соціальні механізми поведінки людини.

3. Орієнтація на збереження та забезпечення життя людини-системи як її кінцева мета, навколо якої інтегруються всі функції взаємодіючих елементів системи.

4. Можливість опори у дослідженні соціалізації на всю сукупність компонентів особистості, що регулюють її поведінку.

5.4. Інтеграційна модель поведінки людини

Для розуміння сутності та механізмів поведінки людини доцільно скористатися науковим *методом соціального моделювання*, методом пізнання соціальних явищ та процесів за допомогою відтворення їх характеристик на

спеціально створених з цією метою моделях. *Модель* (лат. *modulus* – міра, зразок) – об’єкт-замісник, що за певних умов відтворює риси та характеристики оригіналу як в предметній, так і в знаковій формі, зокрема, в теоретичних конструктах (абстрактному уявленні теорії). Прикладом останнього є «ідеальні типи», «соціальна дія» (М. Вебер), «модель соціального актора», «соціальна дія» Т. Парсонса та ін.

Виходячи зі складності та плюралістичного характеру впливу факторів на поведінку людини, її соціальна модель має характер не однієї, а сукупності теоретичних конструкторів, кожен з яких пояснює і розкриває ті чи інші характеристики об’єкта.

Деякі теорії описують найбільш загальні закономірності та механізми людської поведінки, авторів двох таких теорій (П. Сорокіна та І. Хоміча) ми згадували у попередніх підрозділах.

1. *Плюралістична теорія поведінки людини П. Сорокіна.* Згідно з нею поведінка людини обумовлена взаємодією трьох груп факторів: космічних, біологічних та соціально-психологічних. Серед соціально-психологічних «моторів» поведінки виділяють як *прості*:

- 1) *ідеї* (уявлення, поняття і теорії), які є у кожної людини, із сукупності яких складаються знання та вірування останнього;
- 2) *почуття-емоції*, що притаманні людині та складаються з переживань болю чи задоволення, любові, ненависті, гніву, страху і т.ін.
- 3) *воління людей*, що полягають у свідомій підготовці цілей, пов’язаних з самими дорогими сторонами нашого «я», та в бажанні здійснити ці цілі.

Пусковими механізмами, що «запускають» ці мотори поведінки виступають природні для людини *потреби мислити, переживати, хотіти (воліти)*. Всі інші соціально-психічні фактори вважають *складними*, оскільки вони являють собою або поєднання ряду простих соціально-психічних факторів, або поєднання факторів космічних, біологічних та соціально-психічних.

Особливості впливу соціально-психічних факторів, на відміну від космічних і біологічних, в тому, що залежність від космічних і біологічних подразників сприймається людиною як обмеження свободи їх поведінки. А вплив соціально-психічних факторів сприймається як прояв нашої свободи, як виявлення спрямувань нашого «я», що являє собою фокус перетину наших ідей, волінь та почуттів, тобто фокус соціально-психічних сил. Таким чином, зростання впливу останніх на нашу поведінку буде сприйматися нами як збільшення нашої свободи, як зменшення нашої залежності від умов, сторонніх та чужих нашому «я». Ось чому *соціально-психічні подразники поведінки здаються нам такими, що звільняють*. Цей суб’єктивно-невідворотний факт багато в чому пояснює, чому з

одного боку, такий сильний вплив соціально-психічних факторів (і засобів масової комунікації зокрема) на поведінку людей. А з другого боку – чому люди *«не помічають»* цього впливу. Адже такий вплив сприймається не як обмеження свободи, а як її зростання, як своєрідне «вивільнення».

Зазначимо, що засоби масової комунікації, як важливий суспільно-психічний подразник, впливає на всі три базових «мотора» поведінки: вони ретранслюють певні ідеї (як знання, так і вірування), викликають в аудиторії як позитивні, так і негативні емоції, почуття, переживання, пробуджують як реальні, так і нездійсненні, нерідко холерні бажання-воління. Водночас, можливості впливу на кожний «мотор» поведінки неоднаковий. Найбільші вони завдяки впливу на створення у людини особливого виду психічних переживання – почуттів-емоцій.

Почуття-емоції – це переживання, що супроводжуються задоволенням або стражданням і виступають у вигляді переживань любові, гніву, симпатії, ненависті, відрази, страху і т.ін.

Виникаючи спочатку як «сигнали» шкідливих і корисних біологічних змін в організмі, набувши ознак соціально-психічних подразників, вони зберегли таємний зв'язок і залежність від біологічних процесів. Зміни в біологічних процесах відбуваються перш за все у наших чуттєво-емоційних переживаннях, а вже через їх посередництво впливають на наші ідеї та воління [13, С. 156-163]. Зазначена взаємодія, взаємозв'язок біологічних та психологічних подразників пояснюють суттєві переваги впливу почуття-емоцій на всю поведінку людини, нерідко переважаючи дію з одного боку космічних і біологічних моторів поведінки, а з іншого – таких соціально-психологічних чинників як ідеї та воління. Ідеї та бажання (воління), щоб впливати на поведінку людини, мають бути нею пережитими.

Отже, ЗМК, які мають своїм призначенням впливати головним чином на почуття-емоції людей, маючи як і мистецтво, підґрунтям потреби людей в чуттєво-емоційних переживаннях, зачіпають, переробляють, змінюють та культивують наші почуття-емоції, а через них змінюють поведінку людей і все соціальне життя.

Системно-структурний підхід до поведінки людини (І. Хоміч) [17]. Поведінка людини, як відкритої, багаторівневої біопсихосоціальної системи, розглядається як неперервний процес обміну енергією, речовиною й інформацією. Отже, інформація розглядається як один з головних атрибутів життя. При цьому комунікаційна поведінка розглядається як важлива атрибутивна характеристика забезпечення життя людини.

Водночас під впливом ЗМК в результаті поведінки може відбуватися

викривлення «образу життя» у свідомості людини, що, своєю чергою, може викликати зміни в цілепокладанні мотивації її життєдіяльності й поведінці в цілому. Адже поведінка людини за цим підходом розглядається в єдності біологічних, психічних та суспільних механізмів.

Характерно, що взаємодії людини-системи з оточуючим середовищем притаманний також *компенсаційний характер*. Щодо обміну інформацією це проявляється у компенсації (заміні) недостатньої (або відсутньої) інформації про реальну життєву ситуацію, її *віртуальним образом*, найбільш яскраво відтвореним у ЗМК. При цьому поведінка людини в цілому може бути зорієнтована на основі образу не реальної життєвої ситуації, а образу, утвореному у її свідомості на основі віртуальної імітації цієї ситуації.

Таким чином, системна інтеграція плюралістичного підходу дає можливість уточнити роль комунікаційної складової у поведінці людини, чіткіше зрозуміти механізми і характеристики комунікаційної поведінки.

Адаптивно-соціалізаційна модель людської поведінки (М. Лукашевич) – розглядає її як різновид адаптивної поведінки, що мотивується актуалізацією орієнтовної потреби людини у відповідь на появу новизни в оточуючому середовищі.

Орієнтувальні потреби закладені у процес саморегуляції поведінки для забезпечення адекватної оцінки змін у життєвій ситуації та вибору на цій основі відповідної моделі поведінкової взаємодії з ситуацією.

Орієнтувальні потреби мають свою *структуру*, яка включає *пізнавальну потребу, потребу в емоційному контакті*, а також *потребу в змісті життя* [4, С. 247-253]. Кожна зі складових орієнтувальних потреб зумовлює відповідні види адаптивної поведінки людини.

Так, під впливом пізнавальної потреби мотивується прагнення до пізнання незрозумілих індивіду явищ. Потребі в емоційному контакті відповідає регулювання поведінки людини в залежності від емоційних відносин інших людей. А у відповідь на потребу у змісті життя формується прагнення співвідносити цінність власної особистості з різними рівнями колективних та загальнолюдських цінностей.

Таким чином, реалізація орієнтувальних потреб мотивує адаптивну поведінку людини, яка спрямована на дослідження та аналіз нової ситуації оточення, що складається не тільки з урахуванням предметних співвідносин, але й емоційних оцінок інших людей, а також співвідношення з сукупністю суспільних цінностей. В результаті виникає можливість не тільки констатувати події, але й передбачати, планувати їх. Завершальним етапом і результатом мотивації адаптивної поведінки є формування мети діяльності й програми для її

реалізації.

Мотивація адаптивної поведінки відбувається за наступною схемою.

Зміни в оточуючому природному чи соціальному середовищі, що стосуються конкретної людини, створюють *елемент новизни* ситуації, який є джерелом виникнення у неї *орієнтувальних потреб*. Під впливом останніх здійснюється мотивація її поведінки (назвемо її *адаптивною*), спрямованої на задоволення орієнтувальних потреб, формуються у свідомості мета та програма цієї поведінки. Метою поведінки стає досягнення *адекватної оцінки* змін навколишнього середовища та нової ситуації в цілому, визначення значущості цих змін для себе та для успішної взаємодії з оточенням, необхідності його корекцій, шляхів здійснення. *Програма поведінки* містить в собі вивчення та аналіз інформації про зміни, розширення для цього рівня емоційних контактів, співвідношення особистих інтересів та цінностей з суспільною значущістю та цінностями змін.

Неважко зрозуміти, що описаний процес має *психічний характер*, і, що саме в цій царині відіграють свій вплив різні джерела інформації. Саме від їх впливу залежить, чи змотивована орієнтовними потребами *адаптивна поведінка* людини призвела до адекватної оцінки змін в оточуючому середовищі й відповідно правильної орієнтації та подальшу взаємодію, чи до хибної орієнтації.

Отже, стартовим механізмом поведінки, згідно з цією концепцією виступає *актуалізація орієнтувальних потреб* людини у відповідь на появу *новизни* в оточуючому середовищі.

Модель, побудована на основі – екоантропологічної та семіосоціопсихологічної парадигм (Т. Дрідзе). Поведінка, згідно з цією моделлю, розглядається як *механізм інтерактивного обміну (метаболізму)* людини з її природним, культурним і соціальним оточенням, що відбувається у подальшій соціокультурній ситуації. *Рушійною силою* такої поведінки виступають *інтенції взаємодії*, що лежать в основі зародження, становлення й поширення зразків поведінки, спілкування і взаємодії людей з усіма елементами їх життєвої ситуації. Взаємодії передують «програвання» в людській уяві цієї ситуації текстової діяльності – перебору комунікативно-пізнавальних програм, в результаті чого з'являється модель конкретної життєвої ситуації, як сукупності значущих, тобто «втягнутих» в орбіту життєдіяльності людини подій і обставин, що здійснюють безпосередній або опосередкований вплив на її світогляд і поведінку в кожному конкретний період її життєвого циклу [14, С. 16-23].

Отже, джерела інформації, пропонуючи певні зразки (образи), стереотипи поведінки людей у тій чи іншій життєвій ситуації, сприяють включенню їх в орбіту текстової діяльності відповідно, у створення *мисленнєвої моделі* взаємодії

людей у конкретній життєвій ситуації.

Інтегруючи розглянуті підходи щодо моделювання поведінки людини і залучаючи їх до створення узагальненої моделі можливо представити її у такому вигляді.

Потреба людини у неперервному обміні речовиною, енергією та інформацією реалізується шляхом переживання нею неперервної послідовності конкретних життєвих ситуацій, необхідність оцінки яких актуалізує орієнтувальну потребу у поєднанні з потребою осмислення цієї ситуації й створення у свідомості людини мисленнєвої моделі ситуації. Для цього в процесі текстової діяльності здійснюється мисленнєвий «перегляд» набору текстів (моделей, зразків і програм дії у схожих ситуаціях) як тих, що є у пам'яті людини, так і тих, які можливо отримати через текстовий діалог з носіями потрібної інформації (до них належать як інші люди, так і інші носії інформації, зокрема, ЗМК). Сформована в процесі діалогу модель конкретної життєвої ситуації стає основою для розробки програми взаємодії людини з цією ситуацією. Ця програма реалізується в процесі діяльності щодо продовження метаболізму.

Отже, розуміння механізмів поведінки людини є неодмінною вимогою успішної соціалізації та життєдіяльності людини в цілому, важливою умовою і механізмом збереження і відтворення як життя людини, так і людства загалом.

Резюме

1. У зарубіжній і вітчизняній літературі широко представлено розуміння поведінки людини, що обумовлена одним головним мотивом раціональності. Такий моністичний підхід не в змозі пояснити поведінку людини, яка підкоряється впливу сил неорганічного, біологічного та соціально-психічного характеру.

2. У розумінні поведінки слід спиратися не на моністичні соціологічні теорії, що виходять із залежності поведінки людини від якоїсь однієї умови, а на плюралістичні, що визнають залежність поведінки від багатьох умов і факторів.

3. Сукупність умов, що визначають поведінку людини зводиться до основних: природні (космічні), біологічні, психічні та соціальні. Взаємодія цих умов і ступінь співвідношень визначають зміст та спрямованість поведінки людей. В дослідженні поведінки потрібно обов'язково враховувати такі сили, їхні пріоритети та роль у конкретній життєвій ситуації.

4. Системно-структурний підхід, що розглядає поведінку людини як взаємодію багаторівневої системи з навколишнім природно-соціальним середовищем, дає змогу врахувати різноманітність зв'язків, відносин, станів людини в навколишньому світі, їх спрямованість на збереження цілісності та

життєвості людини. Застосування такого підходу до розуміння поведінки дало змогу враховувати вплив на неї навколишнього природного та соціального середовища, спираючись на єдність біологічних, психічних та соціальних механізмів, на всю сукупність компонентів людини-системи, що регулюють таку поведінку.

5. Такий підхід створює додаткові теоретичні можливості для розробки сучасної інтегративної соціологічної моделі поведінки людини, залучаючи для цього ідеї та положення інших теорій.

6. Інтегративна модель поведінки об'єднує евристичні можливості наступних теорій і моделей: плюралістичної теорії поведінки (*П. Сорокін*), системно-структурної парадигми поведінки людини (*І. Хоміч*), адаптивно-соціалізаційної моделі поведінки (*М. Лукашевич*), екоантропоцентричної та семіосоціопсихологічної парадигм (*Т. Дрідзе*).

Запитання для самоконтролю

1. Чим вирізняється розуміння поведінки людини в філософії?
2. Що вирізняє психологічні та соціологічні підходи до розуміння поведінки людини?
3. В чому сутність моністичного підходу до розуміння поведінки людини?
4. Наведіть приклади моністичних теорій поведінки людини та розкрийте їх обмеженість.
5. Розкрийте сутність плюралістичного підходу до розуміння поведінки людини.
6. В чому переваги плюралістичного підходу до розуміння поведінки людини?
7. В чому сутність системно-структурного підходу до розуміння поведінки людини?
8. Схарактеризуйте адаптивно-соціалізаційну модель поведінки за *М. Лукашевичем*.
9. Схарактеризуйте модель поведінки, побудовану на основі двох парадигм – коантропоцентричної та семіопсихологічної (*Т. Дрідзе*).
10. Опишіть інтегративну модель поведінки людини.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Абель Х. Интеракция, идентичность, презентация: Введение в интерпретационную социологию. СПб.: Алетея, 2000.
2. Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді.

- Монографія. /Кол. Авт. М.Михальченко (керівник) та ін. К.: Педагогічна думка, 2012.
3. Воробйова Л.С. Людина в умовах глобальних викликів: філософсько-освітній аналіз. Монографія. Ірпінь: Нац. Ун. ДПС України, 2011.
 4. Лукашевич Н.П. Производственная адаптация молодежи: сущность, функции, управление. К., УСХЛ, 1990.
 5. Лукашевич М.П. Соціальне управління господарчою поведінкою: соціологічний дискурс. *Ринок праці та державна служба зайнятості в епоху глобальних змін і новітніх викликів*: матеріали між. наук.-практ. конф. К.: ДСЗУ, 2011. – С. 152-167.
 6. Parsons Talcott. *The Social System*. Glencoe, Ill.: Free Press, 1951.
 7. Пеккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избр. тр. по эконом. теории: пер. англ. М.: ГУВШЭ, 2003. С.649-652.
 8. Пилипенко В.Є. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура. К., 2005.
 9. Препотенська М.П. Homo urbanus: феномен людини мегаполісу: монографія. Дніпропетровськ: Вид. Середняк Т.К., 2014.
 10. Романенко Ю.В. Смыслопроизводство у масовій відеопродукції (бойовики, жахи, еротика і порнографія). К.: Знання України, 2004.
 11. Рябченко В.І. Мова як засіб творення соціальної дійсності: світоглядно-просвітницьке видання. К.: Фітосоціоцентр, 2011.
 12. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. Львів: Українські технології, 2016.
 13. Сорокин П.А. *Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет*. М.: Наука, 1994.
 14. Социальная коммуникация и социальное управление в экоантропоцентрической и семисоциопсихологической парадигмах/ Отв.ред. Т.М. Дридзе. В 2 кн. Кн. 1. М.: Изд-во Инст. Соц. РАН, 2000.
 15. Соціокультурні ідентичності та практики /під ред. А.Ручки. К.: Інститут соціології НАН України, 2002.
 16. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / За заг. Ред. В.М.Пічи. Львів: «Новий Світ 2000», 2018.

Розділ 6. БАЗОВІ СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

6.1. Соціальний інститут сім'ї

Засвоївши цей підрозділ, Ви зможете знати і вміти:

1. Визначати родові ознаки соціального інституту, які притаманні сім'ї.
2. Пояснювати місце соціального інституту сім'ї в системі соціальних інститутів.
3. Розуміти сутність процесу еволюції соціального інституту сім'ї та підстави для виділення в ньому періодів і етапів.
4. Розкривати сутність інституалізації сім'ї.
5. Розрізнити головний інститут сім'ї та сімейні практики.
6. Охарактеризувати основні функції соціального інституту сім'ї.

Логіка викладання матеріалу:

6.1.1. Сім'я як соціальний інститут: родові ознаки.

6.1.2. Інституціональні характеристики сім'ї.

Основні терміни: соціальний інститут, інституціональні характеристики, еволюція, соціальні функції, головний соціальний інститут, соціальні практики, революція у сімейному житті, шлюб, шлюбний контракт, інститут материнства, інститут батьківства, спорідненість, функції соціального інституту сім'ї.

6.1.1. Сім'я як соціальний інститут: родові ознаки

Соціальні інститути виникають як результат подальшого ускладнення та розвитку структурно-функціональної організації суспільства. Їх складовими компонентами є соціальні організації. Отже, *соціальні інститути* можна визначити як впорядковану сукупність соціальних організацій, цільовим призначенням яких є *реалізація соціальних функцій* (задоволення колективних потреб).

Важливо при цьому, – звертає увагу *І. Гавриленко*, – чітко розрізнити відмінність між соціальними організаціями та інститутами. Звичайно, між ними є багато чого спільного. Вони регламентують, координують, примушують, схематизують, стереотипізують та інтегрують суспільну активність людей, надають їй доцільності і більшої ефективності. Це те, що їх поєднує.

Разом з тим – це різні соціальні утворення. Соціальні організації об'єднують відносно локальні, а соціальні інститути – глобальні людські спільноти. У них відмінні ресурсна і дійова потужності. Соціальні організації здатні не лише визначати межі своєї діяльності, але в більшості випадків досягати їх. Для цього в них є чітко визначені критерії досяженості – гроші, влада, престиж. Щодо соціальних інститутів, то мета їх діяльності – скоріше щось формальне і зовнішнє. Вони не лише не досягають поставленої мети, а й не можуть визначати, реалізована вона чи ні. Тому, наприклад, більшість держав взагалі не визначають своїх цілей, а виробляють лише загальну стратегію руху, перспективну орієнтацію [2, С. 236].

Життя соціальних організацій обмежене. Соціальних інститутів – довготривале. Останні лише змінюють свій структурно-функціональний вигляд. Не досягши мети, соціальні організації припиняють своє існування: закриваються, банкрутують, самоліквідуються, зливаються з іншими організаціями і т. ін. Соціальні ж інститути продовжують існувати далі. Бо немає більш потужнішої структури, котра могла б покарати їх за недостатню функціональність.

У них різні не лише організми, а й хвороби. Найпоширенішими хворобами соціальних організацій є неефективність, втрата керованості, бюрократизація, а соціальних інститутів – деспотичне переродження (надмірна керованість), нефункціональність (нездатність задовольняти ті колективні потреби, заради задоволення яких вони створюються), відчуження (від задоволення колективних потреб і суспільного контролю за їх діяльністю).

Отже, розгляд сім'ї як соціального інституту має розпочатись з уточнення соціологічного поняття «соціальний інститут» та його родових ознак.

Поняття «соціальний інститут» виникло ще в часи становлення соціології. Зокрема, *Е.Дюркгейм* пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності. *Суспільство*, на його думку, є органічною цілісністю, що складається з окремих груп та інститутів, кожний з яких відіграє свою функціональну роль. З цього випливало, що соціологія є наукою про інститути, їхнє виникнення, розвиток і функціонування в суспільстві [4, С. 546-550].

До ключових понять соціології відносив соціальний інститут *Г. Спенсер*, який вважав, що соціальні інститути («інституції») є складниками каркаса соціуму і виникають в результаті процесу диференціації суспільства. Розвиток регулятивної системи суспільства він поєднував з розвитком соціальних інститутів [15].

Не обійшов увагою вивчення соціальних інститутів *П. Сорокін*. Він здійснив певну класифікацію соціальних інститутів, проаналізував їхні функції в

системі соціальної взаємодії суспільств; розглянув *соціальні інститути як механізми соціального тестування, селекції і розподілу індивідів у суспільстві* [10, С. 405-424].

Важливого значення соціальним інститутам надає *Я. Щепанський* [21, С. 96-104]. Спираючись на добутки західноєвропейської соціології, він синтезує загальні положення різних підходів до визначення соціальних інститутів, обґрунтовує і подає відповідну *класифікацію* їх та формулює низку положень, які є надзвичайно важливими для розуміння природи соціальних інститутів та їхньої взаємодії в суспільній системі.

Аналізуючи, в яких значеннях використовується поняття «*соціальний інститут*», він виділяє чотири основних:

1. Інституції – це *групи осіб*, покликані для вирішення справ, важливих для всієї спільноти, для виконання публічних функцій. Наприклад, Рада народних депутатів є інституцією як група людей, обраних мешканцями для управління містом, районом тощо.

2. Інституція – це *форма організації* комплексу *соціальних дій*. які виконуються деякими членами групи від імені спільноти, тобто в цьому розумінні не депутати ради є інституцією, а організація Ради, що надає їй право діяльності і забезпечує можливість презентувати жителів міста.

3. Інституція – *комплекс установ і знарядь діяльності*, що дають змогу деяким членам групи виконувати публічні функції, спрямовані на задоволення потреб і регулювання поведінки цілої групи. У цьому значенні для Ради як інституції істотні такі засоби, як бюджет, персонал. технічні засоби тощо. Саме вони роблять Раду інституцією.

4. Інституція – певна *соціальна роль* деяких осіб, особливо важлива для життєдіяльності групи. Наприклад, соціальна роль голови Ради, членів її президії, депутатів, технічного персоналу тощо.

Узагальнюючи зміст цих чотирьох підходів до визначення інституцій, *Я. Щепанський* вважає, що *інституція* – це комплекс установ, в яких обрані члени груп отримують право на виконання публічних та імперсональних дій, спрямованих на задоволення індивідуальних і групових потреб, для регулювання поведінки членів групи. Характерними ознаками інституції є те, що вона має у своєму розпорядженні певні способи діяльності, визначені імперсонально, незалежно від особистості й інтересів людини, і реалізує їх завжди однаково, користуючись підтримкою спільноти в цілому або принаймні її більшості.

На цій підставі *Я. Щепанський* виділяє основні способи визначення інституту – *матеріальний, формальний та функціональний*, наголошуючи на

певних спільних для всіх підходів елементах, що утворюють основний компонент соціального інституту – його своєрідну *базову структуру*.

Основний компонент соціального інституту сім'ї включає системи установ, в яких певні люди, обрані членами групи, отримують повноваження щодо виконання певних суспільних і безособових функцій задля задоволення існуючих індивідуальних і суспільних потреб і заради регулювання поведінки інших членів групи. На думку *Я. Щепаньського* до загальної характеристики соціальних інститутів в соціології, як правило, відносять:

- групу людей, що виконує суспільні функції;
- організаційні форми комплексу функцій, що виконуються деякими членами від імені інших;
- сукупність матеріальних установ і засобів діяльності, що дають змогу індивідам виконувати суспільні функції.

Більш широкую сукупність ознак пропонує *В. Тарасенко*, який дає таку характеристику соціального інституту:

- інститут виникає внаслідок поділу праці, ускладнення і диференціації суспільних відносин;
- є формою опредмечування, матеріалізації діяльності і суспільних відносин;
- є організованою групою людей з визначеними статусами і ролями;
- діяльність і відносини всередині інституту впорядковуються і регулюються системою норм, правил, інструкцій;
- матеріалізується в системі установ і організацій;
- наявність сукупності функцій;
- можливість дисфункції, та неузгодженості у внутрішній організації інституту [17, С. 32].

Оцінюючи розглянуті характеристики, важко не погодитися з думкою *С. Войтовича*, що під їх визначення підпадають також і соціальні організації. За такою схемою, – пише він, – до складу соціального інституту можна зарахувати і державу, і школу, і підприємство та будь-яке інше організаційне утворення. Визначаючи значення їх для розуміння, пояснення соціальних інститутів, слід враховувати, що саме історичність або тривалість просторово-часової перспективи, інституціональність поведінки, що становить систему взаємодії суспільств; або поведінки, що зв'язує індивідів у суспільній системі як цілісності, а також релевантність або легітимація норм даної інституціоналізованої діяльності членами відповідної цілісної спільноти відрізняють інститути від інших типів суспільних утворень і, насамперед, організаційних [Цит. за 6, С. 36].

Схожої позиції дотримується також *В. Оссовський*, який до *специфічних ознак соціального інституту* порівняно з соціальною організацією відносить: тривалість в просторі і часі, орієнтацію на упорядкування основних сфер суспільного життя і культурну легітимність у соціумі [8, С. 149].

Переходячи до розгляду *функцій* соціального інституту слід зазначити, що саме функціональну складову його основного компоненту *Я. Щепанський* вважав найважливішим для розуміння соціального інституту. «Значущість впливу і інститутів, – підкреслював він, – ґрунтується на двох *фундаментальних функціях*:

а) на тому, що з їхньою допомогою задовольняються потреби, а це означає, що інститути мають відношення до засобів задоволення потреб, окреслюють їхній вид, якість тощо;

б) на тому, що інститути регулюють діяльність, заохочують очікувану поведінку і здійснюють репресії стосовно неочікуваної.

До цих двох ґрунтовних функцій додається те, що вони забезпечують плинність суспільного життя і здійснюють інтеграцію намірів, дій. стосунків між індивідами» [16, С. 3-25].

У більш повному переліку соціальний інститут виконує наступні *функції*:

- дає можливість членам задовольняти різного роду потреби,
- регулює дії членів в рамках соціальних відносин, тобто забезпечує виконання бажаних дій і здійснює репресії щодо небажаних дій
- забезпечує стійкість суспільного життя, підтримуючи і продовжуючи безособові суспільні функції.
- здійснює інтеграцію прагнень, дій і відносин індивідів і забезпечує внутрішню спорідненість спільноти.

Успішність функціонування соціальних інститутів за *Я. Щепанським*, залежить від наступних умов:

а) від чіткого визначення мети, її кола виконуваних дій чи ж обсягу функцій. Якщо функція інституту визначена не чітко, він не може без конфліктів включитися в глобальну систему інститутів даного суспільства і наштовхується на різні протидії;

б) від раціонального поділу праці і раціональної її організації;

в) від ступеня деперсоналізації дій і об'єктивізації функцій. Іншими словами, якщо даний інститут перетворюється в установу, залежну від інтересів людей, покликаних виконувати інституціалізовані функції, тоді він втрачає свій суспільний характер, втрачає престиж і довіру всієї групи;

г) від визнання і престижу, якими він володіє в очах усієї групи чи переважної її частини;

д) і, нарешті, від безконфліктного включення у глобальну систему інститутів [21, С. 98].

Отже, сім'я, як і кожен інститут, володіє наступними складовими елементами, що виступають у більш-менш оформленому вигляді в залежності від типу інституту. Він має свою мету (ширше – функцію), тобто коло питань, що охоплює своєю діяльністю. Далі, він визначає коло функцій, передбачених для рішення цих питань. Іноді можна говорити про визначені соціальні ролі в рамках даного інституту. Для досягнення мети інститут має в розпорядженні засоби й установи. Це можуть бути засоби матеріальні, символічні чи ідеальні. Нарешті, інститути мають у своєму розпорядженні визначені санкції як щодо осіб, що виконують інституціоналізовані функції, так і щодо осіб, що є об'єктом цих дій.

За рівнем формалізації соціальні інститути бувають неформальними і формальними.

Ознаками *неформального інституту* є незафіксованість його функцій, методів та засобів у формальних правилах, гарантованих більш широкою групою (наприклад, інститут тіньової економіки).

У *формальному інституті* всі його сутнісні ознаки – обсяг і спрямованість функцій, засоби і методи дії, організаційна структура та інше чітко регулюються нормативно-законодавчою базою (наприклад, інститут президентства).

За *спрямованістю функцій*, на основі змістовних завдань соціальних інституцій їх розподіл відповідає основним функціям, здійснюваними інститутами:

- економічні інститути
- політичні інститути (уряд, парламент, поліція, політичні партії)
- виховні і культурні (сім'я як виховний, соціалізаційний інститут, школа, наукові інститути, художні установи)
- інститути соціальні (всі ті, що їх організують добровільні об'єднання)
- релігійні інститути.

У сучасній соціології утвердилася *класифікація*, побудована на виокремленні п'яти головних сфер соціальної діяльності соціального рівня. Це сім'я, економіка, політика, релігія, освіта, їм відповідають соціальні інституції, які виконують функції упорядкування соціальних відносин у цих сферах. Наприклад, *інститут сім'ї* регулює процес біологічного відтворення населення, засвоєння індивідами в процесі соціалізації певної культури; *інститут економіки* забезпечує виробництво та розподіл товарів і послуг; *інститут політики* виконує функцію поділу влади в соціумі; *інститут релігії* презентує сукупність цінностей і ритуалів, які підтримують у суспільстві солідарність і згоду; *інститут освіти*

забезпечує передачу знань і набутих цінностей культури від одного покоління до іншого. Звісно, це спрощена класифікація. Проте вона акцентує увагу на специфічності функцій інституцій – їхній спрямованості на упорядкування глобальних процесів у суспільстві.

Ця класифікація охоплює лише так звані «*головні інститути*», функції яких спрямовані на забезпечення найважливіших потреб. Кожен з головних інститутів включає сукупність «*неголовних інститутів*» та *суспільних практик*.

Таким чином, соціальний інститут сім'ї належить до головних інститутів і є носієм родових ознак соціального інституту, маючи при цьому специфічні видові характеристики виховного соціалізаційного інституту, обумовлені спрямованістю його функцій.

6.1.2. Інституціональні характеристики сім'ї

Під *інституціональними характеристиками* сім'ї розуміють ті ознаки соціального інституту, які набула сім'я в процесі свого розвитку, формалізації та унормування соціальних практик сімейного життя.

Як соціальний інститут сім'я має сукупність засобів, норм, санкцій, зразків поведінки, щоб регламентувати сімейні стосунки (між шлюбними партнерами, дітьми і батьками, найближчими і далекими родичами, членами найближчого сімейного оточення). Як правило, сім'я ґрунтується на шлюбі та родинному зв'язку. Трапляються й особливі випадки (одностатеві шлюби, безшлюбне, сексуальне співжиття, прийомні і зведені діти, названі родичі і т. ін.).

Отже, сім'я як соціальний інститут не відноситься до реальних людей. Він пов'язаний з унормованими соціальними сімейними відносинами – звичаями, законами і правилами сімейної поведінки, які закріплюють відносини спорідненості між людьми.

Як соціально-правовий інститут сім'я охороняється законом. З 01.01.2004 набув чинності Сімейний кодекс України, в якому у ст. 3 визначається, що сім'ю формують особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та інших поважних причин не проживають спільно. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Основними положеннями Сімейного кодексу є зміцнення сім'ї як соціального інституту, побудова сімейних стосунків на паритетних засадах, на взаємній любові та повазі, взаємодопомозі і підтримці, захист прав матері і батька, забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, захист дитини,

яка позбавлена батьківської опіки, надання їй можливостей для духовного і фізичного розвитку.

Сімейним кодексом регулюються також основні питання, пов'язані зі шлюбом.

Інститут сім'ї у кожному суспільстві відрізняється за своїми завданнями, структурою, соціальною роллю. Але для всіх суспільств притаманні певні сутнісні, універсальні характеристики сім'ї. вони обумовлені потребами у виникненні сім'ї для підтримки дітей, людського роду із найдовшим періодом дитинства на відміну від інших видів тварин. Залежність дитини від батьків триває до 15-18 років. У цей період вона потребує матеріальної і соціальної підтримки. Повноцінна підготовка до дорослого життя можлива лише у сім'ї, оскільки вона включає в себе не тільки навчання, тренування, засвоєння знань (що могла б і школа), але й присвоєння імені, прав наслідування майна або власності, соціального статусу і положення в суспільстві, ототожнення із певною лінією спорідненості (генеалогію). Ніхто, крім сім'ї, не здатний забезпечити молодій людині признану законом *адресність* – соціальну «прописку» у даному суспільстві. Все це обумовлює досить складну структуру інституту сім'ї.

Один із варіантів структурної будови інституту сім'ї пропонують *В. Добреньков та А. Кравченко* [3, С. 671].

Таблиця 6.1

Структурні компоненти інституту сім'ї

Компоненти	Їх реалізація у сім'ї
Проголошені цілі і задачі	Відтворення нащадків, соціальний статус та ін.
Зразки поведінки, включаючи установки	Любов, прихильність, відданість, лояльність, повага до батьків і т. ін.
Символічні риси	Обручки, вінчальна фата, весільний костюм, посаг і т. ін.
Утилітарні риси	Шлюбне ложе, весільний кортеж і т. ін.
Усна і письмова традиції	Шлюбний контракт, генеалогія і т. ін.

Сім'я, як *головний соціальний інститут* включає в себе неголовні або неосновні інститути – це *соціальні практики* (звичаї), які утворюють певну *систему процедур, методів, прийомів*. До неї *входять*: інститути шлюбу,

батьківства, материнства, побратимства, наслідування соціального статусу батьків, ім'я-наречення, залицяння, посагу і т. ін.

Шлюб є одним з найважливіших неголовних соціальних інститутів, що входять до системи сімейних інститутів. *Шлюб* у вітчизняному соціально-гуманітарному просторі розуміється як добровільний, рівноправний, вільний від сторонніх втручань, утилітарних розрахунків, укладений з виконанням умов і порядку, встановлених українським законодавством, союз чоловіка і жінки, побудований на почуттях взаємної любові, дружби, поваги до всіх членів сім'ї [9, С. 238-239].

Метою шлюбу є встановлення і захист прав і обов'язків подружжя один до одного і до дітей, створення сім'ї. Санкціонуючи шлюб, суспільство бере на себе певні обов'язки по його охороні, а також покладає на людей, що вступили у шлюб, відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї та виховання дітей, піклування про їх здоров'я, фізичний, моральний розвиток, навчання і підготовку до праці. Моральні закони шлюбу виходять з народних традицій, звичаєвого права, соціальних умов життя та побуту людей, їх національних особливостей, приналежності до релігійних конфесій, майнових станів, які мають особливе значення для стабільності шлюбу, виділяються взаємна повага і допомога, індивідуальна та статевая любов, подружні та батьківські обов'язки тощо.

Функції шлюбу: соціальний контроль; захист майнових та інших матеріальних інтересів членів сім'ї; забезпечення правового статусу дітей; психологічна; економічна; виховна; функція обліку (статистичний аналіз, проведення демографічної політики).

Ще одним із неголовних сімейних інститутів є *батьківство*, що розуміють як соціально-правовий стан чоловіка, зареєстрованого батьком дитини. *Батьківство* пов'язане насамперед з наявністю між батьком та дитиною біологічного (кровного) споріднення [13, С. 41-42]. Таке споріднення припускається у разі народження дитини від батьків, які є у шлюбі. Тоді чоловік матері дитини може бути зареєстрований батьком навіть без його згоди. *Припущення (презумпція) батьківства* поширюється на дітей, народжених під час шлюбу, і на дітей, зачатих під час шлюбу. Після розірвання шлюбу, визнання його недійсним, смерті батька дитина вважається зачатою під час шлюбу, якщо вона народилася не пізніше 10 місяців з моменту настання зазначених обставин. Батьківство може бути оскаржене в суді. У разі доведення відсутності між дитиною та особою, записаною її батьком, кровного споріднення в актовий запис про народження на підставі рішення суду вносяться відповідні зміни. Згідно з Кодексом про шлюб та сім'ю України, батьківство може оскаржуватися впродовж одного року від дня, коли особа дізналася про реєстрацію себе батьком.

Батьківство встановлюють також у разі народження дитини внаслідок проведеної за згодою чоловіка штучної інсемінації його дружини та при усиновленні ним чужої дитини. У цих випадках оскарження батьківства на підставі відсутності між батьком та дитиною кровного споріднення не допускається. Якщо батьки не є у шлюбі між собою, батьківство встановлюють шляхом подання спільної заяви батька і матері до органу реєстрації актів громадянського стану. Батьківство може бути встановлене за рішенням суду. Батьківство включає права та обов'язки щодо виховання, розвитку, утримання дитини, інші права та пільги, які надаються батькові. Припиняється батьківство лише зі смертю батька. Після позбавлення батьківських прав ім'я батька з акту запису про народження дитини не виключається. За ним залишається лише один обов'язок – утримання дитини.

Складовою частиною соціального інституту батьківства є *материнство* – соціальна практика, що об'єднує відносини, обумовлені біологічним та соціальним ставленням матері до дитини (дітей). *Біологічне ставлення* визначається походженням дитини від матері (кровним родичанням). Воно пов'язане з виконанням жінкою репродуктивної функції і є основою для юридичного встановлення материнства. *Біологічне* та *юридичне материнство* можуть не співпадати (наприклад, при всиновленні або ж у випадку неодноразового материнства у традиційних племінних або малорозвинених аграрно-промислових суспільствах).

Материнство впливає на функціонування сім'ї як малої соціально-психологічної групи. Основні *функції материнства* – репродуктивна та виховна. Першу функцію іноді визначають термінами *«прокреативна»*, *«генеративна»*, та її зміст включає значення другої функції (догляд за дітьми, їхнє виховання та навчання). Материнство (разом із батьківством) найповніше задовольняє сенсорні, когнітивні, емоційні та соціальні потреби дитини, забезпечує її поступове включення до системи соціальних відносин, полегшує засвоєння соціальних ролей. Значення материнства як інституту виховання змінюється в залежності від соціально-економічних та інших умов розвитку суспільства (від винятково громадського до домашнього виховання). Материнство як соціальний інститут посідає досить значне місце в діяльності соціальних працівників, різних соціальних служб сучасного суспільства.

Спорідненість (родичання) – ще один соціальний інститут, до якого сім'я включена як одна із ланок. *Спорідненість* розуміється як сукупність людей, пов'язаних спільними пращурами, усиновленням або шлюбом, а також зв'язок між людьми (родичами), обумовлений спільністю їх походження – одної особи від іншої (*пряма лінія спорідненості*) або різних осіб від спільного пращура (*бокові лінії спорідненості*) [3, С. 913].

Відносини спорідненості будуються на двох основних принципах: через *кровну спорідненість*, коли індивіди мають спільного біологічного прашура, і через союз, *шлюб*, що утворює відносини між відповідними групами з боку чоловіка та жінки. Третій тип споріднених зв'язків *прийомного батька* (батьків), *хресництво* або *товарииськість*.

Соціальний інститут сім'ї і соціальні практики знаходяться у тісній єдності. Хоча, на відміну від головного, неосновні інститути (соціальні практики) виконують спеціалізовану задачу, обслуговують конкретний звичай, задовольняють не фундаментальну потребу.

Реалізацію соціальних потреб інституту сім'ї здійснює через свої функції. Представимо їх у системному викладі *І. Гавриленка*, який справедливо виділяє найбільш значущою *репродуктивну функцію* – народження, навчання і виховання дітей, фізичне та соціальне відтворення населення. Є три основних *типи репродуктивної поведінки*: орієнтованість на багато-, середньо- чи малодітну сім'ю. Сучасна сім'я виконує переважно *функцію ранньої соціалізації*, делегуючи завдання освіти, виховання і професійної підготовки дошкільним навчальним закладам, середній та вищій школі. Спостерігається стійка тенденція до регулювання дітородження й усупільнення сімейного виховання. Звичайно, за сім'єю залишається і, мабуть, залишиться на прогнозований історичний період *формування базової особистості* – найбільш глибоких емоційних і ментальних структур і навичок соціальної поведінки.

До речі, *регулювання процесу* народження пропонувалось ще античними філософами *Аристотелем* і *Платоном*, а перші практичні заходи у цьому напрямі були зроблені римським імператором *Августом*. Але панівною тенденцією регулювання стає в індустріальному суспільстві у зв'язку зі змінами в функціях сім'ї. Держава веде певну *демографічну політику*, обмежуючи чи стимулюючи репродуктивний процес. Останній, проте, залежить також від звичаїв, традицій, економічного становища, рівня медичного обслуговування тощо. В цілому ж у розвинутих країнах репродуктивна функція обіймає не лише народження і вигодовування, а й процес виховання, навчання і підготовки дітей до майбутнього, тобто процес ранньої соціалізації.

Репродуктивна функція реалізується через різні *форми успадковування*: майнового стану, культурних цінностей, соціальної позиції, звичаїв і традицій. В цьому відношенні сім'я активно залучається до відтворення наявного соціального порядку. Засвоєння ціннісних орієнтацій сприяє успадковуванню символічного та ідеологічного змісту культури, історичного досвіду. Навчання і виховання підтримують, подовжують у часі існуючі взірці соціальної поведінки. У межах

сім'ї відбувається засвоєння статусно-рольової структури, формуються мотиви престижу і самоствердження, усвідомлення власної соціальної позиції.

Репродуктивна функція сім'ї найвиразніше проявляється щодо: відтворення самої сім'ї як базисної клітини суспільства стосовно відтворення існуючої соціально-класової чи стратно-прошаркової структури та інституцій, призначених для підтримки даного соціального порядку.

Господарська (народногосподарська, економічна) функція сім'ї також є вельми важливою. Значущість її має конкретно історичний зміст. В архаїчному і патріархальному суспільстві продуктивна праця не була відокремлена від сім'ї. Остання тоді була і господарською одиницею з переважно статево-віковим поділом праці. Індустріалізація відчужує від сім'ї не лише продуктивну, обмінну та розподільчу, а й власне споживчу діяльність. За ознакою усупільнення господарських функцій сім'ї можна, до речі, судити про рівень промислового розвитку. У більшості авангардних країн споживання в сімейному колі обмежене до мінімуму, обслуговуюча праця значно полегшується розвинутою системою торгівлі та сервісного обслуговування.

Соціалізуюча функція сім'ї за сучасних умов – це здійснення насамперед первинних форм навчання і виховання, створення необхідних передумов до нормальної адаптації підростаючого покоління до суспільства. Дітей, підлітків і молодь можливо, з цього боку, розглядати як групу, що мігрує в нове для неї культурне середовище. Сім'я має ознайомити їх із основним змістом такої культури, її знаками і значеннями, правилами і нормами поведінки, наявністю соціальних і статево-вікових ролей, призвичаїти до соціального контролю. Задля цього використовують систему цілеспрямованих дій, якими сім'я контролює їхнє фізичне та соціальне дозрівання.

Особливість сімейної соціалізації полягає у відносній її стихійності: навчання і виховання тут здійснюються у формах самого життя. Щоправда, в різних культурах різне співвідношення стихійності і організованості, свободи і репресивності, примусового і дозволеного. Має місце також класова і стратифікаційна модифікація навчання та виховання. Відповідні дослідження показують, що з посиленням соціальної позиції зростає рівень опосередкованого контролю за всіма *фазами сімейної соціалізації*. В більш традиційних сім'ях контроль чиниться здебільшого у формі прямого фізичного примусу, вольового тиску, має виражений авторитарний характер, особливо з боку батька. Це формує підвищену слухняність, проте знижує ініціативу, здатність до ризику і відповідальності, або навпаки – людину-негативіста з демонстративним несприйняттям приписів моралі і права.

Комунікативна функція сім'ї водночас є засобом соціалізації та самодостатньою цінністю. Сім'я, у межах своїх можливостей, організує і підтримує спілкування поколінь, представників статі і віку, носіїв різних культур і суспільного досвіду, цінностей і переконань. Вона сприяє реалізації потреби людей у самовираженні та взаєморозумінні, засвоєнні набутого комунікативного досвіду та ствердженні його особистісно-інтимних форм. *Комунікація в сімейному оточенні відбувається на символічному, знаково-словесному: понятійному та художньо-образному рівні.* Вибір конкретної форми залежить від особливих обставин: віку, статі, статусу, досвіду, спрямованості, цілей, засобів та інших ресурсів спілкування. Це залежить також від розвитку даного суспільства, потенційної могутності національної культури (основного змісту та інструменту спілкування), особливо національної мови, взаємин даної культури з іншими культурами, соціального становища сім'ї: матеріального добробуту, місця проживання, освіти і культури шлюбних партнерів, типу сімейної орієнтації (проекту щодо власного майбутнього, а особливо майбутнього дітей), наявного вільного часу, відкритості сім'ї щодо навколишнього оточення, реальних шлюбних і сімейних перспектив.

Регулятивно-владна функція сім'ї сприяє координації, узгодженню взаємних дій і стосунків між її членами. Сім'я здійснює вихідний (первинний) соціальний контроль, реалізує в своїх особливих формах структуру влади й авторитету. Частково вона отримує владні функції від навколишнього оточення, зокрема від інших соціальних інституцій (держави, церкви, школи), частково сама делегує їх іншим закладам, наприклад школі. Чим слабкішими є інші соціальні інституції (церква, школа, держава), тим владнішою має бути сім'я, оскільки вона зберігає увесь соціальний порядок.

Є, щоправда, не менш важлива обернена закономірність: надлишок одержавлення суспільства, зростання владних функцій усіх його інституційних структур призводить до деспотичного переродження сім'ї. Проте останнє відбувається тут формально, через зовнішню демонстрацію. У репресивному, тоталітарному, уніфікованому суспільстві сім'я лишається останньою фортецею захисту й заступництва. У суспільстві, яке охоплено кризою, сім'я залишається останнім гарантом соціального порядку. Після розпаду сім'ї суспільство тяжіє до соціальної деградації й дезорганізації.

Гедоністична (рекреативна, дозвільна) функція сім'ї вельми важлива. Сім'я є простором особистісно-інтимних стосунків. Тут відбувається споживання матеріальних і духовних цінностей, використання вільного часу. Сім'я організує дозвілля, відпочинок, бере активну участь у реалізації державних і народних свят, задовольняє найбільш глибоку людську потребу – у щасті як особистісному

самоздійсненні. У сім'ї задовольняється низка людських потреб: сексуальні, продовження роду, вільне спілкування, ігрова діяльність, підтримка й утвердження сакральних (святих, священних) знаків, символів і дій. Сім'я надає фізичну, матеріальну, моральну і психологічну підтримку, організує взаємодопомогу, захищає від ворожих посягань. Прагнення до особистого щастя переважає в структурі дошлюбної (передшлюбної) та шлюбної поведінки, впливає на рішення при виборі партнера. Нереалізація цих потреб лежить в основі сімейних конфліктів і шлюбних розлучень, негативно позначається на внутрішньо- та позасімейних контактах. За сучасних умов ця функція усупільнюється, особливо стосовно споживання, відпочинку і проведення дозвілля. Проте це не означає її втрати: вона лише набуває певної модифікації, нового інтимно-особистісного змісту.

Продуктивну функцію сім'ї можна вважати інтегральною. Окрема сім'я бере активнішу участь в соціотворчій діяльності, якщо значним є її внесок у позитивний демографічний процес, виховання підростаючого покоління, якщо кращими громадянами виростають її діти тощо. Здебільшого співучасть сім'ї в соціальному розвитку відбувається стихійно – як результат її нормального функціонування. Лише частина сімей і лише за надзвичайних обставин обирає інноваційні цілі. Це властиве сім'ям з високим соціальним, економічним, культурно-освітнім статусом і стосується не всієї сім'ї, а її окремих, зрілих і найактивніших членів. Якщо вся сім'я обирає певні «вищі цілі», особливо державно-політичного чи соціоправового характеру, вона втрачає свої власні характеристики і набуває чужих для її природи рис: політичної партії, наукового гуртка, релігійної секти, культурно-просвітницького товариства тощо. Відбувається заміщення чужих функцій і одночасне делегування власних іншим соціальним структурам. А це неминуче позначається на структурі сім'ї, шлюбних і родинних стосунках [2, С. 282-286].

Завершуючи розгляд функцій сім'ї, звернемо увагу, що в певній мірі всі вони, а не тільки соціалізаційна функція, здійснюють вплив на соціалізацію членів сім'ї (не лише дітей). Але саме в соціалізаційній функції інтегруються і концентруються ці впливи, що надає їй статусу «головної», «центральної» функції.

Резюме

1. Основний компонент соціального інституту, зокрема сім'ї, включає системи установ, в яких певні люди, обрані членами групи, отримують повноваження щодо виконання певних суспільних і безособових функцій задля задоволення існуючих індивідуальних і суспільних потреб і заради регулювання поведінки інших членів групи.

2. Сім'я як і кожен інститут володіє наступними складовими елементами, що виступають у більш-менш оформленому вигляді в залежності від типу інституту. Він має свою мету (ширше – функцію), тобто коло питань, що охоплює своєю діяльністю. Далі, він визначає коло функцій, передбачених для рішення цих питань. Іноді можна говорити про визначені соціальні ролі в рамках даного інституту. Для досягнення мети інститут має в розпорядженні засоби й установи. Це можуть бути засоби матеріальні, символічні чи ідеальні. Нарешті, інститути мають у своєму розпорядженні визначені санкції як щодо осіб, що виконують інституціоналізовані функції, так і щодо осіб, що є об'єктом цих дій.

3. Соціальний інститут сім'ї належить до головних інститутів і є носієм родових ознак соціального інституту, маючи при цьому специфічні видові характеристики, обумовлені спрямованістю його функцій. Сім'я, як головний соціальний інститут включає в себе неголовні або неосновні інститути – це соціальні практики (звичаї), які утворюють певну систему процедур, методів, прийомів. До неї входять: інститути шлюбу, батьківства, материнства, побратимства, наслідування соціального статусу батьків, ім'я наречення, залицяння, посагу і т. ін.

4. Інституціоналізація сім'ї – це розтягнутий у часі процес засвоєння соціальних норм, ролей і стандартів, що регулюють залицяння, вибір шлюбного партнера, стабілізацію сім'ї, сексуальну поведінку, відношення з батьками подружжя.

5. Під інституціональними характеристиками сім'ї розуміють ті ознаки соціального інституту, які набула сім'я в процесі свого розвитку, формалізації та унормування соціальних практик сімейного життя. Як соціальний інститут сім'я має сукупність засобів, норм, санкцій, зразків поведінки, щоб регламентувати сімейні стосунки (між шлюбними партнерами, дітьми і батьками, найближчими і далекими родичами, членами найближчого сімейного оточення). Як правило, сім'я ґрунтується на шлюбі та родинному зв'язку. Трапляються й особливі випадки (одностатеві шлюби, безшлюбне, сексуальне співжиття, прийомні і зведені діти, названі родичі і т. ін.).

6. Основними функціями соціального інституту сім'ї вважають наступні: репродуктивна, господарська, соціалізуюча, комунікативна, регулятивно-владна, гедоністична. Інтегруючу роль сукупності цих функцій виконує соціалізація.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «соціальний інститут».
2. Охарактеризуйте родові ознаки соціального інституту.
3. За якими ознаками класифікуються соціальні інститути в сучасній соціології?
4. Дайте визначення соціального інституту сім'ї.
5. Охарактеризуйте місце соціального інституту сім'ї в системі соціальних інститутів.
6. Поясніть сутність процесу еволюції соціального інституту сім'ї та підстави для виділення в ньому періодів і етапів.
7. Розкрийте сутність інституалізації сім'ї.
8. Покажіть різницю між головним інститутом сім'ї та сімейними практиками.
9. Охарактеризуйте основні функції соціального інституту сім'ї.
10. Яка функція виконує інтегральну роль в системі функцій інституту сім'ї?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Актуальні проблеми дослідження сучасної сім'ї в Україні (Т.М. Яблонська). *Український соціум*. 2014. № 2(4). С.80-84.
2. Гавриленко І.М. Соціологія. Кн. 1. Соціальна статика : навч. посібник. К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2000.
3. Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т10 : Гендер. Брак. Семья. М.: ИНФРА-М, 2006.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М. : Наука, 1991.
5. Лавріненко Н.В. Інститут сім'ї в умовах української реальності // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) /за ред. В. М. Ворони, М.О. Шульги. К., 2001. С. 329-342.
6. Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф. Соціологія сім'ї: підручник. К., 2013.
7. Ляшенко Н.О. Соціологія сім'ї: конспект лекцій: у 2ч. Ч.1. Сім'я як соціальний інститут / О.Н. Ляшенко, Н.М. Семке. Харків: НТУ «ХП», 2018.
8. Осовський В.Л. Соціальна організація та соціальна інституція // Соціологія: навчальний посібник /за ред. С.О. Макеєва. К.:Укр. Енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1999. С.136-152.

9. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників /за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. К., 2000.
10. Сорокин П.А. Человек. Социализация. Общество. М.: Политиздат, 1992.
11. Сорокин П. Кризис современной семьи. *Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни*. 1916. № 2-3.
12. Соціальна ідентичність особистості в модернових умовах: колективна монографія / за наук. ред. проф. І.Ф. Аршава. Дніпро: Видавництво Білка К.О., 2018.
13. Соціальна робота. Короткий енциклопедичний словник. К.: ДЦССМ, 2002.
14. Соціологічна енциклопедія / укладач В. Г. Городяненко. К.: Академвидав, 2008.
15. Спенсер Г. Сочинения. Т.1. СПб., 1897.
16. Szepanski J. Osobowosc ludska w procesie powstawania spoleczenstwa socjalistycznego. *Kultura i spoleczenstwo*. 1964. №.4. S. 3-25.
17. Тарасенко В.И. Социология потребления: методологические проблемы. К. : Наукова думка, 1993. С. 32.
18. Тард Г. Социальные этюды. СПб., 1902.
19. Туленков М.В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні. К.: «Каравела», 2009.
20. Черняк Е.М. Социология семьи : учебное пособие. 2-е изд. перераб. и доп. М., 2003.
21. Щепанский Ян. Элементарные понятия социологии. М.: Прогресс, 1969.
22. Яблонська Т.М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин. Суми: Вид-во Сум ДПУ ім. А.С.Макаренка, 2013.

6.2. Виховання як соціальний феномен: сутність, структура та функції

Засвоївши цей підрозділ, Ви будете знати і вміти:

1. Визначити, що таке соціальний феномен та обґрунтувати, чи належить виховання до соціальних феноменів.
2. Показати, у чому сутність виховання із соціологічного погляду.
3. Назвати та розкрити основні соціальні характеристики виховання.
4. Уявити виховання у вигляді соціальної системи, виділити та охарактеризувати її основні елементи та функції.

Логіка викладання матеріалу:

6.2.1. Виховання: ознаки належності до соціальних феноменів

6.2.2. Соціальні маркери виховання

6.2.3. Соціальна система виховання

Основні терміни: виховання, соціальне явище, виховна взаємодія, соціальна організація, соціальний інститут, соціальний процес, соціальна система, система виховання, об'єкт-суб'єкт виховання, функції виховання, соціальне оточення, природне середовище, соціалізація, сім'я.

6.2.1. Виховання: ознаки належності до соціальних феноменів

У пошуках аргументів з цього питання звернемося, перш за все, до словника. *Феномен* (від грец. *phainomenon* ~ є) у філософії те саме, що і явище. Справді, у вітчизняній філософії поняття «*феномен*» традиційно ототожнюється з поняттям «*явище*» – філософською категорією, що відображає найвищі властивості та відносини предмета, які розкривають його сутність. Разом з тим, з поняттям феномен у сучасному його тлумаченні пов'язують складні, багатофакторні явища, що вимагають комплексного, системного підходу до вивчення. Іншими словами, *соціальний феномен* може поєднувати у собі сукупність простих соціальних явищ та соціальних фактів.

Перші спроби розглядати *виховання як соціальний факт* були зроблені *Е. Дюркгеймом* [5]. Обґрунтовуючи свою концепцію соціології, основою якої є теорія соціального факту, у роботі «*Правила соціологічного методу*» він висловив головну вимогу: характерною ознакою соціального факту є примусовий характер його для індивіда. Відповідно до цієї вимоги, *соціальним фактом* є будь-який спосіб зробити індивіда сприйнятливим до зовнішнього примусу. Примус тут має значення невідворотності для індивіда. Йдеться про те, що першопричиною

соціального факту виступає не індивід, а група, суспільство, які через неявні та розосереджені обов'язки спонукають людину діяти відповідно до моди, моралі, права, вірувань та інших подібних феноменів.

Відносячи до таких феноменів виховання, *Е. Дюркгейм* виділяє в них однакову головну ознаку. Вони загальні, тому що є колективними фактами, хоч і мають різний вплив на кожного окремо. Їхнім субстратом виступає колектив. З цих посилок випливає визначення: «*Соціальним фактом* є будь-який, усталений чи ні, спосіб зробити індивіда сприйнятливим до зовнішнього примусу і, крім того, спосіб, загальний для цього соціального простору, що існує незалежно від своїх індивідуальних проявів»[5].

Приналежність виховання до соціальних явищ (феноменів), які мають вивчатися соціологію, не викликає у *Е. Дюркгейма* жодних сумнівів. *Виховання* є таким за своєю природою: його *сутність* – у *соціалізації* індивідів, підготовці до життя, взаємодії в групах, суспільстві. Виховувати дитину – означає застосовувати до неї той самий «примус», який і є головною ознакою соціального факту, готувати або змушувати його бути членом одного або кількох колективів.

Не обмежуючись висновками основоположника соціології виховання (адже вони були зроблені ще на початку XIX століття, а соціологія, як і інші науки, пройшла значний шлях розвитку), звернемося до сучасних трактувань поняття «*соціальне*» та співвіднесемо їх з вихованням.

В одній з фундаментальних робіт з соціології до основних *характерних рис соціального* відносять такі:

- *Спільність та інтеграційний зв'язок із властивостями суспільних відносин;*
- *залежність від місця індивідів та їх груп у громадських структурах та їх ролі у них;*
- *спільність діяльності, що проявляється у спілкуванні та взаємодії;*
- *прояв у відносинах індивідів і груп один до одного і до свого становища у суспільстві, до фактів життя.*

Неважко помітити, що цим вимогам більшою чи меншою мірою відповідає виховання. Дійсно, як формування в індивідів та груп готовності та навичок поведінки відповідно до сформованих норм і вимог, воно є загальним для всіх груп – сімей, колективів тощо – незалежно від їхнього географічного та соціального положення. Спільність виховання полягає в інтегративному характері і вимог до поведінки індивідів і груп у суспільстві, усталених норм права, моралі, культури.

У той же час функції та соціальні ролі різних груп у вихованні відрізняються залежно від місця, яке вони займають у соціальній структурі суспільства та

суспільних відносинах. За переважанням *соціальної ролі вихователя* чи *виховуваного* виділяються дві великі соціальні групи. Звісно, функції вихователя (вчителя, батька, керівника) відрізняються від функцій виховуваного (учня, дитини у сім'ї, підлеглого), хоча процес виховання – це взаємодія. Вихованці також впливають на вихователів, хоч і не такою мірою.

Зазначимо також, що зі спільності вимог до результатів виховання, зміст його відрізняється залежно від того, у яких сферах життя протікає діяльність індивідів і груп. Вимоги до виховання у дитячому садку не такі, як у військовому училищі, а зміст виховання у школі – не такий, як у трудовому колективі. Іншими словами, соціальне у формі виховання входить у різні форми суспільних відносин – економічні, політичні, духовні, проте не зводиться до них, а інтегрує вимоги кожної у специфіці змісту текстів або інших напрямів виховання: трудовий, політичний, моральний, естетичний та ін. Характер виховання підтверджується і тим, що цей процес протікає у формі спілкування та взаємодії між суб'єктами-об'єктами виховання та практично неможливий без їх спільної діяльності.

Нарешті, виховання нерозривно пов'язане з безперервним порівнянням, оцінкою суб'єктами виховання один одного на предмет відповідності нормам і вимогам суспільства, на ступінь засвоєння суспільних цінностей та керівництва ними в житті, на співвідносність вихованості індивідів з їх громадським становищем, місцем, що займається в соціальній структурі. Ефективність та зміст виховання дзеркально відображають стан культури у суспільстві, морально-політичну та духовну атмосферу соціального життя, що становлять у сукупності своєрідний соціальний простір виховання.

Як бачимо, виховання повною мірою відповідає основним вимогам сучасної соціології до соціальних явищ і як таке є об'єктом та предметом цієї науки. Воно виникає тоді, коли поведінка одного індивіда зазнає виховного впливу з метою корекції, зміни відповідно до вимог суспільства з боку іншого індивіда чи групи. У цьому є і зворотна залежність вихователів від поведінки виховуваних. Саме в процесі їхньої взаємодії здійснюється інтеграція суспільних відносин, виражених у соціальних нормах та вимогах до поведінки особистості в суспільстві. Інтегровані норми, вимоги, цінності детермінуються в ході взаємодії людей залежно від їх місця та ролі у конкретних суспільних структурах, що надає різноманітності виховному впливу, впливає на його результативність. У свою чергу, така різноманітність проявляється у різних відносинах індивідів та спільностей до явищ та процесів соціального життя.

Разом з тим, *відносячи виховання до класу соціальних явищ*, ми зробили лише перший крок до його пізнання. Адже клас соціального це сукупність величезної кількості соціальних фактів, явищ, процесів, взаємодій, спільностей, різних за

значимістю, функціями та місцем у суспільстві. Наступним кроком має стати виявлення того, яке місце займає виховання у цій сукупності соціального.

6.2.2. Соціальні маркери виховання

Насамперед порівняємо виховання із соціальною взаємодією двох людей, які, за словами *П. Сорокіна*, є «найпростішою моделлю соціальних явищ» [12, С. 16].

Розуміючи під *взаємодією* взаємний вплив людей на поведінку одне одного, *П. Сорокін* у будові цієї найпростішої моделі виділяє такі елементи: *індивіди* (щонайменше два); *їх дії* (акти); *провідники взаємодії*. Відповідно до такого розуміння соціальної взаємодії виховання має всі елементи будови: наявність як мінімум двох індивідів, *суб'єктів виховання*; дій, вчинків та актів, за допомогою яких відбувається виховний вплив у вигляді прийомів, методів та засобів виховання, а також їх елементів у вигляді слів, дотиків, рухів, спрямованих на адресу один одного, що впливають на поведінку; *провідників взаємодії*, під якими розуміються всі ті спорідненості, з яких роздратування (вплив), що йде від одних людей, сягають інших. У виховній взаємодії основне навантаження падає на музику і мову, що несуть змістовну сторону виховного впливу та утворюють групу *звукових провідників*. До них відноситься і музика, що передає комплекс емоційних відтінків впливу.

Не менш важливі види провідників виховного впливу – писемність та живопис, які *П. Сорокін* об'єднує у *групу світлокольорових* провідників. Ще один вид провідників – рухові, які проявляються у певних рухах людини, зокрема, рухах його рук і м'язів особи. Йдеться про міміку та жести, які в арсеналі досвідченого вихователя є ефективним засобом не тільки підкріплення виховного прийому чи методу, а й самі несуть емоційно забарвлений виховний вплив.

Нарешті, говорячи про вид провідників, які отримали назву «*предметні*», ведемо мову про використання для передачі думок, почуттів, вольових дій (у тому числі і виховних), що зумовлюють поведінку індивідів, певних предметів, що сигналізують або символізують ці переживання. До предметних *П. Сорокін* відносить всі види провідників, на яких залишилися сліди діяльності або роботи людей. Інші люди, стикаючись з ними, отримують низку вражень, у них виникає низка переживань.

Оцінюючи вплив на виховання різних груп провідників слід виділити *засоби масової комунікації*. Преса, радіо, телебачення та інтернет об'єднують в собі якщо не декілька (преса – світлокольорові, радіозвукові) то всі групи, надаючи до попередніх звукові та предметні (телебачення, інтернет). Зрозуміло, що їх спільне використання для забезпечення взаємодії з різними групами – учасниками

виховної комунікації суттєво підвищує ефективність впливу на думки і поведінку споживачів комунікаційних послуг, збільшують загрозу маніпулятивних впливів. Слід погодитись з думкою *Л. Хоружої*, що засоби масової комунікації останнім часом навіюють цінності західної, переважно американізованої культури, всупереч національній. Така ситуація закріплює у свідомості молоді карикатурні стандарти світосприйняття з орієнтацією на споживацький спосіб життя, силове рішення проблем щодо задоволення власних матеріальних бажань. При цьому нівелюються духовні потреби та моральні цінності особистості [16, С. 41].

Таким чином, *предметними провідниками* виховного впливу може бути все, у чому відбилася діяльність людей, що носить печатку їх праці, тобто предмети матеріальної культури суспільства.

Кожне покоління людей у процесі свого життя та взаємодії залишає після себе сліди своєї діяльності у вигляді різноманітних предметів. «Шар за шаром виділялися вони людьми, що жили, шар за шаром осідали, і в результаті утворили цілий світ матеріальної культури, в який ми занурені, який оточує нас з усіх боків, передає нам подразники, що виходили від інших поколінь, і впливає на наші переживання і поведінку» [12, С. 21]. Таким чином, люди з усіх боків оточені предметами матеріальної культури, перебуваючи під їх безперервним впливом, утворюючись під їх впливом.

Слід підкреслити особливе значення висновку щодо ролі матеріальної культури як обов'язкового провідника (елемента) будь-якої соціальної взаємодії (отже, і виховної). Звідси випливає необхідність забезпечувати відповідність змісту виховної діяльності матеріальній культурі, в якій ця діяльність відбувається.

Не менш важливою бачиться необхідність збереження виховного впливу рідної матеріальної культури, ввібраної з дитячих років, яка зберігає наступність матеріального середовища виховання. Саме опора на близьку за духом національну (у широкому значенні) предметну культуру дозволить уникнути деструктивного виховного впливу потоку елементів (отже, провідників) іншої предметної культури. Наголосимо, що тут не ставиться під сумнів закономірний процес взаємообміну матеріальними культурами. Йдеться про необхідність опори у вихованні людей на власну, вітчизняну предметну культуру.

Підсумовуючи порівняння виховання зі структурою соціальної взаємодії, бачимо, що всі без винятку складові останньої притаманні вихованню, отже, *виховання є соціальної взаємодією*.

Йому притаманні практично всі існуючі основні форми взаємодії. Справді, виховання включає як *взаємодію двох людей*, так і *одного з багатьма* (учитель – клас). Залежно від якостей взаємодіючих індивідів вихованням можуть бути

пов'язані як особи однієї, так і різних статей, як схожі у якомусь відношенні (освіта, релігія тощо), так і різні. Характер взаємовідносин при виховній взаємодії найчастіше двосторонній, хоча не виключені варіанти односторонньої спрямованості – від вихователя до виховуваного. По тривалості виховна взаємодія буває як короткочасною, так і тривалою. Виховання містить у собі солідарні, організовані, свідомі форми взаємодії. За змістом, залежно від того, що є «матерією» обміну у процесі спілкування, виховання поєднує у собі інтелектуальні, чуттєво-емоційні і вольові види взаємодії.

Зі сказаного випливає, що виховна взаємодія вбирає в себе більшу частину існуючих основних форм взаємодії, що явно перевищує статус цієї найпростішої моделі соціального явища. Разом з тим взаємодії призводять до утворення стійких соціальних відносин. Спробуємо з'ясувати, чи не належить виховання до соціальних відносин.

Під *соціальними відносинами* розуміють певну стійку систему, що охоплює двох (як мінімум) партнерів (індивідів або спільностей), пов'язаних певним предметом (платформою), на якій будуються відносини, і мають певні обов'язки та зобов'язання один до одного, які утворюють систему нормованих функцій. Таким чином, серед основних ознак соціальних відносин виділяються: системність соціальних взаємодій, основними елементами якої виступають партнери, сполучна ланка (загальна платформа), сукупність обов'язків та зобов'язань (нормовані функції).

У широке коло соціальних систем, що утворюють соціальні відносини, включають і відносини виховання. Дійсно, у виховних взаємодіях беруть участь два і більше індивіда – вчитель та учні, батьки та діти. Суб'єктами виховної взаємодії можуть бути і спільності – колектив педагогів та колектив учнів, сержантсько-офіцерський склад та підрозділи рядових військовослужбовців.

Властиві вихованню також ознаки ще одного елемента соціальних відносин: загальна платформа взаємодії, стійкість соціальної взаємодії, що передбачає повторюваність і відносну стабільність платформи та обов'язків учасників взаємодії. Такою платформою виступають суспільні цінності, норми та соціальні ролі, засвоєння яких потребують виховувані та передача, навчання яким є професійним обов'язком вихователів.

Взаємодії між вихователями та виховуваними мають унормований характер. Це відбивається, перш за все, у вимогах до вихователя загальнокультурного та морального порядку, так і зафіксованих у службових обов'язках (вчителя, керівника, офіцера тощо). Подібні обов'язки перед вихователем несе і той, хто виховується. Соціологи звертають увагу, що ця взаємодія в сучасному вихованні нерідко має егоїстичний та інтервенційний

характер з боку вихователів. Тобто у вихованні можуть переважати інтереси не дитини, а тих хто виховує і здійснюватися шляхом вторгнення (інтервенції) в дії, думки, погляди і вчинки з метою змінити їх спосіб життя і поведінку згідно бачення вихователів [4, С. 162-171]. Йдеться не лише про вимоги до учня, військовослужбовця, а й про норми моралі, ставлення до старших, до батьків тощо. Зрозуміло, що подібна виховна взаємодія не сприяє вихованню самостійності, відповідальності і гальмує самореалізацію і розвиток особистості.

Виховні взаємодії можуть бути як безпосередніми, так і опосередкованими, тобто існувати між людьми, що перетинаються лише опосередковано. І тут взаємні обов'язки часто виконуються не внаслідок суб'єктивного розуміння відповідальності чи намірів підтримувати взаємодію. Як замітник може виступити інституціоналізована виховна установа або продукт виховної діяльності. Така взаємодія складається (встановлюється) між автором книги про самовиховання та читачем, що займається самовихованням за запропонованою в ній методикою тощо.

І, нарешті, виховні взаємодії мають певну *стійкість*. Виховний вплив виявляється найчастіше через значні відрізки часу, після безпосередньої взаємодії і навіть після припинення безпосередніх контактів. Нерідко відносини між вихователем та виховуваним переростають у дружні та зберігаються на довгі роки (учень та улюблений шкільний вчитель).

Як бачимо, *виховання має всі атрибутивні ознаки соціальних відносин*, а значить, відноситься до таких. Унормований характер взаємодії надає соціальним відносинам виховання стійкості, сприяє згуртуванню людей на основі загальногрупових платформ взаємодії, створює основу для появи внутрішньої організації, сприяє підтримці та збереженню цієї взаємодії.

Освоєння соціальних цінностей, зразків поведінки особливо значимо задля збереження, функціонування та розвитку суспільства. Суспільство зацікавлено у тому, щоб функції партнерів з виховної взаємодії продовжувалися. Йому не байдуже, наскільки повно і суворо виконуються їх взаємні зобов'язання, наскільки міцні і результативні соціальні відносини, що склалися з-поміж них. Щоб забезпечити стійкість відносин виховання, суспільство включає їх у своєрідну *систему соціального контролю* – одного з основних *соціальних інститутів*. Завдяки цій системі поведінка індивідів та груп приводиться у відповідність із прийнятими зразками діяльності та критеріями цінностей.

Виховання як соціальний інститут є системою установ (організаційних, навчальних, науково-дослідних та ін.), у яких люди, обрані виховними колективами, набувають повноваження до виконання функцій організації виховного процесу у суспільстві та регулювання поведінки суб'єктів виховання.

Як і будь-який соціальний інститут, *інститут виховання, по-перше*, має свою мету – організація та напрямок виховного процесу в суспільстві; *по-друге*, визначає коло функцій, для досягнення цієї мети; *по-третє*, має у своєму розпорядженні засоби та установи (будинки навчально-виховних, науково-дослідних, управлінських та інших організацій та їхнє обладнання). Ідеальними предметами виступають сукупність систем та методик виховання, книги та періодичні видання, засоби літератури, музики, живопису тощо); *по-четверте*, застосовує певні санкції як до працівників установ виховання, так і учасників виховної взаємодії.

Усі елементи соціального інституту виховання взаємопов'язані через виконання певних *функцій*. Насамперед, це функція створення можливості реалізації індивідами *потреби у соціалізації*. Наступна функція – *регулювання* дій партнерів щодо виховної взаємодії з метою забезпечення його ефективності. Завдяки виховним відносинам забезпечується соціалізація поколінь, що вступають у життя, їх безконфліктне входження в соціальні ролі, що сприяє стійкості суспільного життя. Засвоєнням у процесі виховання цінностей суспільства, зразків бажаної поведінки здійснюється *інтеграція* прагнень, дій та відносин індивідів, що, своєю чергою, сприяє згуртуванню суспільства.

Отже, притаманність вихованню всіх атрибутивних ознак соціального інституту дає підстави стверджувати, що виховання *належить до сукупності соціальних інституцій*. В цьому контексті сумнівними виглядають ствердження, в яких категорично заперечується належність виховання до соціальних інститутів [4, С. 104].

Слід зазначити, що інститут виховання взаємодіє з іншими соціальними інститутами, яким також властива функція виховання, хоч і у поєднанні з іншими функціями. Йдеться про сім'ю, освіту та засоби масової комунікації які також відносять до соціальної організації виховання. Під *соціальною організацією виховання* тут розуміється система способів, зразків виховної діяльності вихователів, виховних колективів та соціальних інститутів, а також засобів соціального контролю та систем цінностей, які забезпечують спільну діяльність із засвоєння норм, цінностей та зразків поведінки людей, встановлюють допустимі способи задоволення їх потреби соціалізації.

Завдяки організації виховання соціалізаційна потреба, яка властива кожній людині, набуває схожих характеристик, створюючи можливості для розуміння та взаємодії між людьми. Виховання озброює індивідів засобом задовольняти свої потреби найефективнішим способом – співпрацюючи з іншими, зважаючи на звичаї та закони, виконуючи соціальні функції, необхідні іншим. Соціальна організація виховання виступає як один з механізмів упорядкування суспільства.

На завершення розгляду соціальних маркерів виховання спробуємо поглянути на нього у динаміці. З *одного боку*, форми, методи, організаційні прийоми виховання стабільні і можна говорити про їхню ідентичність на певному відрізку соціального життя (що зовсім не означає неможливість виховних інновацій). З *іншого боку*, ці форми та методи диференційовані для дітей різного віку з таким розрахунком, що на ранньому етапі виховання закладаються основи, які є опорою на наступних етапах виховання. І, нарешті, в результаті виховання в особистості виникають певні стани, стійкі риси.

Таким чином, є серія виховних взаємодій, що змінюють соціальні відносини між людьми в результаті накопичення якостей вихованості, що дає підстави стверджувати, що *виховання є соціальним процесом*.

В розумінні виховання як соціального процесу приховані певні резерви успішного виховання. Зокрема, батькам, які усвідомлюють важливість виховання в очікуванні кінцевого результату, нерідко не вистачає розуміння того, що виховання – це важка і енерговитратна робота, одна з найважчих на думку соціологів [2, С. 150-151]. Дійсно, і в трудовій діяльності, і в вихованні важливу роль відіграють як кваліфікація вихователів, так і згуртованість трудового (сімейного) колективу, близькість у розумінні правильних цілей і завдань виховання, раціональний розподіл виховних обов'язків, мотивація і заохочення учасників виховного процесу. Аргументованими виглядають рекомендації досліджувати *процес виховання* так, як це здійснюється при вивченні *трудового процесу*, спираючись при цьому на більше розроблені і апробовані методології і методики *соціології праці* [7, С. 201-254, 417-437].

Підбиваючи підсумки розгляду виховання як соціального явища, відзначимо, що це явище багатогранне, складне, що включає ознаки низки соціальних взаємодій, соціальних відносин, соціальної організації, соціального інституту і соціального процесу. Загальний результат виховання не вичерпується сумою перерахованих елементів, що дає підстави розглядати його як *соціальну систему*.

6.2.3. Соціальна система виховання

Під *системою* (від грецьк. *systema* – *складене з частин, з'єднане*) зазвичай розуміється певним чином упорядкована безліч елементів, взаємозалежних між собою складових цілісного світу.

Системний підхід виявив складні багатоелементні утворення, що нерідко поєднують елементи різної природи (наприклад, люди та їх спільності, технічні елементи, соціальні системи) уявити у вигляді безумовно структурованих і функціонально пов'язаних між собою частин єдиного цілого, якість якого виникає

в результаті їх взаємодії і не дорівнює сумі їхніх якостей. Ця нова якість, властива явищу як цілому, називається системною, чи *інтегральною, якістю*. Системний підхід застосуємо на дослідження складних соціальних утворень, явищ, до яких, як ми з'ясували раніше, цілком можна віднести таке соціальне явище, як виховання.

Соціальна система, як розуміють її соціологи, є соціальним явищем або процесом, що включає в себе якісно певну сукупність елементів, які пов'язані взаємними відносинами і зв'язками, утворюють єдине ціле і взаємодіючи з навколишнім середовищем (зовнішніми умовами), здатні змінювати свою структуру.

Складовими частинами (елементами) соціальної системи виступають люди та їхня діяльність, яку вони здійснюють разом із іншими людьми, об'єднаними у різні соціальні спільності за умов даного соціального середовища. Як *елементи системи виховання* передусім виступають люди – об'єкт-суб'єкти виховної взаємодії. Позначаючи їх об'єкт-суб'єктами, ми прагнемо підкреслити активний, взаємний характер виховної діяльності. У ньому учень, працівник, тобто виховуваний, – не пасивний об'єкт виховного впливу з боку вихователя. Маючи певний соціальний досвід у результаті взаємодії з іншими людьми, носіями виховного впливу, із довкіллям, соціальним середовищем, може спиратися на цей досвід в процесі виховної взаємодії, в свою чергу впливати на вихователя. Подібна активність надає добрі можливості для коригування виховного процесу. До елементів системи виховання слід також віднести *соціальні інститути виховання*. Мова йде про державні установи та організації, які керують та координують всю виховну діяльність у суспільстві; громадські та неформальні виховні організації, що повністю або частково займаються вихованням людей; сім'ї та системи освіти як найважливіші соціальні інститути виховання, масову комунікацію.

Культура, під якою тут розуміється всі матеріальні та нематеріальні продукти людської діяльності, цінності та визнані способи поведінки, об'єктивовані та визнані в будь-яких спільнотах, що передаються іншим спільностям та наступним поколінням, також входить до елементів виховання. Таке розуміння культури близьке до поняття «*соціально-психічне середовище*», запровадженого П. Сорокіним [12]. Це середовище дане нам у формі: а) *інших людей* (мертвих і живих); б) результатів їхньої діяльності у вигляді «*матеріальної культури*» (будинків, церков, доріг, фабрик, книг і т.ін.); в) *духовної культури* (знань, вірувань, почуттів, волінь та їх поєднання: мови, звичаїв, форм праці, релігійних, правових та моральних переконань, соціально-політичної організації тощо).

Говорячи про значення соціально-психічного середовища у визначенні

поведінки людей, П. Сорокін підкреслює його прискорене зростання. Покоління за поколінням змінювали природне середовище, залишали після себе як результат свого життя та діяльності *шар соціально-психічного середовища*. Нагромаджуючись, ці верстви ніби що утворювали стіну соціально-психологічного середовища, яка дедалі більше відокремлювала людей від природи. «У результаті, тепер ми живемо не стільки «на лоні природи», скільки «на лоні культури». Вона оточує нас звідусіль у вигляді соціально-психічного середовища. Тепер же ми не так пристосовуємося до природи, як до культурного середовища. Впливає на нас не стільки *космічне* (природне в сучасному розумінні) середовище, скільки соціально-психічне. Від пристосування до природи ми *їдемо до пристосування до культури*. Пристосовуючись до останньої, ми пристосовуємо і видозмінюємо природу».

Ця ідея має важливе значення для соціології виховання. У ній закладено необхідність вивчення впливу на поведінку людини, спільностей змін, привнесених людською цивілізацією в навколишнє природне середовище, включення «*окультуреної*» природи до факторів культури, які впливають на виховання. Вплив на виховання природного середовища розглядається П. Сорокіним у взаємодії із соціально-психологічним середовищем (культурою).

Складовими елементами структури системи виховання є *напрями (види) виховання*: трудове, екологічне, моральне, естетичне, правове, патріотичне, фізичне. Вони націлені на формування тих чи інших соціальних ролей, які індивіду доводиться виконувати під час взаємодії із тією чи іншою сферою *довкілля* – виробничо-економічної, політичною, соціальною (у вузькому значенні), духовною та екологічною. Кардинальні зміни, що відбуваються в нашому суспільстві у зв'язку з демократизацією соціального життя та переходом до ринкової організації економіки, вимагають осмислення того, як ці зміни позначаються на змісті напрямів виховної діяльності, необхідної для успішної соціальної адаптації до цих змін та соціалізації в нових умовах.

Усі структурні елементи системи виховання пов'язані між собою стійкою взаємодією задля забезпечення її функцій.

До основних *функцій системи виховання* відносяться:

- *культурологічна*, яка полягає у формуванні особистої культури індивіда – сукупності його особистих зразків поведінки, методів діяльності, продуктів цієї діяльності, ідей та думок. Особиста культура виникає в результаті практичного та виборчого засвоєння індивідом культури спільностей та суспільства в цілому;

- *соціалізаційна*, що полягає в координації та управлінні за допомогою виховання спрямованістю та ефективністю протікання процесу соціалізації індивідів;

- *адаптаційна*, що навчає ефективним моделям освоєння індивідом нових життєвих ситуацій;
- *цінностноутворююча*, що закріплює суспільні цінності у свідомості та поведінці індивідів та сприяє утворенню особистої системи цінностей;
- *нормативна*, сенс якої полягає у закріпленні у поведінці особистості соціальних норм (зразків поведінки), схвалюваних суспільством;
- *соціального контролю*, що полягає в прищепленні суспільно схвалюваних, корисних індивіду та групі звичок, у формуванні звичаїв, заснованих на суспільних цінностях, у виробленні системи групових реакцій на поведінку індивіда у вигляді санкцій (покарання та заохочення), адекватних визнанню соціальним цінностям;
- *інтегративна*, змістом якої є згуртування людей шляхом оволодіння зразками поведінки, в основі яких лежить усвідомлення необхідності враховувати при досягненні своїх інтересів цілі та інтереси інших людей. Узгодження інтересів у ході взаємодії людей, можливість прогнозувати поведінку інших на основі керівництва загальними нормами та визнання спільних цінностей сприяє взаєморозумінню людей, покращенню взаємовідносин, об'єднанню зусиль у суспільно корисній діяльності.

Системний підхід до організації виховання підтверджує свою наукову спроможність у практичній виховній діяльності [16]. Так у *концепції національної системи виховання* (науковий керівник *В. Андрущенко*) задіяні практично всі елементи системного підходу [2].

Ідеалом виховання визначають гармонійно розвинену, високоосвічену, соціально активну й національно свідому особистість, наділену громадянською відповідальністю, з розвинутими інтелектуальними, творчими, фізичними та духовними якостями, родинними та патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю та ініціативністю.

Головною метою виховання є набуття соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді особистих рис громадянина української держави, розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

Ця мета реалізується в основних *напрямах національного виховання*: патріотичне, правове, екологічне, засвоєння загальнолюдських цінностей, художньо-естетична освіченість і вихованість, трудова активність, фізична культура й утвердження здорового способу життя, розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді.

Наукова спроможність такого *соціологічного підходу* до створення системи

виховання доведена рекомендаціями МОН України щодо впровадження концепції у виховну практику навчальних закладів, а також схваленням і підтримкою її з боку наукової і освітньої громадськості, організаторів виховної діяльності [16, С. 52]. Слід зазначити, що виконання своїх функцій система виховання, як *відкрита система*, реалізує у взаємодії з іншими соціальними системами. Провідною соціальною системою у такій взаємодії виступає суспільство, яке є органічною єдністю взаємодії індивідів, соціальних спільностей і груп, соціальних інститутів та організацій щодо забезпечення спільної життєдіяльності людей, можливостей для узгодження та задоволення групових та особистих інтересів.

Взаємодія різних соціальних груп, людей або їх діяльність у різних сферах суспільного життя – виробничо-економічній, політичній, соціальній (у вузькому значенні) та духовній – утворює інший рівень соціальних систем – *соціетальні системи*. Виступаючи як підсистеми суспільства, вони утворюють його *структуру*.

Для розуміння особливостей сучасного процесу виховання важливо враховувати роль соціалізації індивіда в кожній з підсистем. Спільно з екологічної сферою (підсистемою) ці підсистеми охоплюють майже весь *простір виховання*.

Надзвичайно важливу роль для соціологічного дослідження виховання відіграє його взаємодія із системою соціалізації. Під *соціалізацією* тут розуміється процес взаємодії індивідів з навколишнім середовищем щодо засвоєння матеріальної культури, суспільних цінностей та норм поведінки, формування готовності до виконання індивідами очікуваних від них суспільством соціальних ролей. Виховання, виступаючи як один з *механізмів соціалізації*, надає їй скоординований, цілеспрямований, керований характер.

Виховання тісно пов'язане з *соціалізацією*, вони схожі між собою спрямованістю на засвоєння певних норм, цінностей, моделей поведінки. В той же час вони не схожі в наступному.

Соціалізація – це процес засвоєння соціальних норм і правил, яких дотримується *більшість* членів суспільства, а *виховання* – це засвоєння культурних норм і цінностей, яких дотримуються *невелика частка* суспільства.

Отже, можливо бути соціалізованим але невихованим. І навпаки – вихованим але зовсім несоціалізованим, таким, що «не вміють» і «не знають життя».

Виховання – це частина або *форма соціалізації*. Воно обмежене кількістю суб'єктів виховання, а саме – вихователями. При соціалізації кількість суб'єктів впливу не обмежена.

Виховання – *направлений* процес впливу однієї людини на іншу з метою прищепити їй необхідні правила поведінки та етичні норми. На відміну від нього

соціалізація – це непланований, нерегульований, нецілеспрямований процес взаємодії людей з людьми або людей з предметним середовищем.

Широкі можливості для розуміння взаємодії виховання і соціалізації відкриває адаптивно-розвиваюча концепція соціалізації.

Насамперед, слід врахувати, що концепція соціалізації, яка адаптивно-розвивається, спирається на взаємодію біологічного, психологічного та соціального механізмів адаптації, що дозволяє орієнтуватися у виховних впливах на цілісну людину з урахуванням конкретних станів і відхилень на кожному з її рівнів: біологічному, психічному та соціальному. Ця модель соціалізації охоплюючи всі сфери життєдіяльності індивіда, практично збігається структурою з основними напрямками виховання. Цим створюється можливість найповнішої реалізації одного з найважливіших принципів організації виховання – *комплексності*. До того ж, можливість орієнтувати форми та методи виховання відповідно до різних періодів соціалізації індивіда дозволяє повніше забезпечити *диференційований підхід* до організації виховання.

Адаптивно-розвиваюча модель соціалізації на основі механізму освоєння нових соціальних ситуацій орієнтує на *виховання творчої, мобільної особистості*, що особливо важливо в період кардинальних змін у всіх сферах життя суспільства.

Концепція розглядає соціалізацію як процес, що триває все життя людини, що створює передумови в організацію *безперервного виховання*.

Враховуючи, що успішна соціалізація дозволяє забезпечити такий розвиток та взаємодію людини і суспільства, які найбільше спрямовані на самореалізацію індивіда, взаємодію між людьми відповідно до соціальних ролей, а також збереження суспільства шляхом передачі новим членам цінностей та зразків поведінки, роль *виховання* можна визначити такими *функціями*:

1. Разом з іншими інститутами соціалізації сприятиме створенню в суспільстві умов для успішного протікання соціалізації.

2. Впливати через виховання на вироблення та тренування індивідуального адаптивного механізму особистості.

3. Виступати одним із найважливіших засобів реалізації та оптимізації процесу соціалізації, цілеспрямовано управляти процесом розвитку особистості.

Виховання – частина процесу соціалізації, що протікає під певним педагогічним контролем. Створення умов для цілеспрямованого систематичного розвитку людини як суб'єкта діяльності, як особистості та індивідуальності, становить те головне, що надає вихованню гуманістичного характеру.

Соціалізація ж, своєю чергою, залучаючи індивіда до соціокультурних цінностей, створює практичне, духовне і предметне середовище, простір виховання, надаючи цьому вихованню реальний життєвий зміст.

На завершення підкреслимо, що адаптивно-розвиваюча модель соціалізації спирається на знання про соціальні механізми адаптації людини, критерії та методiku оцінки ефективності її протікання. Регулярні конкретно соціологічні виміри результативності перебігу адаптації дозволяють коригувати перебіг процесу соціалізації, відповідними виховними механізмами.

Взаємодіючими з вихованням системами виступають також сім'я та *система освіти*, які є предметом дослідження спеціальних соціологічних теорій – «Соціологія сім'ї» та «Соціологія освіти», що дозволяє адресувати студентів до відповідних підручників та наукової літератури.

I, нарешті, *людина* – *головна дійова* особа всіх соціальних явищ, *суб'єкт-об'єкт* виховання. Вивчення людини як складної, багаторівневої живої біопсихосоціальної системи у взаємозв'язку з її поведінковими механізмами є відправною точкою у подальшому вивченні виховання як відкритої соціальної системи.

Резюме

1. Висновок *Е. Дюркгейма*, зроблений наприкінці XIX ст., що виховання є соціальним фактом, знайшов підтвердження та розвиток у більш пізніх дослідженнях соціальних характеристик виховання.

2. Вихованню властива практично вся сукупність форм соціального: соціальне явище, взаємодія, організація, інститут та соціальний процес. Це свідчить про складність та багатогранність виховання та дозволяє розглядати його як соціальний феномен.

3. Виховання включає у собі ряд складових частин, взаємодіючих для досягнення спільної мети, що передбачає необхідність його системного дослідження.

4. Виховання як соціальна система має структуру, що включає такі елементи: люди, об'єкт-суб'єкти виховання; соціальні інститути виховання; культура та «окультурене» природне середовище; напрями виховання.

5. Структурні елементи системи виховання пов'язані стійкою взаємодією забезпечення системних функцій. До основних функцій відносяться: культурологічна, соціалізаційна, адаптаційна, ціннісноутворююча, інтегруюча та соціального контролю.

6. Виховання є відкритою соціальною системою, яка взаємодіє з іншими соціальними системами. До них відносяться: суспільство з його соціетальними підсистемами – виробничо-економічною, політичною, соціальною (у вузькому значенні) та духовною; підсистеми соціалізації та масової комунікації; сім'я та система освіти; людина – складна біопсихосоціальна жива система.

Запитання для самоконтролю

1. Визначите, як розуміється поняття «соціальний феномен» в соціології.
2. Наведіть аргументи, що підтверджують належність виховання до соціальних феноменів.
3. Поясніть, у чому сутність виховання із соціологічного погляду.
4. Розкрийте розуміння виховання як соціальної дії.
5. Обґрунтуйте належність виховання до соціальних явищ.
6. Поясніть в чому проявляється виховна соціальна взаємодія.
7. Опишіть виховання як соціальну організацію.
8. Обґрунтуйте, чи є виховання соціальним інститутом.
9. В чому проявляється характеристика виховання як соціального процесу?
10. Опишіть виховання як соціальну систему.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Аза Л.А. Воспитание как философско-социологическая проблема. К.: Наукова думка, 1993.
2. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: 2-ге вид., допов. К.: Знання України, 2008.
3. Бех І.Д. Виховання особистості. Сходження до духовності. К., 2006.
4. Добреньков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 8: Социализация и образование. М.: ИНФРА-М, 2005. 1040 с.
5. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр. М.: Канон, 1995.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008.
7. Лукашевич М. П. Соціологія праці: Підручник. К.: Либідь, 2004.
8. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посібник. К.: ІЗМО, 1998.
9. Лукашевич М. П., Лукашевич О. М., Шандор Ф. Ф. Соціологія виховання: підручник. К.: Видавець ФОП Піча Ю.В., 2022.
10. Руссо Ж.Ж. Эмиль, или о воспитании // Педагогические сочинения. В 2-х т. М.: Педагогика, 1981.
11. Рябченко В. І. Світоглядно-методологічні засади формування і використання понятійно-термінологічного апарату в науковій, освітній та суспільно-практичній діяльності: Монографія. К.: Фітосоціоцентр, 2011.

12. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. М.: Наука, 1994.
13. Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко. К.: Академвидав, 2008.
14. Спенсер Г. Воспитание умственное, нравственное и физическое /Пер. с англ. М.: Либроком, 2020.
15. Ферейро П. Педагогика. М.: Радикальная теория и практика, 2019.
16. Хоружа Л.Л. Соціологія виховання особистості: навч.-метод. посіб. К.: Київ.ун-т ім. Б. Грінченка, 2017.
17. Шинкарук В. Д. Теорія та історія соціального виховання в зарубіжних країнах (для студентів напряму підготовки «Соціальна педагогіка».) К.: ЦП Компринг, 2015.

6.3. Освіта як інститут соціалізації

Засвоївши цей підрозділ, Ви будете знати і вміти:

1. Визначати поняття «соціальний феномен» та розуміти його зміст.
2. Обґрунтувати належність освіти до соціальних феноменів.
3. Дати визначення соціологічному розумінню освіти.
4. Розкрити характерні ознаки освіти як соціального інституту.
5. Охарактеризувати прояви глобальних впливів на освіту України.
6. Пояснити тенденції розвитку освіти в сучасній Україні.

Логіка викладання матеріалу:

6.3.1. Структура і функції соціального інституту освіти.

6.3.2. Методологічні принципи утворення соціального інституту освіти.

6.3.3. Глобальні впливи і тенденції розвитку освіти в сучасній Україні.

Основні терміни: освіта, соціальне явище, соціальний феномен, соціальний інститут освіти, система освіти, соціальне оточення, природне середовище, соціалізація, інтернаціоналізація, меритократизація, глобалізація, демократизація, інституціоналізація, самоосвіта.

6.3.1. Структура і функції соціального інституту освіти

Освіта як *соціальний інститут* є сукупністю певних установ, осіб, які забезпечені спеціальними матеріальними засобами і здійснюють конкретні соціальні функції, з іншого боку, освіта – це набір, система ідей, правил, положень, стандартів, норм діяльності, поведінки людей у ситуаціях освітянського життя.

Серед українських соціологів утвердилось розуміння освіти як цілісної самостійної системи, що має інституціональний характер [9, С. 74]. При цьому ознаками соціального інституту освіти визнають: соціальні функції навчання і виховання; наявність унормованих форм організацій освіти і їх статусу в суспільстві; усталені регулятиви по функціонуванню освітніх організацій та задіяних в їх роботі громадян; інфраструктура і матеріально технічне забезпечення освітньої діяльності.

Освіта як соціальний інститут має історичний характер. Це відносно стійка форма соціальної практики, за допомогою якої функціонує суспільне

життя, забезпечуються необхідні соціальні зв'язки та відносини, що характеризують суспільство.

Специфіка освіти визначається типом суспільства, в якому вона функціонує, політичним, державним ладом, соціально-класовими, економічними відносинами. Разом з тим слід зауважити й наступність освіти в її історичному розвитку. Саме цей момент важливо враховувати в наш час, у період утворення нової української національної школи – школи ХХІ століття.

Маючи певну мету діяльності і виконуючи свої функції, освіта задовольняє відповідні соціальні потреби та інтереси. Внаслідок цього стабілізуються соціальні відносини і узгоджується різноманітна діяльність членів суспільства. Функціонування освіти, виконання людьми в межах цього соціального інституту певних ролей зумовлюється соціальними нормами її внутрішньої структури. Саме ці норми визначають обов'язковий порядок, встановлюють міру, стандарт поведінки людей, спрямовуючи соціальну діяльність. У зв'язку з цим слід зауважити, що освіта інтегрована в систему соціальних інститутів. Тільки така об'єднана система може забезпечити й гарантувати функціонування суспільства. Без соціальних інститутів взагалі не існує суспільства, людства як колективного утворення.

Освіта відрізняється від інших соціальних інститутів своєю спрямованістю, змістом діяльності, тобто функціями, про які вже йшлося вище. Як зазначалося, система освіти як соціальний інститут, предмет соціологічної освітньої науки виконує дві *функції*: *поточну* і *перспективну*. Але це, так би мовити, характеристики зовнішнього плану. Суттю ж, внутрішньою основою, найважливішою ознакою освіти є її *здатність впливати на розвиток людини, готувати особистість до активної соціальної діяльності*. Інші функції освіти (механізм передавання від покоління до покоління соціального досвіду, знань, результатів культурно-історичного розвитку суспільства, культуротвірної, соціокультурної діяльності) підпорядковані основній освітній проблемі – *соціалізації індивіда*.

Якщо деталізувати завдання, напрями діяльності системи освіти як соціального інституту, можна виділити три її найважливіші *функції*. *Перша* з них – загальне й професійне навчання молоді, здійснення підготовки спеціалістів, тобто один з механізмів розвитку продуктивних сил суспільства. *Друга* – відтворення і розвиток соціальної структури суспільства. Завдяки системі освіти відбувається перехід людей з одних соціальних спільнот в інші. Освіта в цьому аспекті є своєрідним «соціальним містком», тобто виступає важливим каналом соціальної мобільності. На таку функцію звертає увагу й

П. Сорокін. Так, він називає інститути освіти і виховання засобами вертикальної соціальної циркуляції, а шкільну систему соціальним ліфтом, що рухається у різних напрямках серед різних верств населення залежно від типу суспільства [17, С. 335].

Третя соціальна функція системи освіти – могутній вплив на соціалізацію індивідів, на духовне життя суспільства в цілому. Тим самим освіта посідає певне місце в системі культурних цінностей людини. Вона великою мірою визначає «якість людського матеріалу» в суспільстві. Загалом система освіти виконує надзвичайно важливу функцію передачі культури суспільства від одного покоління до наступного. Більше того, школа допомагає молодим людям набути навичок, потрібних для життя в суспільстві, і, як зауважують американські соціологи, вчить дітей різноманітних соціальних ролей, що покликані грати в цьому суспільстві дорослі.

Активна і вирішальна роль освіти в розвитку людини визнається в більшості соціологічних джерел. Окрім того, ґрунтовно викладаються соціальні функції освіти, їх взаємодія з працею, соціальною структурою, політичним устроєм суспільства, його духовним життям. Детально описано навчання як вид соціокультурної діяльності, відзначено перспективну, світоглядну, виховну функції освіти, показано, як формуються соціальні орієнтації учнів та розвиваються їх здібності.

Разом з тим школа є певним тестувальним, селекціонуючим і розподільчим засобом, оскільки вона покликана з'ясувати, як учень засвоїв матеріал, визначити талановитих і здібних, усунути тих, у кого відсутні очікувані інтелектуальні та моральні якості. Нарешті, перекриваючи шляхи для просування «неугодних», школа має висунути здібних учнів на ті соціальні позиції, що відповідають їхнім характеристикам, хисту.

Для висвітлення соціальної суті освіти як засобу розвитку людини окрім опису її функцій можна піти й шляхом розкриття змісту структурних елементів освітньої системи. Пропонують проблеми освіти розподіляти на проблеми загальної школи, вищої, професійної, педагогічних кадрів, співвідношення освіти і технічного прогресу тощо. Але основним, фундаментальним серед багатьох елементів освіти вважають сам процес навчання, який інтерпретується в різних контекстах.

У Законі України «Про освіту» виділено такі елементи освіти:

- *дошкільна освіта і виховання* – здійснюються разом із сім'єю і мають на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їхній

повноцінний розвиток, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, потрібних для навчання у школі;

- *загальна середня освіта* – забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину і суспільство, екологічне виховання, фізичне вдосконалення;

- *позашкільна освіта і виховання* – забезпечує творчу самоорганізацію дитини в системі позашкільних освітньо-виховних закладів, орієнтується на динамізм розвитку потреб дітей та їхніх батьків у освітньо-виховних послугах;

- *професійно-технічна освіта* – забезпечує здобуття громадянами робітничої професії відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, перепідготовку;

- *вища освіта* – забезпечує фундаментальну наукову та загальнокультурну, практичну підготовку, одержання громадянами спеціальності відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої кваліфікації, вдосконалення професійної підготовки, перепідготовку наукових і науково-педагогічних кадрів;

- *післядипломна підготовка* – забезпечує систематичне поновлення набутих у вузі знань, перепідготовку людей з вищою освітою з метою опанування нових спеціальностей та професій;

- *аспірантура і докторантура* – забезпечують наукову та педагогічну підготовку кандидатів і докторів наук;

- *самоосвіта* – система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного опанування знань та вмій, одержання професії і спеціальності. Самоосвіта набуває легітимності шляхом перевірки та оцінки знань за системою екстернату.

Соціолог В. Лозовий пропонує розглядати *самоосвіту*, як вид діяльності по набуттю, накопиченню, упорядковуванню, систематизації і оновленню знань. В такому розумінні самоосвіта виступає як складова процесів соціалізації та індивідуалізації [9, С. 316].

Значні перспективи для розвитку самоосвіти відкриваються з появою принципово нової її форми – інтернет самоосвіти. Використання комп'ютерних і інтернет-технологій дозволяє економити час при пошуках інформації; розширює доступ до інформації з усіх галузей знань, до світових інформаційних джерел; дає можливість здійснювати невербальне спілкування

за інтересами. Поступово розмивається межа між самоосвітою та інституціональною освітою [6, С. 799].

Багатогранність процесу розвитку людини описується в науковій літературі багатьма категоріями: *формування, виховання, адаптація, соціалізація, самовиховання*. Кожна з них акцентує увагу на тому чи іншому аспекті цього процесу, виконує певну пояснювальну функцію, що в цілому дає уявлення про його природу, суть, соціальні суперечності, спрямування. Різноманітність механізмів соціального розвитку особи і конкретно входження індивіда в «соціум» через систему освіти, прилучення його до знань, людського досвіду, культури найповніше, на наш погляд, охоплює поняття «соціалізація». *Соціалізація* – двосторонній процес взаємодії людини й суспільства. Його основним змістом є освіта, навчання, «передача-засвоєння» знань, соціально-історичного досвіду, культури, норм і зразків поведінки, людського способу буття.

У процесі навчання людина засвоює соціальний досвід у формі знань, розвиває свої задатки та здібності, формує інтереси й нахили. Тут закладаються основи світосприймання молоді людини, розвиваються її здібності, навички суспільної діяльності. Через освіту здійснюється передача інформації про нагромаджені людством цінності матеріальної і духовної культури, забезпечується наступність у розвитку суспільного виробництва. Знання є провідною формою діяльності суб'єкта, його соціалізації. Вони стимулюють розвиток пізнавальних здібностей особистості, закладають основи допитливості, прагнення знань, пізнавальних потреб. Все це зумовлює формування спрямованості індивіда на активну соціальну діяльність, ініціативу й творчість.

На кінець ХХ ст. у зв'язку з подальшим розвитком виробничих сил, технічним прогресом, вимогами раціональної організації виробництва у світі зросла увага до соціальних проблем навчання кадрів, становища молодих спеціалістів, учорашніх студентів, в умовах ринкових відносин; висунуто ідею єдиної трудової школи, основним змістом якої є формування працівника нового типу, що інтегрує функції фізичної і розумової праці, виконавську та розпорядницьку діяльність. За такої ситуації освітня функція соціалізації особи набуває ефективності. Підрастаюче покоління залучається до суспільного виробництва, учні опановують конкретну робітничу спеціальність з перших років шкільного навчання.

В сукупності представлені елементи освіти здійснюють загальну і професійну освіту, де остання розуміється як результат, рівень загальної культури і освіченості підрастаючого покоління [6, С. 615-616]. Рівні

загальної і професійної освіти бувають різні, що залежить від отриманого обсягу знань і умінь.

В Україні узаконені наступні рівні освіти (освітні цензи):

1. основна загальна освіта;
2. середня (повна/загальна освіта);
3. початкова професійна освіта;
4. середня професійна освіта;
5. вища професійна освіта;
6. післядипломна професійна освіта.

З завершенням певного рівня освіти громадянин одержує відповідний освітній ценз, що засвідчується відповідним документом (атестатом, дипломом, посвідченням тощо).

6.3.2. Методологічні принципи утворення соціального інституту освіти

У сучасних умовах найбільшого прогресу досягають країни з розвинутою системою освіти, підготовки та перепідготовки кадрів. Саме країна, що вчиться, досягає значного зростання продуктивності праці, добробуту людей, саме народ, який вчиться, готує плацдарм для майбутнього розквіту національної економіки, науки і техніки. Економія на темпах зростання освіти призводить до падіння рівня продуктивності праці.

Спеціалісти дедалі частіше звертаються до проблем безперервної освіти, центральною соціальною ідеєю якої є розвиток людини. Сама назва «безперервна» вносить плутанину в тлумачення безперервності. Якщо розуміти буквально, тобто як процес, що не має перерв, розривів, то освіта інтерпретується як процес поетапний, тобто освіта «через усе життя». Саме за такої інтерпретації починає діяти в нашій країні багатоступінчаста форма навчання, яка, з урахуванням Закону України «Про освіту», передбачає підготовку фахівців усіх рівнів (молодший спеціаліст, бакалавр широкого профілю, спеціаліст з вузькою спеціалізацією, магістр).

Але як філософський термін «безперервність» означає цілісність, і в нашому тлумаченні – це цілісний розвиток людини, освіта «на все життя». Така система розширює можливості виробничої і соціальної адаптації індивіда в динаміці суспільства, забезпечує всебічне охоплення населення, відкриває можливості кожному пройти своєю індивідуальною освітньою стежкою.

Система безперервної освіти є *комплексною проблемою*. Її досліджують різні науки, і всі вони підпорядковані загальній ідеї – пошуку шляхів

всебічного розвитку особистості в цій системі. Фундаментальною психологічною, наприклад, проблемою є з'ясування особливостей самого процесу навчання людини в різні періоди життя, його мотивації, розвиток пізнавальних інтересів і потреб. Серед педагогічних проблем – визначення цілей, змісту, форм та методів безперервної освіти. Соціологічні дослідження спрямовані на взаємовідносини виробничої і навчальної діяльності людини на всіх етапах життєвого шляху. Важливою управлінською проблемою стає аналіз наукових основ демократизації керівництва системою безперервної освіти.

Характерною рисою соціології освіти в сучасній Україні є ідея національної школи. Ця оригінальна концепція зумовлена історією України, тією реальністю, яка нині набуває чітких обрисів і характеризується творенням незалежної, суверенної, соборної України, що впливає з обставин української національної духовності. Нова система освіти в Україні має будуватися на інтегруванні процесу навчання і виховання сім'ї, дошкільних і позашкільних закладів, шкіл усіх типів, вузів, наукових установ. В основі національної школи лежать загальнолюдські цінності, принципи гуманізму й демократизму, творчості та свободи, професіоналізм.

Моделювання нової системи освіти має багато проблем, але звернімо увагу на кілька кардинальних, основних. Насамперед слід наголосити, що гарантом, головним фактором національної школи має бути національна держава, основним пріоритетом повинен стати закон, справедливий щодо особи, всіх національностей.

Другою передумовою, фундаментом національної школи є сім'я. У колишньому радянському суспільстві, при зовні начебто щирому піклуванні держави про сім'ю, жінку-матір, дітей відбулося нівелювання цього важливого підґрунтя розвитку особистості. Усуспільнення побуту (мається на увазі утворення широкої дитсадкової системи), надто яскрава афішизація дошкільних дитячих закладів і звільнення жінки-матері, жінки-господині від сімейних обов'язків для суспільного господарства, громадської діяльності призвело фактично до відторгнення сім'ї від впливу на виховання і розвиток дитини. Роль сім'ї як головного механізму соціалізації було зведено нанівець.

Стрижнем національної освітянської моделі має стати школа рідної мови як обов'язковий фактор на всіх рівнях освіти. Перш за все це має бути українська школа, оскільки у країні функціонує Закон про мови, яким українську мову проголошено державною.

Ідея школи рідної мови не означає повної українізації. Школа рідної мови має будуватися за принципом створення рівних умов освіти для

представників усіх націй. Тут вже набирає сили національно-структурний метод моделювання нової школи – кількість національних шкіл має відповідати національно-етнічному складові населення. Саме ця відповідність має стати головним критерієм, що сприятиме національно-соціальній стабільності в суспільстві. Не бюрократи чи чиновники, не громадська думка педагогів або учнів, а саме національно-структурна відповідність має бути детермінантою нової школи. Звідси випливає, що в Україні повинні бути різні національні школи, і цілком можливе збереження в українських середніх школах паралельних єврейських, молдавських, румунських, польських, болгарських, угорських, татарських, грецьких класів. Що стосується профтехучилищ, технікумів, вищих навчальних закладів, то вони мають бути українськими, але може існувати окремо й татарський університет, єврейський, польський чи болгарський педагогічні інститути.

Розбудова та розвиток національної системи освіти в Україні спирається на основоположні *методологічні принципи* апробовані в сучасних світових освітніх системах. Ці принципи обумовлені закономірностями економічного, соціально-політичного і національно-культурного розвитку країн з орієнтацією на їх дієвість в умовах конкретно-історичної ситуації.

До соціальних принципів організації і розвитку освітніх систем зазвичай відносять: всезагальність, неперервність, наслідування, широкий профіль підготовки, єдність навчання і виховання, інтенсифікація накопичення знань шляхом гнучкості та самоадаптації змісту освіти, принцип випереджального розвитку освіти, принцип інноваційності [9, С. 81].

Звернемо також увагу на *принцип рівності і соціальної справедливості* який має бути найважливішим і при вирішенні інших соціальних проблем нової школи. Не чиновник, не якась більшість опитаних мають вирішувати, наприклад, питання про оплату навчання, що постало останнім часом. Дехто з соціологів намагається вивчити громадську думку, врахувати оцінку викладачів та студентів цієї проблеми. У Міністерстві освіти і науки України теж формується певний погляд на вирішення цього завдання. Але щоб справедливість запанувала, треба виходити з того, що освіта як засіб розвитку людини має бути доступною для всіх верств населення. Причому не тільки за оплатою, а й за формою навчання, як-от стаціонар, вечірня або заочна. Скасувати якусь форму навчання означає перекрити шляхи до культури значній кількості молоді, яка за певних обставин може обрати іншу, наприклад, вечірню або заочну (на думку більшості викладачів, менш ефективну) форму навчання.

Проблема *гуманізації* випливає з потреби духовного відродження, розвитку інтелектуального потенціалу народів України. Практика освітянського будівництва не обмежується гуманітаризацією навчального процесу. Ідея гуманізації інтерпретується як суттєвий аспект самого навчально-виховного процесу, особливо це стосується інженерно-технічної освіти. У Концептуальних засадах гуманітарної освіти в Україні (1996 р.) передбачено: урахування в змісті й обсязі державної освіти базових дисциплін та спецкурсів соціально-гуманітарного циклу для кожного рівня спеціалістів; подолання технократичних тенденцій у викладанні інженерно-технічних наук, вузькотехнічного мислення; органічний зв'язок викладання інженерно-технічних курсів з національною культурою, історією, традиціями народів України; науковий, світський характер вивчення соціально-гуманітарних дисциплін, незалежність викладання від політичних партій, інших громадських і релігійних організацій; демократизацію системи викладання соціально-гуманітарних наук, свободу вибору студентами форм занять та навчальних курсів тощо.

Соціологія ж має говорити переважно про *гуманізацію освіти* як соціального інституту, суспільного утворення, суспільного буття. Слід наголосити на реалізації стрижневого положення щодо справжньої свободи людини, що зафіксовано в Законі України «Про освіту». Метою освіти в ньому визначено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами.

Що ж до практичної реалізації реформування системи освіти на гуманітарних засадах, то, за даними соціологічних досліджень, цей процес відбувається нелегко. Іноді спостерігається вузьке, спрощене розуміння його сутності. В окремих вузах обмежуються розширенням того чи іншого виду гуманітарного знання.

Зрозуміло, що справа тут не тільки в обсязі та наборі навчальних дисциплін гуманітарного циклу. Головне у визначенні змісту й значенні всього навчання і виховання, щоб вони давали особистості змогу оволодіти системою якостей і вмінь для виконання соціальної ролі носія культури, духовності, творчо настроєного, активного суб'єкта соціальних відносин. При цьому важливе не стільки залучення до знань про людину, її психологію,

людські взаємовідносини, моральні принципи і норми, скільки вироблення умінь та навичок гуманної взаємодії.

6.3.3. Глобальні впливи і тенденції розвитку освіти в сучасній Україні

В соціології освіти вирізняються такі суттєві *тенденції розвитку* нової освітянської системи як засобу розвитку людини:

- оскільки сьогодні відбувається перегляд оцінок місця й ролі людини у світі і суспільство усвідомлює, що людське життя – найвища цінність, система освіти має стати адаптованою до освітніх, соціокультурних і духовних потреб особи;
- необхідність комплексного забезпечення всіх ділянок системи безперервної освіти з урахуванням розмаїття здібностей, талантів, потреб кожної людини, суспільних потреб і вимог у зв'язку з прискоренням темпів науково-технічного і суспільно-економічного прогресу;
- значне збільшення варіантів освітніх закладів, установ, систем (національна школа, навчальні заклади стаціонарного, заочного, міського, сільського, спеціального типів), що відображають специфічні, національні, регіональні та інші інтереси населення, увага до неформальної освіти і самоосвіти;
- принципово нові відносини між освітою і суспільною діяльністю, оперативне і ефективне задоволення потреб українського суспільства;
- демократизація суспільного життя, побудова української державності, що впливає на механізм функціонування системи освіти, управління нею, на забезпечення свобод і прав людини;
- подолання міжнародної ізоляції, входження у європейський та світовий освітянський простір;
- зростання ролі та значення загальнолюдських цінностей як критеріїв результативності освітянської діяльності;
- дедалі більша потреба підвищення престижу педагогічної праці, якості й моральності.

При цьому важливо враховувати вплив на розвиток освітянської системи України процесів і тенденцій, що виявились в реформуванні світової освіти на кінець XX століття.

Зокрема йшлося про такі тенденції:

- розширення системи дошкільного виховання;
- всезагальна доступність середньої освіти;
- розширення впровадження освіти заснованої на середній школі;
- розширення доступної вищої освіти і системи освіти дорослих;

- соціальна еволюція університетської автономії.

На підґрунті цих тенденцій виникла і розвинулась «нова хвиля» змін в організаційно-змістовній інновації вищої школи розвинутих країн Заходу. Зокрема оформилась нова тенденція «меритократизація» суспільства вищого інтелектуального порядку [9, С. 382]. Ця тенденція проявляється в демократизації, елітаризації та диверсифікації системи вищої освіти.

Ці тенденції відображають складний і важкий шлях реформування системи освіти в Україні відповідно до рівня розвитку національної і світової культури, вимог демократичних перетворень в українському суспільстві.

Як зазначає професор *В. Астахова* для характеристики цих тенденцій стали використовувати термін *інтернаціоналізації* та *глобалізації* [9, С. 113-128].

Інтернаціоналізація розуміється як надання всім державам рівних прав на користування освітніми послугами в будь-якому куточку Землі.

Глобалізація визначається як складне, багатоаспектне явище, яке здійснює глибокий перетворюючий вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства. На національних системах освіти цей вплив проявляється у наступному:

- у стратегіях розвитку міжнародних відносин між навчальними закладами;
- у проблемах транснаціональної освіти;
- у міжнародних гарантіях якості освіти;
- у регіональній і міжрегіональній кооперації;
- у інформаційних і комунікаційних технологіях освіти «віртуальних» університетах;
- у гарантіях рівності і доступу до вищої освіти.

Для української освіти найвпливовішим руйнівним глобальним фактором стала війна, розв'язана Росією. Чисельні руйнування закладів освіти, загибель освітян, учнів і студентів, переміщення освітніх закладів у безпечні території України, ці та інші кризові явища у природньому і соціальному середовищі надали кризового характеру процесу соціалізації, який на окремих територіях (особливо на окупованих) набув за визначенням *С. Савченко* характеру «абераційної соціалізації». Зазначимо, що видання монографії «Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на Сході України» (*В. Курило, С. Савченко, О. Карама, 2018 р.*) засвідчує ефективність і дієвість соціального інституту освіти України як на регіональному так і на загальноукраїнському рівнях.

Соціологія освіти покликана забезпечити науковий супровід, соціологічний моніторинг процесу реформування, забезпечити інститути

соціального управління освітою вивіреною науковою інформацією про стан, тенденції і проблеми в освітянському середовищі.

Резюме

1. Соціологія освіти – це галузь соціологічного знання, яка вивчає закономірності розвитку і функціонування освіти як соціального інституту та його взаємодії з суспільством.

2. Освіта розглядається соціологією як соціальний інститут, який реалізує функції: розвитку продуктивних сил суспільства (професійне навчання, підготовка і перепідготовка спеціалістів); відтворення і розвитку соціальної структури суспільства; соціалізації індивідів, впливу на духовне життя суспільства.

3. В своїй діяльності і розвитку освіта України спирається на основоположні методологічні принципи, апробовані в світових освітніх системах: всезагальність, неперервність, наслідування, широкий профіль підготовки, єдність навчання і виховання, інтенсифікація накопичення знань, випередження розвитку освіти, інноваційність.

4. Глобалізаційні впливи на освіту України проявляються у стратегіях розвитку міжнародних відносин між навчальними закладами; проблемах транснаціональної освіти; міжнародних гарантіях якості освіти; регіональній та міжрегіональній кооперації, інформаційних і комунікаційних технологіях освіти; у гарантіях рівності і доступу до вищої освіти.

5. Для української освіти найвпливовішим руйнівним глобальним фактором стала війна, розв'язана російським агресором. Попри катастрофічну шкоду системі освіти, вона довела свою ефективність і дієвість в якості соціального інституту.

6. Пріоритетним напрямом досліджень у сфері освіти є соціологічний вимір стану, тенденцій і проблем реформування освіти в Україні, приведення її у відповідність з вимогами національної і світової культури, демократичними перетвореннями в українському суспільстві.

Запитання для самоконтролю

1. Визначити, як розуміється поняття «соціальний феномен» в соціології.
2. Наведіть аргументи, що підтверджують належність освіти до соціальних феноменів.
3. Поясніть, у чому сутність освіти із соціологічного погляду.
4. Обґрунтуйте належність освіти до соціальних явищ.

5. Дайте визначення соціального інституту освіти.
6. На яких методологічних принципах утворюється соціальний інститут освіти?
7. Які ознаки характеризують освіту як соціальний інститут.
8. В чому полягає вплив глобалізації на світову освіту?
9. Які особливості глобальних впливів на національну освіту?
10. Які тенденції притаманні сучасній українській освіті?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: 2-ге вид., допов. К.: Знання України, 2008.
2. Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді: монографія. /Кол. авт.: М. Михальченко (керівник) та ін. К.: Педагогічна думка, 2012.
3. Глоссарий современного образования /Нар. укр. акад.; под общ. ред. Е.Ю.Усик. Х.: Изд-во НАУ, 2007.
4. Дюркгейм Э. Социология образования / пер. с фр. М.: Канон, 1996.
5. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 8: Социализация и образование. М.: ИНФРА-М, 2005.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008.
7. Климова Г.Г. Образование в контексте цивилизованного развития: монография. Х, 2007.
8. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. К: ТОВ «Знання» України, 2010.
9. Курс лекций по социологии образования. Учебное пособие /под общ. ред. В.И. Астаховой. – Х.: Изд-во НАУ, 2009.
10. Лукашевич Н.П., Солодков В.Т. Социология образования: конспект лекций / под ред. Н.П.Лукашевича. К.: МАУП, 1997.
11. Михайлева Е.Г. Непрерывное образование как фактор развития интеллектуального потенциала украинского общества: монография /Нар. укр. акад. Х.: Изд-во НАУ, 2005.
12. Михайлишин Г. Й. Світоглядні пріоритети освітньої сфери в контексті потреб суспільної модернізації: монографія. Ів.-Фр.: НАІР, 2012.
13. Модернізація системи вищої освіти: соціальна цінність і вартість для України: монографія. К.: Педагогічна думка, 2007.
14. Національна доктрина розвитку освіти. Затверджена Указом Президента України від 17.04.2002. № 347/2002. Освіта, 2002.

15. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование: социально-философское исследование. Запорожье: Просвіта, 2004.
16. Рябченко В.І. Концепція соціалізації особистості студента: науково-практичні рекомендації. К.:Фітосоціоцентр, 2015.
17. Сорокин П.А. Человек. Цивлизация. Общество /Пер. с англ. М.: Прогресс, 1992.
18. Соціологія освіти: навчальний посібник. Книга перша /За ред. О. Л. Свідіна, І.М. Гавриленка. Київ-Запоріжжя: ГУЗІДМУ, 2005.

6.4. Масова комунікація як полімедійний інструмент впливу на соціалізацію людини

Засвоївши цей підрозділ, Ви будете знати і вміти:

1. Охарактеризувати масову комунікацію як соціальне явище
2. Проаналізувати соціальні організації та соціальні інститути, що взаємодіють у здійсненні масової комунікації
3. Пояснити структуру та функції системи масової комунікації
4. Дати визначення поняттю «ефекти масової комунікації»
5. Визначити типи ефектів масової комунікації
6. Характеризувати основні прояви ефектів масової комунікації на мікрорівні.
7. Характеризувати основні прояви ефектів масової комунікації на макрорівні.

Логіка викладання матеріалу:

6.4.1. Масова комунікація як соціальне явище.

6.4.2. Система масової комунікації: можливості впливу на соціалізацію людини.

6.4.3. Ефекти масової комунікації та їх прояви в соціалізації.

Основні терміни: ефект, соціальний ефект, ефект медіа, мас-медіа, кумулятивний ефект, агенти підсилення, агенти змін, імідж, подразники, інтерактивна взаємодія, реклама, масове споживання, іміджмейкер, інтеріоризація, екстеріоризація, соціалізація, глобалізація.

6.4.1. Масова комунікація як соціальне явище

Масова комунікація як елемент соціальної реальності відноситься до найбільш складних, багаторівневих і різнобічних соціальних явищ, для опису і визначення яких слід залучати поняття, адекватні за своєю складністю та універсальністю. Таким вимогам в повній мірі відповідає поняття «*феномен*». З поняттям феномен у сучасній його інтерпретації пов'язують складні, багатофакторні явища, які потребують комплексного, системного підходу до їх вивчення. Іншими словами соціальний феномен може поєднувати в собі сукупність простих соціальних явищ і соціальних фактів. Поглиблений аналіз масової комунікації [7, С. 83-123] засвідчує, що структура соціального феномену масової комунікації включає сукупність елементів, в яких соціальне проявляється

в таких формах: соціальні факти, взаємодії, відносини, соціальні спільноти та групи, соціальні організації та соціальні інститути.

З позицій організованого впливу масові комунікації нас цікавлять, перш за все, соціальні організації та соціальні інститути масової комунікації. Важливим елементом, з яких утворюються структура соціального феномену «масова комунікація», є соціальні організації сфери масової комунікації.

У соціологічній літературі термін «*організація*» вживається щодо соціальних об'єктів у трьох значеннях:

1) Організацією може називатися об'єднання інституціонального характеру, що займає певне місце в суспільстві і призначене для виконання окресленої функції (тобто підприємство, орган влади, добровільний союз тощо).

2) Термін «організація» може включати певну діяльність з організації, яка включає розподіл функцій, налагодження стійких зв'язків, координацію тощо.

3) Під «організацією» може розумітися також характеристика ступеня впорядкованості будь-якого об'єкта.

Дослідження засвідчують, що в сучасній соціології представлені три основні підходи до визначення організації. Домінуючим залишається визначення організації як *раціональної системи* з чітко визначеними цілями і формалізованою соціальною структурою. Саме в такій інтерпретації організація розглядається як синонім *бюрократії*. Два інші підходи не мають статусу традиційних, але набувають дедалі більшого значення. Це – визначення організації як *природної, органічної системи*, учасники якої керуються спільними інтересами і поєднують зусилля, щоб забезпечити її виживання, а їхня колективна, неформально структурована діяльність спрямована на досягнення цієї мети, а також інтерпретація організації як *відкритої системи*, тобто *коаліції*, що складається з кількох відмінних за інтересами груп, цілі яких тимчасово збігаються. Структура, діяльність і результати існування такої організації перебувають під значним впливом чинників навколишнього середовища.

Отже, *організація* – це форма об'єднання людей з метою досягнення певних результатів на засадах позаособистісних стосунків, відповідна система соціальних відносин, що орієнтується на досягнення спільних цілей, що має власні ресурси, внутрішню нормативну і статусну структуру, в рамках якої члени організації за відповідну винагороду виконують відведені їм функції.

Соціологічні дослідження діяльності організацій дозволили виявити їхні *специфічні характеристики*, а саме: тенденцію до монополізму; прагнення до замкнутості; побудову позиційної ієрархії; підпорядкування індивідів колективним інтересам; перетворення винагород у привілеї; стратифікацію індивідів і груп [7, С. 101-102].

Розгляньмо коротко кожен з них.

1. *Потяг до монополізму* ресурсів та відвоювання відповідної інформаційної ніші реалізуються шляхом контролю виробництва чи реалізації переконливої більшості інформаційних товарів і послуг певного виду, виходячи з передумов однорідного ринку. На думку соціологів, які враховують, що реальний інформаційний ринок продукту розділений бар'єрами (в тому числі і неекономічними) на відносно відособлені ринки. Така ситуація значно спрощує шлях організації до монополізму. Для цього організації достатньо жорстко закріпили за собою набір дефіцитних інформаційних ресурсів та певних ринкових ніш на ринку інформації.

2. *Побутова ієрархія* притаманна інформаційній організації як і будь-якій соціальній організації але самі ієрархії за характером не однакові. Розподіл місць і вертикальна мобільність здійснюються на трьох підставах: спадковості; призначення зверху; висування знизу. Самі ж місця в ієрархії можуть набувати вигляду формальних рангів і неформальних позицій.

3. *Потяг до замкнутості* проявляється у забезпеченні відносної закритості для сторонніх агентів ринку капіталу чи праці, ексклюзивності членства, які служать найбільш надійним інструментом захисту ресурсів організації. Утрудненість входу означає неможливість вступу в організацію тільки за бажанням, без спеціальних зусиль для завоювання місця. Утрудненість виходу виражається в неможливості вільно залишити організацію без серйозних економічних чи статусних втрат.

4. *Прагнення до підпорядкування індивіда колективним інтересам.* Організації в сфері масової комунікації (хоча й не однаковою мірою) якомога повнішого підпорядкування членів своїм загальним цілям. Причому субординація людини чи групи починається часом ще до вступу в організацію. Доводиться «заслужувати» членство за допомогою протекції, через учнівство (ходіння в кандидатах і стажистах), відпрацьовування за половину оплати, демонстрацію відданості, дисциплінованості, професійної придатності. І лише після цього тебе допускають у ряди організації.

5. *Перетворення винагород у привілеї.* Підкоряючи своїх членів, організації за це забезпечують останнім доступ до визначеного набору винагород, що здобувають риси привілеїв. Під привілеями маються на увазі не одні тільки атрибути вищої влади (броньовані машини, «кремлівські пайки»). *Привілеї* в ширшому сенсі – це специфічний спосіб розподілу винагород за сам факт членства в організації, безвідносно до початкового і поточного трудового внеску.

6. *Стратифікація індивідів і груп.* Практично всяка організація проводить ранжирування своїх членів. Усередині організації сфери масової комунікації

можна знайти як мінімум *три соціальних прошарки*:

• *керівники*, які мають владу і всі доступні для організації привілеї. Представники цього соціального шару займають статусні позиції відповідно до дії побудови ієрархії організацій, описаних у п. 3.

• *повноправні виконавці* (основна маса працівників), які не мають формальної влади, але мають доступ до якогось обмеженого кола привілеїв. Соціальні позиції у цій соціальній групі заповнюються представниками, що відповідають трьом необхідним умовам: а) постійне членство в організації (іноді потрібно визначений стаж роботи); б) слухняність і особиста лояльність до безпосереднього керівництва; в) вираження лояльності до колективних цілей і цінностей. Таким чином, крім перебування в штаті, слід ще дотримуватися трудової дисципліни, забезпечувати задану продуктивність, не вступати в конфлікти з начальством, демонструвати відданість організації.

• *депривілейовані виконавці*, які не володіють ні владою, ні привілеями.

Цей статусний прошарок утворюють:

- переведені із шару повноправних виконавців при порушенні хоча б однієї із зазначених вимог до них;
- ті, хто проходять попередню підготовку (учні, стажисти);
- позаштатні працівники (сумісники, тимчасово зайняті);
- маргінали (прийняті без належних документів чи прописки в цій місцевості, раніше засуджені чи декваліфіковані).

Усі представники цього прошарку піддаються дискримінації в оплаті, не мають багатьох супутніх пільг, їхнє звільнення може бути здійснено керівниками практично в будь-який час і без яких-небудь особливих наслідків.

Отже, узагальнена характеристика організацій в сфері масової комунікації тяжіє до потрібної замкненості – відносно ресурсів, членів та благ, що виробляються. Міра і характер замкненості організації щодо співвідношення видів ресурсів зумовлюється метою організації, та умовами її досягнення, які в сукупності обумовлюють тип організації.

У соціологічних джерелах існують різні підходи до типології соціальних організацій, що можуть бути підґрунтям для типологізації організацій в сфері масової комунікації.

Одна із загальних *типологій*, що була запропонована *А. Етціоні*, передбачала виділення трьох основних видів організацій за *способами підлеглості* своїх членів і *утвердження внутрішнього контролю*:

- примусові (coercive);
- утилітаристські (utilitarian);
- символічні (symbolic, identitive).

Зазвичай кожна організація, поєднує в собі всі три види контролю, але в дуже відмінних пропорціях. Примусові організації опираються на пряме (фізичне, військове) насилля над людиною або загрозу застосування насилля (його відсутність стає тут формою винагороди). Яскравим прикладом слугують в'язниці і армійські підрозділи, які, крім іншого, перетворені в розгалужені господарчі підрозділи. *Утилітаристські організації* об'єднують своїх членів на базі інтересу. Сучасні організації сфери масової комунікації тяжіють саме до цього виду. *Символічні організації* апелюють до солідарності, що виникає із загального морального або ідеологічного коріння. До таких організацій належить значна кількість організацій в сфері масової комунікації.

У вітчизняній соціології досить поширена *типологія організацій*, що об'єднує п'ять основних типів: ділові організації, громадські спілки або масові організації, проміжні форми організації, асоціативні організації, поселення [7, С. 104].

1. *Ділові організації* – фірми та установи, які або виникають самі для комерційних цілей, або створюються ширшими організаційними системами для вирішення окремих завдань. Цілі найманих працівників не завжди пов'язані з цілями власників або держави. Членство в них забезпечує працівників засобами до існування. Основа внутрішнього регулювання – адміністративний розпорядок, принципи єдиноначальності, призначення, комерційної діяльності.

2. *Громадські спілки або масові організації*, цілі яких виробляються «зсередини» і є узагальненням індивідуальних цілей учасників. Регулювання забезпечується спільно прийнятим статутом, принципом виборності, тобто залежністю керівництва від керованих. Членство в них задовольняє політичні, соціальні, економічні, аматорські потреби та інші.

3. *Проміжні форми організації*, наприклад, кооперативні (сільськогосподарські, риболовецькі колгоспи, артілі), які поєднують у собі основні ознаки спілок, але виконують підприємницькі функції, їх необхідно відрізнити від споживчих кооперативних організацій (споживспілки, житлокооперативи і т. ін.).

4. *Асоціативні організації* – сім'я, наукова школа, неформальна група. У них помітні деяка автономія від середовища, відносна стабільність складу, ієрархія (верховенство, лідерство), порівняно стійкий розподіл учасників (за ролями, престижем), прийняття спільних рішень. Регулятивні функції здійснюють спонтанно створені в них колективні норми і цінності. Однак ступінь їх формалізацій незначний.

5. Схожі організаційні ознаки має і такий тип спільноти, як *поселення*. Спочатку люди оселяються разом, щоб через сусідські зв'язки

використовувати діяльнісні спроможності (здібності) один одного, підкоряючись при цьому певній доцільності цілого (дотримуючись планування вулиць, форм і розмірів житла, структури спеціалізації і т. ін.), яка кожному окремо не потрібна. У міру урбанізації фактор цілісності зростає, знеособлюється і виокремлюється ще більше.

Очевидно, що всі зазначені організаційні форми взаємопов'язані і перетинаються між собою. Порівнюючи обидві типології, можна виокремити *символічні утилітарні та ділові організації* як такі, що вбирають в себе ознаки організації сфери масової комунікації.

Подальшого розвитку і конкретизації типологія соціальних організацій набула в сучасній соціології. Так, *емпірична типологія* ділових організацій виділяє серед них два типи:

1) *підприємства* (зайняті у виробництві й розподілі матеріальних цінностей та послуг);

2) *установи* (зайняті у сфері розумової праці).

До першого типу належать організації виробничі, торговельні, обслуговуючі, до другого – освітні, лікувальні, культурні, управлінські, наукові та проектні.

Як бачимо, за такою типологією організації в галузі масової комунікації належать до установ культурного типу.

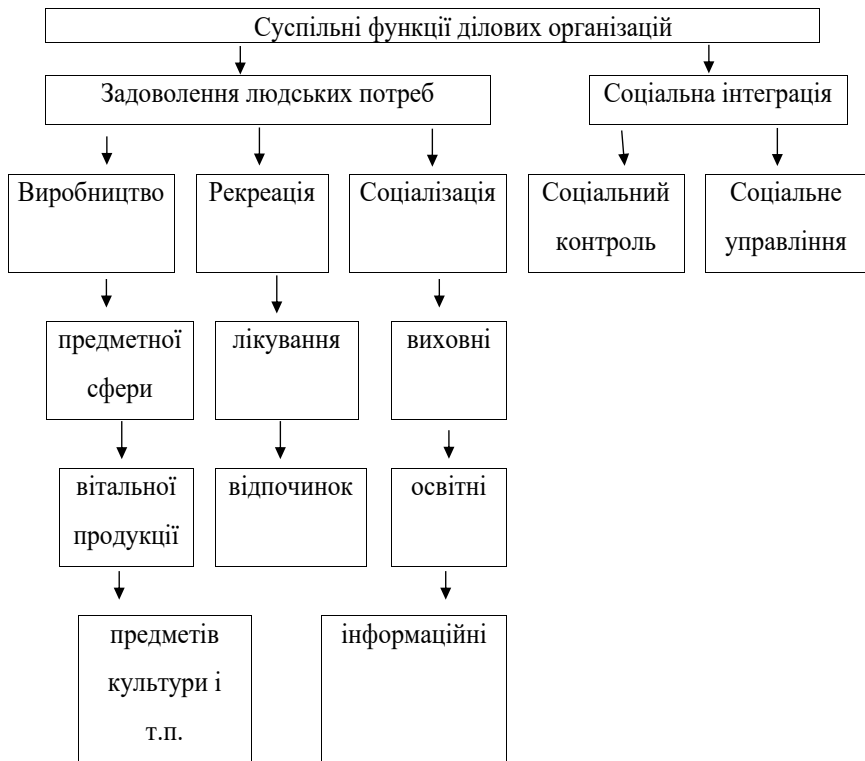
Проблемна ж типологія визначає інші угруповання.

З погляду проблеми «особистість – суспільство» ділові організації можна поділити на дві групи:

1) *зайняті задоволенням людських потреб* (працюють на кожного);

2) *зайняті у сфері соціальної інтеграції* (працюють на загальне).

До *першої групи* потрапляють організації, які забезпечують свій прибуток виробництвом матеріальних предметів споживання (одяг, харчування, житло, предметний світ), умовами для рекреації (відпочинок, лікування), постачають предмети духовних потреб (ідеї, художні цінності, знання), до *другої* – організації, які здійснюють соціальний контроль (орган нагляду), соціальне управління (уряд, місцева адміністрація). Виділяється також *проміжна група* організацій, зайнятих соціалізацією (виховні, освітні, інформаційні заклади), що тією чи іншою мірою працюють на обидві функції (Див. мал. 6.1).

Мал. 6.1. Типологія ділових організацій

Отже, за проблемною типологією в сфері масової комунікації домінують організації першої групи (орієнтовані на задоволення рекреаційних та духовних потреб) та проміжної (орієнтованої на задоволення виховних, освітніх та інформаційних потреб, що в сукупності забезпечують соціалізацію індивідів). Слід зазначити, що деякою мірою організації ЗМК задіяні також в здійсненні соціальної інтеграції. Але участь у здійсненні соціального контролю та соціального управління реалізується лише в спосіб надання і поширення в громадській свідомості оцінок дій соціальних інститутів та організацій, для яких ця діяльність є головною, а також співробітничавши з ними.

Соціальні організації ЗМК в процесі свого розвитку і усталення можуть набувати нових інституціональних характеристик, а за певних умов перетворюватися в соціальні інститути.

У сучасній соціології утвердилася *класифікація*, побудована на виокремленні п'яти головних сфер соціальної діяльності соціального рівня. Це – сім'я, економіка, політика, релігія, освіта, їм відповідають соціальні інституції, які виконують функції упорядкування соціальних й відносин у цих сферах.

Ця класифікація охоплює лише так звані «*головні інститути*», функції яких спрямовані на забезпечення найважливіших суспільних потреб. Кожен із головних інститутів включає сукупність «*неголовних інститутів*» та *суспільних практик*.

Класифікація соціальних інститутів за ступенем важливості потреб, реалізацію яких вони забезпечують, має суттєве методологічне значення у ситуації існування різних точок зору щодо визначення соціальних частин буття у сфері масової комунікації.

Представники найбільш поширеної з них вважають, що масовій комунікації притаманна здатність бути самостійним суб'єктом соціальних процесів суспільства в цілому. Насамперед, це стосується актів цілеспрямованого впливу на складних процесах впливу на суспільство. Виходячи з цієї позиції, в сфері здійснення стратегії та тактики соціального розвитку «ЗМК виступають у двоєдиній ролі – як інститут, що формує мету та актуалізації. Таким чином, особливості існування ЗМК в соціальних системах, що модернізується є такою, що поряд з іншими соціальними інститутами, не відрізняючись від них функціональними ознаками, ... вони *репрезентують* своїй аудиторії альтернативи соціально-економічного розвитку» [20, С. 87].

Як доречно зазначає *Т. Науменко*, в цьому визначенні автор під масовою комунікацією розуміє засоби масової комунікації (ЗМК), які в дійсності виступають однією із сторін (технічною реалізацією), поряд з журналістикою, яка виступає як творча реалізація в процесі діяльності масових комунікацій. При цьому, за масовою комунікацією визначається статус соціального інституту, в якому засоби масової комунікації виступають як механізм актуалізації мети цього інституту [10, С. 218].

Представники іншої точки зору, розглядаючи масову комунікацію як різновид діяльності, що інституціоналізувалася на певному етапі розвитку суспільства у форму соціального інституту. Ця духовно-практична діяльність включає дві сторони – *журналістику* та *засоби масової комунікації*. При цьому, журналістика представляється як творча діяльність по реалізації масової комунікації шляхом формування духовних значень, а основним завданням

журналістики є саме створення духовних значень, тобто зміст масової комунікації. В цьому випадку засоби масової комунікації виконують свою пряму роль засобу, тобто є інструментальною, технічною стороною, що здійснює масову комунікацію. Взяті у такому аспекті, ЗМК є формою масової комунікації й виступають в двох її видах: *зовнішній* – як сукупності каналів та *внутрішній* – як сукупності жанрів.

Найважливішою формою представлення інформації виступає *текст*, який в системі масової комунікації є формою однієї з її сторін – журналістики.

Журналістика та засоби масової комунікації, вважає *Т. Науменко*, утворюють *систему масової комунікації*, що має інтегративну якість, обумовлену її сутністю [10, С. 57-59].

Ще одна точка зору щодо статусу масової комунікації у суспільстві представлена в роботах відомого українського соціолога *Н. Костенко*. На її думку, «масова комунікація як стан суспільства конститується мас-медіа, не існує поза ними і лише разом з ними має ознаки соціального інституту». Отже, масова комунікація визнається авторкою як соціальний інститут, а подальший текст «дає змогу простежити за набуттям ними (мас-медіа – М.Л.) статусу інституту». Як бачимо, масова комунікація і мас-медіа (засоби масової комунікації – М.Л.) представлені ніби як рівноцінні соціальні інститути. Але між ними існує певна залежність: масова комунікація стає соціальним інститутом за умови (і через) набуття статусу соціального інституту засобами масової комунікації. Як бачимо, і в цій позиції притаманна певна нероздільність масової комунікації і мас-медіа, що може розглядатись як ознака деякого отождолення цих інститутів.

Узгодити неспівпадіння розглянутих позицій щодо інституціонального статусу масової комунікації дає можливість звернення до згаданої вище класифікації соціальних інституцій на головні та неголовні.

Не викликає сумніву належність ознак головного соціального інституту до масової комунікації. Адже саме масова комунікація спрямована на задоволення потреби практично всього населення світу у масово-комунікативній діяльності, суттю якої є вплив на суспільство шляхом впровадження в масову свідомість певної системи цінностей у вигляді оцінок актуальних фактів і ідей.

Масова комунікація, як головний інститут, об'єднує сукупність неголовних інститутів: преса, радіо, телебачення, Інтернет. Адже кожен із зазначених засобів масової комунікації має всі ознаки соціального інституту, що вирізняють їх від соціальних організацій:

- кожен з них має значну тривалість у просторі і часі. Як соціальна практика вони зберігаються у сталих формах протягом кількох поколінь;

- всі вони спрямовані на реалізацію суспільних потреб, направлених на упорядкування важливих сфер суспільного життя. Хоча масштаби спільнот, на потреби яких зорієнтовані преса, радіо, телебачення та Інтернет охоплюють лише частку (хоч і значну) загальної аудиторії масової комунікації;
- специфічною ознакою кожного з цих неголовних соціальних інститутів є те, що їх функціонування має культурний зміст, воно пов'язане із впровадженням в масову свідомість цінностей, норм, ритуалів і символів. Кожен з них стає цінністю культури певної аудиторії, набуває культурної легітимності.

Як сукупність взаємодоповнюючих неголовних соціальних інститутів, засоби масової комунікації взаємодіють ще з одним *неголовним соціальним інститутом журналістики* – інституціоналізованою формою творчої діяльності з реалізації масової комунікації шляхом створення духовних значень, тобто змісту масової комунікації у формі оціночних текстів. Цей зміст представляється аудиторії у формі жанрів різних груп: інформаційна, аналітична, художніх жанрів.

На завершення зазначимо, що *головні та неголовні соціальні інститути масової комунікації* разом з іншими структурними елементами утворюють *систему масової комунікації*.

6.4.2. Система масової комунікації: можливості впливу на соціалізацію людини

Розгляд масової комунікації як соціальної системи відповідає структурно-функціональній традиції аналізу, в рамках якої цей соціальний феномен досліджувався *Р. Мертоном*, *П. Лазерфельдом* та *Г. Лассвелом*. В організації соціального життя суспільства, яке розуміється як система взаємозалежних систем та підсистем, система масової комунікації сприяє підтриманню більш-менш адекватної картини життя суспільства, соціального оточення людей. У механізмі «соціального зчеплення» взаємодіють дві основних складових: 1) потреба суспільства різного рівня – спільноти, групи, індивіда та 2) «відгук» на відповідні вимоги, реалізація потреб прямо чи опосередковано засобами масової комунікації [9, С. 14-15].

Отже структурно-функціональне бачення масової комунікації трактує її як підсистему, що самоуправляється та самокорегується, діючи в конкретних політичних та інституціональних умовах. Масова комунікація при цьому досліджується, перш за все, як один із засобів підтримки функціонування суспільства в цілому, ніж як джерело, що сприяє соціальним змінам.

Одна з перших спроб представити масову комунікацію як соціальну систему

належить *Мелвіну Де Флюеру* [7, С. 114]. Орієнтуючись на відносини, що складаються між змістом продукції мас-медіа та смаками аудиторії, він визначив базовою умовою функціонування цієї системи фінансування її персоналу рекламодавцями у відповідності з виборами масових груп аудиторії.

Соціальна система масової комунікації за його баченням складається з найважливіших елементів – рольових підсистем: 1) аудиторії, диференційованої за смаками, освітою, віком та ін., 2) соціальних організацій, що створюють та розповсюджують зміст масової комунікації і досліджують аудиторію, а також рекламних агентств, 3) спонсорів та рекламодавців. Крім цього, виділяється підсистема соціального контролю, до якої входять: сукупність законодавчих органів різного рівня; агентства з контролю за виконанням нормативних актів; самодіяльні асоціації, що сприяють контролю.

Ключовим моментом функціонування системи за *М. Де Флюером* є забезпечення аудиторії розважальним змістом. Причому необхідним є такий зміст, що задовольнятиме потреби максимально широкої аудиторії. Цим мотивуються представники аудиторії до виконання ролей, у відповідності з потребами системи в цілому. Таким чином стає можливим підтримка рівноваги в системі.

В частині змісту масової комунікації для підтримки функціонування системи необхідно, щоб зміст комунікації відповідав наступним умовам:

1) Матеріали масової комунікації повинні викликати зацікавлення аудиторії та сприяти переконанню в необхідності купівлі різнобічних товарів.

2) Матеріали мають знаходитись в межах традицій, моральних норм і стандартів, що склалися, щоб позбавити виробників від небажаних санкцій щодо матеріалів з боку регулюючого компоненту системи.

Практика засвідчує, що орієнтація на найбільшу аудиторію частіш за все означає орієнтацію на масові, нерідко невимогливі смаки споживачів. В таких передачах акцент робиться на спрощеному гуморі, банальних мелодрамах та подіях, а нерідко – на демонстрації насильства та жорстокості.

Сучасна система масової комунікації може бути представлена як взаємодія таких основних елементів:

Соціальні інститути масової комунікації (видавники), до яких відносяться преса, радіо, телебачення та нові сучасні канали масової комунікації, а також інститут журналістики, яким притаманні всі специфічні ознаки соціального інституту [17, С. 148-150]: сталість організаційних форм, орієнтованість на розв'язання таких важливих соціальних проблем, як створення адекватної картини суспільного життя суспільства, соціального оточення людей. За своїм культурним статусом масова комунікація виступає відтворювачем та

поширювачем культурних зразків повсякденної поведінки, підтверджуючи свою культурну легітимність.

Соціальні організації масової комунікації (комутатори), які включають редакції та видавництва центрального, регіонального та місцевого рівнів. Вони об'єднують на організаційно-управлінських засадах групи людей, які пов'язані з виробництвом та розповсюдженням змісту масової комунікації, координуючи та спрямовуючи їх дії з допомогою комплексу засобів управління і керівництва людьми, регулюючи у такий спосіб процес масової комунікації.

Соціальні спільноти та групи масової комунікації, які об'єднують споживачів послуг масової комунікації (аудиторія), власників засобів масової комунікації (спонсори, інвестори), менеджерів, редакторів кореспондентів технічних працівників засобів масової комунікації. Диференціюючись за місцем та роллю в процесі масової комунікації, ці соціальні спільноти та групи представляють різнобарв'я потреб у сфері масової комунікації, формуючи тим самим співвідношення попиту та пропозиції на ринку послуг масової комунікації.

Через взаємодію між структурними елементами система масової комунікації реалізує свої основні функції. Переходячи до їх розгляду, зазначимо, що *методологічні основи* їх розуміння і виділення були закладені засновниками соціологічних досліджень масової комунікації. Першим, хто звернувся до цих проблем був *Г. Лассуелл*, який виділив три *функції масової комунікації* – *огляд оточуючого світу, кореляція із соціальними структурами суспільства та передача культурної спадщини*. Деяко пізніше перелік функцій був розширений *К. Райтом* через додавання до нього *розважальної функції*. Під кінець ХХ-го століття *Д. Мак-Куейл* ввів поняття *мобілізуючої функції*.

В подальшому відбулось суттєве розширення переліку функцій масової комунікації, які уточнювали розширення розуміння місця і ролі МК в суспільстві.

Виправданим слід вважати уточнення розуміння функцій масової комунікації, запропоноване *Т. Науменко*. Виходячи із розуміння сутності масової комунікації, вона стверджує, що *функцією масової комунікації* як діяльності, виступаючої компонентом духовно-практичної регулятивної діяльності, є *перенесення, трансляція в масову свідомість тими чи іншими соціальними групами певного фрагменту продуктів спеціалізованої свідомості у формі оцінок певного виду явищ і фактів, актуальних із суспільної і часової точок зору* [10, С. 187-188].

За такого підходу основною функцією ЗМК є передача інформації, тобто *інформаційна функція*. Адже саме ЗМК, а не журналістика чи масова комунікація в цілому, можуть здійснювати цю функцію завдяки регулярності і періодичності

поширення інформації, її доступності, універсальності і широкоохоплюваності аудиторії – характеристикам, що притаманні ЗМК.

Більшість досліджень та досвід наукового соціологічного знання визначають *функції комунікації* перш за все як взаємодію людей з метою передачі чи обміну інформацією та вплив на індивіда чи суспільство в цілому у відповідності з певною метою, установкою.

Система масової комунікації (як і інші інститути – освіта, виховання і сім'я), реалізує *соціальну функцію*, яка полягає у сприянні процесам соціальної адаптації (первинної та подальшої) при входженні індивідів до нових форм соціальних зв'язків та відносин.

Разом з тим масовій комунікації притаманні також функції, які підсилюють соціалізаційний вплив цих інститутів. Йдеться про:

Освітню функцію, яка полягає у наданні суспільно корисних наукових знань реципієнтами (тим, хто безпосередньо сприймає інформацію), забезпеченні доступу інформації освітнього характеру до широкого загалу.

Виховну функцію, яка полягає у встановленні, пропагуванні, обґрунтуванні певних моральних принципів, норм, обов'язків, які повинні бути засвоєні підростаючим поколінням; виховання за допомогою засобів масової інформації позитивних рис, суспільно корисних установок у громадян тощо, моделей поведінки.

Соціокультурну функцію, яка сприяє засвоєнню культурних норм, традицій, цінностей у сім'ї та користування ними у суспільстві. Ця функція полягає у «специфічному» відтворенні культури і культурних цінностей засобами масових комунікацій.

Окрім перерахованих, в деяких джерелах, виокремлюють також наступні функції масової комунікації: вираження громадської думки, формування соціального простору, творення віртуальної оболонки суспільного життя, ринок соціальних ідентифікацій, контактоутворюючу, функцію самопрезентації, спонукальну, ритуальну функцію. Як бачимо, всі вони несуть певне «соціалізаційне навантаження», переважно через вплив на соціальне середовище.

В зарубіжній соціологічній літературі зустрічаються також визначення дисфункцій масової комунікації, що відрізняються від функцій негативним спрямуванням на діяльність суспільства.

Так *П. Лазарфельдом* та *Р. Мертоном* введено у понятійний апарат соціології масової комунікації поняття «наркотизуюча дисфункція засобів масової комунікації».

Наркотизуюча дисфункція полягає у відволіканні енергії людей від активної участі у житті суспільства та перетворенні їх у пасивних споживачів інформації

через надмірне зростання повідомлень, та відповідне зростання особистого часу на сприяння інформації, що не залишають часу та не стимулюють активних дій споживачів масової комунікації, на їх соціалізацію.

Функції МК можливо згрупувати за двома рівнями: рівень соціуму та рівень індивіда.

На рівні соціуму здійснюються наступні функції масової комунікації:

1) *Інформаційна* – інформація про події та умови життя в суспільстві та світі; інформаційне забезпечення інноваційних процесів.

2) *Соціального зв'язку* – коментування та інтерпретація того, що відбувається; підтримка існуючих норм та владних відносин; соціалізація; координація різноспрямованої соціальної активності; формування громадської думки.

3) *Забезпечення спадкоємності* – представлення зразків домінуючої культури, забезпечення «пізнання» субкультур, нових культурних напрямів; підтримки спільності соціальних цінностей.

4) *Рекреативна* – повернення можливостей для відпочинку та розваг; зниження соціальної напруги.

5) *Мобілізації* – організація компаній в зв'язку з актуальними цілями в політиці, економіці, соціальній сфері.

На індивідуальному рівні здійснюються такі функції масової комунікації:

1) *Інформаційна* – споживання інформації про події та умови життя безпосереднього оточення, суспільства, світу в цілому; задоволення спільних інтересів та цікавості; навчання та самоосвіта; пошук порад, необхідної інформації для прийняття рішень.

2) *Особистісної ідентифікації* – підкріплення індивідуальних цінностей; отримання відомостей про моделі поведінки; ідентифікація з цінностями інших; досягнення розуміння самого себе.

3) *Інтеграції та соціального спілкування* – розуміння положення іншого, співпереживання, формування основи для діалогу, соціального спілкування; допомоги в реалізації соціальних ролей; можливість спілкування з сім'єю, друзями, оточуючими.

4) *Розваги* – емоційна розрядка, заповнення вільного часу, ескепізм, втеча від проблем, отримання естетичної насолоди, сексуальне збудження.

Зазначимо, що випадки невідповідності між функціями суспільного та індивідуального рівнів можуть викликати так звану дисфункцію масової комунікації, що проявляється у викривленні форм прояву відповідних функцій: інформаційна функція перетворюється в дезінформацію, функція розваг – у функцію «контролю свідомості» і тому подібне, інтеграції – в дезінтеграцію.

На завершення звернемо увагу, що в структурно-функціональному підході по суті пропонується універсальна методологічна мова описання системи відношень «масова комунікація – суспільство», що дозволяє представити основні види активності масової комунікації в контексті інших соціальних процесів та елементів соціальної структури.

В той же час масова комунікація розглядається в ракурсі інших дослідницьких традицій: концепції ідеології та методології аналізу масової комунікації; семіологічного підходу; критичної традиції аналізу та традиції постмодерністської перспективи.

6.4.3. Ефекти масової комунікації та їх прояви в соціалізації

Підвищеній увазі до проблеми *ефектів масової комунікації* сприяли декілька обставин. Зокрема, в ході досліджень часто ставилась мета вивчення шляхів впливу на людей через комунікацію. Активізації досліджень в цій області сприяли також проблеми засобів масової комунікації як можливого джерела насилля, фрустрації, агресивності.

Як бачимо, аналіз ефектів масової комунікації передбачає вивчення трансформацій в оцінках та поведінці людей, що відбуваються під впливом масової комунікації. Типовим у зв'язку з цим виглядає одне із розповсюджених визначень. «*Ефект* є наслідком процесу комунікації. При цьому у свідомості індивіда відбувається те, що без акту комунікації не відбувалося б».

Типовим у цьому визначенні вбачається також певна «моністичність» наслідків процесу комунікації – лише на свідомості людей, не враховуючи наслідків у емоційному стані та поведінці людини. Спираючись на розглянутий раніш підхід до поведінки людини і процесів у суспільстві *П. Сорокіна*, запропонуємо таке визначення ефектів масової комунікації.

Ефекти масової комунікації – це наслідки фізичного, психічного, соціального та духовного характеру, що відбиваються на свідомості, емоціях, та поведінці окремих людей, груп, спільнот і суспільств під впливом процесу масової комунікації і які відсутні при відсутності такого впливу.

Як бачимо, в цьому визначенні більш повно представлені сутнісні характеристики ефектів МК, що розширює можливості для їх *типології*, хоча реалізуються такі можливості різними авторами в різній мірі.

Найбільш повний і системний характер має *типологія* ефектів масової комунікації, запропонована *М. Назаровим* із залученням підходів *Д. МакКвайла* (1993) [9, С. 88-89].

При цьому весь простір можливих підходів по дослідженню ефектів може бути розділено за допомогою двох координатних осей (див. схему 6.1). Поллюсами

першої осі є *ефекти короткострокові* і *ефекти довгострокові*. Полюсами другої – *ефекти навмисні* і *ненавмисні*.

Схема 6.1. Типологія ефектів масової комунікації.

Пояснимо коротко сутність основних ефектів, приведених на схемі. *Індивідуальна відповідь, відгук* – процес, за допомогою якого відбувається зміна установок, знань, поведінки чи закріплення, стабілізація останніх. Відбувається це в якості реакції на повідомлення, мета яких і є у здійсненні змін.

Кампанія в засобах масової комунікації. В цьому випадку використовується декілька каналів масової комунікації, за допомогою яких досягаються цілі інформування чи переконання аудиторії. Найбільш часто кампанії застосовуються в області політики, споживачької реклами.

Індивідуальна реакція. Полягає в незапланованих комунікатором наслідках, які спостерігаються після контактів індивіда з матеріалами масової комунікації. Відбувається за рахунок імітації і навчання. Предметом їх можуть бути найрізноманітніші області індивідуальної і соціальної реальності – слідування новим життєвим стилям, акти девіантної поведінки, прояви

побоювання та страху, і т.ін.

Колективна реакція уявляє собою ряд індивідуальних реакцій, які переживаються одночасно багатьма людьми. Останнє призводить до сумісних дій некерованного типу. Ефекти страху, неспокою, люті в потенціалі можуть призводити до паніки та громадських хвилювань.

Розповсюдження інновацій. Заплановане розповсюдження нововведень з метою довгострокового розвитку. При цьому використовуються кампанії в засобах масової комунікації, а також сітки міжособистісної комунікації.

Розподіл інформації і знань. Є наслідком діяльності масової комунікації по розповсюдженню інформації явищного характеру. При цьому зазвичай відбувається нерівномірний розподіл інформації між соціальними групами, а також вибіркове розставлення пріоритетів при висвітленні тих чи інших фрагментів реальності.

Соціалізація. Вплив засобів масової комунікації на процеси навчання та прийняття норм, цінностей, прикладів поведінки в конкретній соціальній ситуації.

Соціальний контроль. Відноситься до тенденцій в діяльності засобів масової комунікації з метою підтримки стабільності встановленого соціального порядку за посередництвом «індустрії свідомості».

Представлення соціальної реальності. Процес близький попередньому. Однак тут більший акцент робиться на виробництві знань і думок, ніж на формуванні ціннісних уявлень. Пов'язано це з тим, що масова комунікація в силу своєї природи має постійно створювати та транслювати незавершені версії реальності.

Інституційні зміни. Результат незапланованого пристосування існуючих інститутів до розвитку засобів масової комунікації. Останнє особливо відноситься до комунікаційних функцій цих інститутів.

Вплив на результати подій. Пов'язано з роллю, яку відіграють засоби масової комунікації, поряд з іншими владними інститутами, щодо завершення ключових питань життя суспільства – війни, миру, революцій і т.ін.

Культурні зміни. Трансформації в найбільш загальних зразках цінностей, поведінки, символічних формах, притаманних окремим

соціальним групам (наприклад, молоді), суспільству в цілому чи сукупності суспільств.

Завершуючи розгляд типології масової комунікації, слід звернути увагу на такі *важливі моменти*: *по-перше*, сила прояву ефектів та їх особливості в значній мірі будуть різнитись в залежності від типу засобів масової комунікації – преса, радіо, телебачення, Інтернет, і т.ін. *По-друге*, той факт, що ці ефекти не є однаковими, не знижує їх значущості. Наприклад, навіть якщо яка-небудь телепрограма здійснює вплив всього на 0,1% глядачів, але при цьому її аудиторія складає 40 млн. чоловік, то цей вплив буде розповсюджено на 4 тис. глядачів. *По-третє*, визначаючи впливи ЗМК, ми повинні пам'ятати про *сукупний (кумулятивний) ефект*. Більшість повідомлень чи образів, що з'являються в ЗМК, ми бачимо або чуємо десятки, якщо не сотні чи тисячі разів. Хоча такий довготривалий вплив важко імітувати в лабораторних умовах і проконтролювати в ході польових експериментів, існують методи, які дозволяють його досліджувати.

В соціологічних джерелах *теорії ефектів масової комунікації* представлені досить широко і аналізуються за різними *методологічними підходами*. Методологічно виваженою вважається позиція *Н. Костенко*, яка пропонує розглядати і оцінювати існуючі парадигми за критерієм артикуляції в них ставлення до концепту «*масове суспільство*». Йому або приписують фундаментальне значення у поясненні масової комунікації, або використовують із застереженнями, або ж відмовляються від нього як не релевантного для описування й аналізу макрокомунікативного стану суспільства. Вибір ставлення до цього концепту, стверджує *Н. Костенко*, і є водночас вибором тези про силу або слабкість інститутів мас-медіа щодо їхнього впливу на ціннісні системи суспільної свідомості, соціальну структуру, соціальний порядок і людську індивідуальність. Ця теза у спрощеному вигляді має два *варіанти*: 1) всемогутні засоби масової комунікації, реалізуючи інтереси престижних соціальних груп, тотально впливають на інертну й пасивну аудиторію, прищеплюючи їй бажані погляди, установки і звички; 2) мас-медіа, обмежені системою соціальних інститутів, не втрачають своєї автономії, а тому здатні здійснити лише частковий вплив на свідомість і поведінку публіки, гетерогенної соціокультурно і

диференційованої за мірою включеності до комунікації [17, С. 160-165].

Дослідження підтверджують, що ідеї «всемогутності», тотального, «незворотного», впливу мас-медіа або, навпаки, їх соціально обмеженої дії існували й існують у соціології паралельно. Інша річ, що в окремі періоди зростання популярності певних наукових шкіл і підходів перевага віддавалася одній з них.

До *основних теорій і концепцій* ефектів масової комунікації відносять «Встановлення пунктів порядку денного», «Спіраль замовчування», «Теорія інформаційного дефіциту» та «Модель залежності ефектів масової комунікації». Розглянемо ці теорії у стислому вигляді.

Встановлення пунктів порядку денного. Ця досить поширена концепція ґрунтується на ідеї, підтвердженій емпіричними дослідженнями, що вплив ЗМК на формування суспільної думки визначається, перш за все, вибірковою увагою *комунікатора*. Згідно цій ідеї серед широкого кола проблем ті, котрі отримують більшу увагу з боку масової комунікації протягом конкретного часового інтервалу виявляються більш знайомими і значимими для аудиторії і, відповідно, навпаки. Важливо, що запропонований підхід досить простий для верифікації. Для цього необхідно провести кількісний аналіз змісту. Крім того необхідно зафіксувати зміни в суспільній думці за допомогою масових опитувань і по закінченню досліджуваного часового проміжку.

«Спіраль замовчування». Концепція запропонована *Е. Ноель-Нойман* у зв'язку з дослідженням суспільної думки і отримала емпіричне підтвердження.

Суть концепції полягає у наступному. Більшість людей намагаються уникнути ситуації, коли тільки їм одним необхідно розділяти певні установки та уявлення. Тому люди через вивчення свого оточення намагаються виявити як пануючі точки зору, так і менш популярні. Якщо індивід виявляє, що ті установки, які він поділяє є мало розповсюдженими, то скоріше всього він не буде висловлювати їх відкрито. Принаймні через елементарний страх залишитися ізольованим. Ситуація, коли одні орієнтовані на висловлювання своєї думки, а інші на їх утаювання призводить до нарощування спіралеподібного процесу. В ході цього встановлюється домінування однієї точки зору.

Роль засобів масової комунікації у цьому процесі полягає в тім, що вони

визначають пануючу «на сьогодні» точку зору. Іншою «рушійною силою» процесу є оточення індивіда. Якщо людина не виказує своєї думки, то скоріше всього так діє його найближче оточення. Це в свою чергу спонукає домінуванню ролі масової комунікації та нарощенню «спіралі замовчування».

Як бачимо тут передбачається аналіз взаємозв'язків між масовою комунікацією, міжособистісною комунікацією і тим, як індивід співвідносить свою думку з думками інших. Значною мірою ідеї автора спираються на більш ранні розробки соціальної психології, в яких стверджується залежність індивідуальних думок та установок від того, як індивід оцінює думки інших людей.

Інформаційний дефіцит. Ця концепція, яку ще називають *концепцію розриву в знаннях інформації* застосовується для дослідження довгострокових ефектів масової комунікації. Основна ідея підходу в тому, що при нарощуванні потоку інформації в соціальній системі в більшій мірі її будуть сприймати особи більш освічені, з високим соціальним статусом. Тобто збільшення інформаційних потоків призводить не до скорочення в розриві знань і інформації між соціальними групами, а до його збільшення. Таким чином масова комунікація може сприяти посиленню існуючої нерівності.

Вплив масової комунікації на процес виникнення розриву в інформації пов'язаний з тим, що кореляція між великими можливостями у володінні інформації і рівнем освіти відносяться перш за все до тих подій, які широко висвітлюються засобами масової комунікації. Одна з причин існування розривів в інформації пов'язана також з різними типами використання каналів масової комунікації. Особи з більш високим рівнем освіти і соціально-економічним статусом зазвичай використовують більш інформаційно насичені засоби [Див. схему 6.2.].

Практика засвідчує, що із всіх засобів масової комунікації телебачення в найбільшій мірі сприяє мінімізації інформаційних розривів. Це може бути пов'язано із тим, що телебачення є найбільшим гомогенним джерелом. В той же час преса більшою мірою диференційована. Іншою обставиною може бути найвищий рівень довіри до ТБ.

Деякі евристичні *обмеження* цієї концепції пов'язані із впливом на процес інформаційного розриву і інших чинників. До них можна віднести: рівень мотивації; ступінь зацікавленості; доступ до інформації; приналежність

до тих чи інших організацій. Крім того, визначальним може бути рівень оцінки індивідом значимості конкретного типу інформації. Інформаційний розрив виявляється меншим у випадку повідомлень про справи повсякденні. Те саме відбувається якщо повідомлення транслюється в ситуації соціального конфлікту.

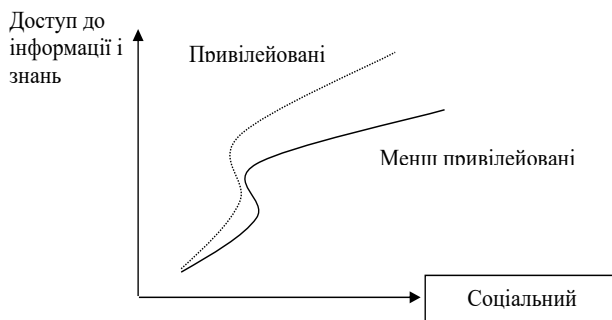

Схема 6.2. Розрив у знаннях інформації

Модель залежності ефектів масової комунікації. Концептуальна модель, запропонована відомими спеціалістами *Болл-Рокіч* і *Де Флюер*, має своїм предметом структурні умови суспільства, в яких реалізуються ефекти масової комунікації. Тут засоби масової комунікації трактуються як інформаційні системи глибоко включені до процесів формування стабільності, змін та конфліктів на рівні соціуму в цілому, на між груповому та індивідуальному рівнях (Див. схему 6.3).

Схема 6.3. Модель залежності ефектів масової комунікації

Згідно з концепцією в сучасних умовах люди стають залежними від засобів масової комунікації. Перш за все це стосується інформації, знань та оцінок про те, що відбувається у суспільстві. Тип та рівень цієї залежності визначається рядом структурних умов. Вплив масової комунікації виявляється значним, якщо суспільство знаходиться у стані змін, конфліктів чи нестабільності. Також багато чого залежить від ступеня реалізації масовою комунікацією власне інформаційних функцій.

Варто мати на увазі, що основні *складові концепції* – *аудиторія, масова комунікація, соціальна система* в цілому – знаходяться у взаємозалежності. Причому характер цих взаємозалежностей суттєво відрізняється в різних суспільствах. Крім того, кожній з цих складових можуть бути притаманні свої, специфічні особливості.

Так, *соціальні системи* розрізняються за рівнем стабільності. В сучасних суспільствах все частіше спостерігаються етапи криз, революційних та еволюційних змін. В цих умовах невідворотно відбуваються кардинальні трансформації у ціннісних уявленнях і установках людей. Все це взаємопов'язано з більш активною, ніж у стабільні періоди, циркуляцією соціальної інформації.

Групи, які утворюють *аудиторію*, постають в неоднаковому становищі у зв'язку зі зміною соціальних умов. Вони також розрізняються за своєю залежністю від засобів масової комунікації. Як правило, елітні групи суспільства

мають більший доступ і контроль над масовою комунікацією і, відповідно, меншу від них залежність.

Засоби масової комунікації розрізняються за своєю кількістю, різноманітням, надійністю та впливовістю. Різноманітними в різних суспільствах можуть бути функціональні особливості масової комунікації.

До *переваг* цього підходу відносять наступні: тут знято дилему між уявленнями про «всесильність» засобів масової комунікації і уявленнями про їх «обмежений» вплив. Більший акцент тут робиться на конкретно історичні обставини, ніж на індивідуально-особистісні характеристики. Передбачається, що результати впливу на аудиторію можуть також проявлятися в ефектах впливу як на соціальну систему в цілому, так і на самі засоби масової комунікації. Методологія запропонованого підходу найбільшою мірою зорієнтована на постановку і рішення завдань соціологічного плану.

Основний *недолік* підходу полягає в перебільшені ступеню незалежності засобів масової комунікації від соціальної системи в цілому. Насправді засоби масової комунікації є інтегрованими в систему основних інститутів суспільства і взаємодіють з ними, що впливає і на прояви ефектів МК в кожному з інститутів.

В сучасній соціологічній літературі прояви ефектів масової комунікації (далі МК) розглядаються на двох *рівнях* – *мікрорівні* та *макрорівні*.

На *мікрорівні* прояви ефектів масової комунікації розглядаються як наслідки, що проявляються у змінах станів та поведінки окремих індивідів та їх найближчого оточення. Підкреслюючи зростаючу роль мас-медіа у формуванні нових комунікаційних навичок та індивідуалізації культури *Д. Лалл* зазначає: «Під впливом Інтернету, завдяки мініатюризації та приватизації комунікаційної техніки культурні мандрівки у цей «прекрасний новий світ» перетворюються на електронні вправи для одинаків. Зручна в користуванні комунікаційна техніка в експоненційній взаємодії із потужним, культурно-насиченим потоком репрезентацій формують нові «платформи» і «портали» значень і досвіду, орієнтовані на індивідуального «користувача/споживача» [6, С. 230].

Продовжуючи цю думку, *М. Агар* вважає, що нині слід говорити не лише про «соціальну сконструйованість культури», а й про «творення дуже індивідуалізованих культурних *мультиплексів*». Ми опинилися у глобальному амфітеатрі символічних культурних «скарбниць», використовуваних людьми для розбудови своїх власних світів, своїх культурних та соціальних ідентичностей і для одержання задоволення від життя.

На творення подібних індивідуалізованих культурних *мультиплексів* впливають прояви ефектів мас-медіа на рівні свідомості та підсвідомості індивідів, часової та просторової свідомості та ін.

Певні підстави для типологізації впливів ефектів на мікрорівні пропонує *Р. Харріс*. На його думку існує чотири основних *класи* проявів *ефектів (наслідків) МК*, що піддаються оцінкам: поведінкові, настановчі, когнітивні та фізіологічні [21, С. 41-45].

Поведінкові прояви – це зміни у поведінці людини, що викликані впливами ЗМК (прояв насильства, купівельної активності, після того як вона бачить, що хтось у передачах ТБ поводить себе аналогічним чином)

Настановні прояви – зміни в установках людей щодо певних людей, творів, творів мистецтв, політичних подій та інших об'єктів

Когнітивні прояви – зміни у системі знань (світогляді) і мисленні

Фізіологічні прояви – це фізіологічні зміни у нашому організмі, викликані впливом ЗМК (зміни в ритмі серцебиття, сексуальні порушення, реакції шкірних покривів та ін.)

Як бачимо, наведена типологія не дає системного уявлення про соціальні механізми проявів ефектів мас-медіа на мікрорівні. Значні евристичні можливості для цього криються в плюралістичній теорії поведінки людини *П. Сорокіна*.

Нагадаємо, що згідно цієї теорії поведінка людини (а значить і її зміни) знаходиться під впливом сукупності взаємодіючих чинників (подразників) – космічних, біологічних та соціально-психологічних

За *типологією П. Сорокіна ЗМК* відносяться до соціально-психологічних чинників і мають низку особливостей, що обумовлюють підвищені можливості для впливів на поведінку людей.

Перша група особливостей обумовлена місцем масової комунікації у явищі взаємодії, як найпростішої моделі суспільства. Крім індивідів та їх дій до цієї моделі входять провідники взаємодії «що передають подібно телеграфному дроту вплив чи подразнення, що йде від одних людей до інших. Дає їм можливість впливати одне на одного і тоді, коли вони розділені великим простором і часом» [16, С. 14-27].

В типології провідників взаємодії *П. Сорокін* в окремий вид виокремлює провідники електричні, вбачаючи в них значні перспективи, хоча типологія складалась ще у 20 роки минулого століття, і можливості цього виду провідника обмежувались телефонним та радіозв'язком. Ці перспективи реалізуються з появою ТБ, комп'ютерної світової мережі через залучення можливостей інших важливих видів провідників – звукових, кольоропередавальних, рухальних та предметних.

Особливість впливів ефектів МК на мікрорівні обумовлена задіяністю в ЗМК всіх видів провідників – подразників, інтеграцією і багаторазовому

підсиленні їх дії щодо трансляції цих ефектів в практично необмеженому просторовому та часовому полі.

Ще одна особливість впливів ефектів МК на мікрорівні пов'язана із *формами комунікаційної взаємодії*.

Особливість впливів ефектів ЗМК обумовлено також тим, що ці ефекти виникають в результаті широкого спектру взаємодії диференційованих за кількістю і якістю взаємодіючих, терміном і рівнем організованості взаємодій, ступенем їх усвідомлення та характером «матерії» обміну, спрямованістю взаємодій на досягнення ефектів солідарності чи антагонізму. Таким чином, *ЗМК притаманний практично необмежений діапазон можливостей* врахувати особливості сприйняття інформації будь-яких типів клієнтів чи груп аудиторії. Адже, як стверджує *П. Сорокін* саме взаємодії утворюють ті чи інші соціальні групи, а характер цих взаємодій і визначає можливості диференційованого впливу як окремих клієнтів (у відповідності з їх віднесенням до типів взаємодій) так і певних груп і спільнот різних аудиторій. За таких обставин будь-який окремий індивід приречений на ті чи інші спрямовані саме на нього впливи ефектів ЗМК, як тільки бере в руки пресу, вмикає телевізор чи радіоприймач.

Разом з тим, не слід забувати, що розглянуті розширені можливості впливу ефектів МК за рахунок широкої інтеграції у їх повідомленнях всіх видів провідників-подразників та практично необмеженого діапазону диференціації впливів відповідно до особливостей різних типів клієнтів-споживачів інформації (або тих чи інших груп аудиторії) можуть підсилювати чи послаблювати дію інших чинників (факторів) людської поведінки. Інакше кажучи *впливи ефектів МК на мікрорівні* в значній мірі *залежатимуть* від того, наскільки їх спрямованість *співпадає* чи *протистоїть* дії основних *груп факторів* – космічних, біологічних та соціально-психологічних.

Зазначимо, що прояви впливів ЗМК на поведінку людини стосувались їх дії на прості подразники – космічні, біологічні та соціально-психологічні. Вони засвідчують, що впливи ЗМК охоплюють практично всі ці подразники. В той же час, в реальному житті подразники мають складний характер, вони об'єднують різні конфігурації простих подразників, що дає підстави визнати впливи ЗМК практично на всі подразники, а значить і на всі види поведінки як окремої людини, так і груп, спільнот і суспільств.

Переходячи до розгляду проявів ефектів ЗМК на *макрорівні*, слід зазначити деякі *методологічні підходи*, за якими цей розгляд здійснюватиметься.

По-перше, зважаючи на те, що будь-яке суспільство є таким, якими є люди, що його утворюють, то і суспільні дії і тенденції, етапи суспільства виникають через інтеграцію дій і поведінки індивідів, груп і спільнот. Отже в основі ефектів

МК на суспільство і соціалізацію лежать механізми впливів ЗМК на людину та її поведінку.

По-друге, виходячи з того, що ЗМК впливають на поведінку людини в цілому, тобто у будь-яких її проявах не виникає сумніву, що вплив ЗМК поширюється на всі сфери суспільного життя – економічну, політичну, соціальну та духовну. Отже доцільно розглянути ці прояви впливів у кожній із зазначених сфер суспільства.

По-третє, зважаючи на розуміння масової комунікації як компонента духовно-практичної, регулятивної діяльності, її функцією є перенесення, трансляція тими чи іншими соціальними групами у масову свідомість певного фрагменту продуктів спеціалізованої свідомості у вигляді оцінок визначеного виду явищ і фактів, актуальних із суспільної та часової точок зору. Отже ефекти масової комунікації на макрорівні у будь-яких їх проявах будуть виникати у вигляді появи змін в оцінках актуальних подій і фактів у свідомості спільнот, класів та громадській свідомості в цілому.

В сфері економіки прояви ефектів МК доцільно згрупувати щодо двох форм впливів: 1) економічні форми впливів та 2) комунікаційні форми впливів.

Економічні форми впливу обумовлені тим, що ЗМК здійснюють економічну діяльність і є виробництвом специфічної продукції, бізнесом, що приносить величезні прибутки, більші навіть, ніж у нафтовому бізнесі. Так соціолог Л.Н. Федотова наводить дані, згідно яких прибутковість британської газети «Financial Times» склала на кінець ХХ століття 47% на рік, а компаній, що працювали у нафтовому бізнесі не перевищувала 17% [20, С. 69].

Порівняльний аналіз інформаційного бізнесу ЗМК та підприємництва у сфері матеріального виробництва дає можливість виділити наступні прояви економічних впливів ЗМК у суспільстві:

- як одна з найбільш прибуткових сфер нематеріального виробництва індустрія ЗМК впливає на роль і пріоритети у економіці інших сфер виробництва, змінюючи їх значущість та місце в сфері матеріального виробництва;
- здійснюється руйнівний вплив на реалізацію принципу зацікавленості в ефективній праці – оплата у відповідність до кількості та якості продукції;
- створюються умови отримання в індустрії ЗМК супер прибутків за рахунок супер експлуатації, що носить на фоні промисловості в цілому більш скритий, замаскований характер.

Зазначимо, що перераховані прояви економічного впливу ЗМК за своєю силою та наслідками суттєво менш значимі, ніж від *комунікаційного впливу*.

Комунікаційні форми впливу обумовлені здійсненням ЗМК своєї функції – перенесення у масову свідомість певних оцінок явищ, фактів економічного життя, продуктів економічної діяльності моделей економічної поведінки, в результаті чого формуються певні образи, уявлення в громадській свідомості щодо економічної сфери, її елементів, структури, результатів та продуктів економічної діяльності.

В здійсненні цих впливів задіяна вся палітра можливостей ЗМК – змістовних, жанрових, технічних, мистецьких. Разом з тим, чи не найсильніший вплив здійснюється засобами реклами.

Зрозуміло, що вплив реклами стосується не лише економічної сфери. Вона достатньо успішно, хоча і в менших масштабах, задіяна у всіх сферах суспільства. Хоча звичайно впливи ЗМК на всі сфери суспільства, в тому числі і на економічну не вичерпуються лише дією реклами.

До *основних* проявів *ефектів масової комунікації* на економічну сферу доцільно віднести наступні:

- Деформацію уявлень в громадській свідомості щодо ролі і місця економіки в житті суспільства, пріоритетів в структурі економіки. Підвищена увага до сфери споживання, комерції, фінансових операцій руйнує уявлення про економіку як галузь створення предметів матеріальної культури, продуктів харчування, основи матеріального забезпечення життєдіяльності суспільства. Загальний образ економіки, що створюється ЗМК, більш нагадує величезний супермаркет, в якому споживачі змагаються за те, що б найшвидше і в максимально можливому для себе обсязі придбати нові товари, продукти і послуги.
- Викривлюється уявлення щодо ролі праці в сучасному суспільстві як основного механізму, засобу життєзабезпечення людини і суспільства в цілому.
- Поширюються «споживацтво» як спосіб життя, а для певних груп людей – сенс існування.
- Відбуваються деформації сенсу, механізмів і пріоритетів задоволення потреб, здійснюється маніпулювання смаками споживачів.
- Нав'язується культ грошей, яким надається імідж всесильного засобу вирішення всіх проблем.
- Зменшується пропаганда ЗМК економічної культури, роз'яснення населенню сутності і механізмів ринкової економіки, пропозиція ефективних моделей економічної поведінки.

На завершення нагадаємо, що ЗМК не єдиний чинник, що впливає на стан економічної сфери. Свої прояви здійснюють крім того інші «подразники» – космічні, біологічні і соціально-психологічні, а також інші сфери суспільства, зокрема політична сфера, яка в свою чергу відчуває впливи масової комунікації.

В *політичній сфері* ЗМК досить суттєво впливають на політичне життя суспільства. Ці впливи вважаються чи не найсильнішими в порівнянні з іншими сферами, їх прояви відчуваються у різних аспектах політичного життя. Так, визначаючи характер впливів ЗМК на політичну сферу суспільства, соціологи наголошують на їх різнобічності. Вплив масової комунікації на політичні процеси багатосторонній: це і її внесок в політичну соціалізацію, і її місце у передвиборчому процесі, і роль в оцінці діяльності політичних лідерів і структур.

За характером проявів впливів ЗМК на політичну сферу доцільно згрупувати їх за такою *структурою*: 1. Створення у громадській свідомості картини політичного життя суспільства; 2. Впливи на електоральну поведінку громадян; 3. Впливи на політичну соціалізацію.

На створення віртуальної картини політичного життя суспільства ЗМК спрямовують програми новин, висвітлення політичних компаній. За їх участю здійснюється позиціонування політичних сил, створюється імідж політиків і політичних партій, легітимізується влада. Створюється віртуальний простір політичної соціалізації.

Політична соціалізація тут розуміється як процес, за допомогою якого людина залучається до певних політичних норм та цінностей, включає їх у свій внутрішній світ, формує свою політичну свідомість і культуру, об'єктивно та суб'єктивно готується до політичної практики (діяльності) і здійснює її протягом всього свого життєвого циклу [11, С. 455]. Таким чином, *політична соціалізація* постає як сукупність процесів становлення політичної поведінки та свідомості особистості, прояву політичної активності, залучення індивіда до цінностей, знань, рольових зразків, які дозволяють адаптуватися до політичного життя суспільства. Зміст політичної соціалізації складають процеси *інтеріоризації* (внутрішнього прийняття) вимог соціально-політичної системи суспільства у внутрішню структуру особистості (політичні потреби, установки, цінності, норми), та *екстеріоризації* – зворотній процес перетворення політичного досвіду особистості в політичну дію, поведінку, реалізації його в статусно-рольових моделях поведінки в даному політичному просторі. Через механізм індивідуальної політичної соціалізації здійснюється групова соціалізація. Хоча, звичайно, групові цінності і ролі накладають певний відбиток на цей процес. Таким чином, об'єктом політичної соціалізації є індивіди, групи, спільноти, класи, суспільства в цілому. Процес політичної соціалізації не може бути однаковим для

всіх груп чи соціальних класів, які існують в одній державі.

Політична соціалізація, також не може завершитись, цей процес продовжується протягом усього свідомого життя людини. Адже зміни і розвиток політичної обстановки в країні постійно потребують засвоєння, накопичення особистістю нового політичного досвіду. У широкому смислі політична соціалізація протікає під впливом всієї сукупності соціально-політичної дійсності, у якій формується особистість. Кожне суспільство має власний механізм, канали політичної соціалізації, соціальні інститути її здійснення – сім'я, система освіти, політичні організації і, зокрема, ЗМК.

Соціологічні дослідження засвідчують, що ЗМК справляють значний вплив на процес політичної соціалізації. Так, з одного боку, мас-медіа не просто відображають інформацію про світ, а й ознайомлюють з програмами, трактуваннями, точками зору. За допомогою ЗМК *масова культура* в різних її варіантах формується, поширюється і зберігається. Не можна не враховувати значних можливостей мас медіа у сфері політичних маніпуляцій та впливу на масову свідомість, через формування певної суспільної думки про те чи інше явище. Мас-медіа мають низку характеристик, які роблять їх важливою силою у сфері політики та культури. Здатність постачати широкій аудиторії інформацію про світ, який лежить поза межами її прямого досвіду, допомагає громадськості структурувати своє сприйняття політичного світу. Вони справляють політичний вплив завдяки певним стандартам опрацювання інформації, своєму доступові до масової аудиторії, здатності бути каналом поширення інформації для інших політичних суб'єктів і завдяки своїй спроможності замовчувати або відповідним чином добирати та інтерпретувати політично важливі події. У політичній боротьбі медіа є одночасно джерелом знань, учасником, зброєю, мішенню та полем битви.

З іншого боку, дослідження політичної соціалізації в Україні підтверджують, що розповсюдження цінностей глобальної культури не завжди співвідноситься із завданнями розвитку власне політичних цінностей, інтересів, необхідних для розбудови української державності. Аналіз сучасного політичного життя показує, що можливості впливу мас медіа на масову політичну свідомість та політичну поведінку, а отже і на процес соціалізації в цілому далеко не безмежні. Такого тотального інтересу, уваги та довіри до повідомлень мас медіа, сьогодні вже немає. Проте не можна і заперечувати, що вплив існує, навіть, виступаючи від імені певної еліти, мас-медіа, в першу чергу, є «вікном» у політичне життя суспільства, через яке аудиторія має можливість відслідковувати соціально-політичні події, робити висновки, зіставлення, закріплювати моделі політичної поведінки, тобто вони забезпечують безперервний процес політичної соціалізації. Адже, будучи політично зорієнтованими вони слугують одним з

основних каналів діалогу між владою та населенням. Просто треба зважати на те, що суспільство стало більш диференційованим у своїх смаках, щодо споживання безперервного потоку фрагментарної, мозаїчної інформації, почало по-різному реагувати на зовнішні інформаційні впливи, ретельно відбираючи та аналізуючи отримане, перш ніж підтримати запропоновану точку зору.

Отже, довготривалим та глибоким є вплив ЗМК на політичну соціалізацію індивідів, груп, спільноті суспільств в цілому. Під впливом масової комунікації здійснюється залучення їх до політичних норм і цінностей, формування політичної культури і свідомості, підготовка до свідомої політичної практики, засвоєння схвалюваних суспільством моделей політичної поведінки.

Соціальна сфера суспільства, охоплює повсякденне життя громадян, в ній розгортається вся різнобарвність світу соціальної взаємодії: формується соціальна і класова структура, діють соціальні інститути, розподіляються статуси і ролі, здійснюється соціальна мобільність і соціалізація. Тут виникає та існує соціальна рівність, загострюється та зменшується соціальна напруга, виникають та вирішуються соціальні конфлікти. Діючими особами соціальної сфери виступають великі соціальні групи – класи, етноси, професійні і вікові групи та ін. Стан і зміни у соціальній сфері, соціальна взаємодія між її елементами, соціальне життя цих груп є об'єктом постійної уваги ЗМК. Відображення їх у ЗМК створюють картину соціального життя в суспільстві.

Переходячи до оцінки можливостей ЗМК щодо зображення різних соціальних груп та країн зазначимо, що саме через ТБ, радіо та пресу ми отримуємо значно більше інформації ніж шляхом безпосереднього контакту з ними. Нерідко ЗМК є практично єдиним джерелом нашої інформації про ті чи інші етнічні чи соціальні групи з інших країн. Отже за таких обставин зображення цих груп, наприклад, на ТБ стають для нас реальністю. Подібні процеси найбільш доцільно досліджувати і описувати, спираючись на безпосередні контакти з реальними представниками цих груп і країн.

Переходячи до розгляду проявів *впливів МК на духовну сферу*, нагадаємо, що вона охоплює всі галузі і прояви духовної діяльності людини – від створення палаців і храмів до появи моди в одязі, мові, формах відпочинку. Духовна сфера суспільства включає чотири складові підсистеми – культуру, науку, освіту і релігію. Її структура графічно представлена на схемі 6.4.

Як показано на схемі впливи МК на духовну сферу доцільно розглядати у *двох аспектах*:

1. Вплив ЗМК на духовну сферу як складову всього суспільства.
2. Вплив ЗМК як елемента духовної сфери, соціального інституту, що входить у структуру культури.

В першому аспекті впливи МК обумовлені тим, що ЗМК виступають одним з механізмів процесу *глобалізації*, що охоплює всі суспільства і обумовлює зміни у всіх його сферах, в тому числі і в духовній.

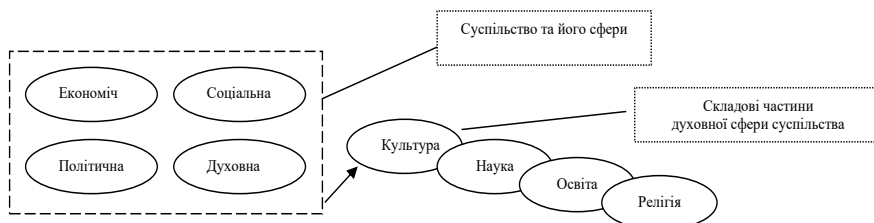

Схема 6.4. Структура духовної сфери і її місце в структурах суспільства

Погоджуючись, що глобалізація є універсальне поширення однорідних культурних зразків і поступове створення єдиної системи економіки й соціального керування, що відбувається за рахунок абстрагування від національних традицій і особливостей, звернемо увагу, що локальні культури консервативно реагують на процес глобалізації: особливі риси культури зберігаються, випинаються, знаходять зухвалі форми. Активізація традиційного в процесі глобалізації приводить до актуалізації консервативних способів мислення, консервативної політики [15, С. 116-121].

Оцінюючи вплив глобалізації на процеси суспільного життя, дослідники звертають увагу на небувалу швидкість поширення таких впливів завдяки ЗМК. У світовому співтоваристві миттєво поширюються не тільки потоки інформації, але й будь-які соціальні нововведення, інтелектуальні відкриття. Одні держави переймають у інших програми соціального захисту, структури шкільної системи тощо. Взаємний обмін невідворотно веде до *гомогенізації* світового суспільства, підвищення ступеню його однорідності: молоді українці одягаються так само, як їх однолітки в Лондоні чи Нью-Йорку, однаково проводять вільний час та поділяють спільні музичні вподобання.

В той же час слід звернути увагу що *гомогенізація духовного життя* в світі ставить в нерівні умови країни з неоднаковими інформаційними ресурсами та рівнем технічного розвитку інформаційних мереж. За таких обставин виникає небезпека такого способу обміну інформацією, який отримав визначення як «культурний імперіалізм» з негативним наслідками для духовної культури низки «бідних» країн.

Ще одним загально визнаним наслідком глобалізації є поширення

відчуження, що охоплює практично всі сфери суспільства всіх країн. У духовній сфері це може проявитись у відчуженні значної частини суспільства не тільки від духовного виробництва, але й від користування кращими її зразками. Йдеться про нав'язування ЗМК широкому загалу суспільства продукції масової культури, з адресними ознаками виробника у формах «вестернізації», «американізації», «русифікації» та інших проявах.

Не менш небезпечні прояви глобалізації в явищі *аномії, хаосу*. Завдяки комунікаційним можливостям ЗМК такі стани можуть поширюватися на значні території за короткий час.

І нарешті, ЗМК стають поширювачем тіньових, асоціальних і навіть кримінальних видів діяльності, що також набуває глобального характеру.

Наголошуючи на тому, що розглянуті впливи поширюваної через ЗМК глобалізації стосуються всієї духовної сфери суспільства у її взаємодії з іншими сферами, слід нагадати, що сама *духовна сфера* включає в себе такі *елементи як культура, освіта, наука і релігія*, у яких глобалізм має специфічні для них прояви, що вимагає їх окремого розгляду вже в *другому аспекті*, в якому ЗМК – елемент самої культури.

Культура в сучасній соціології, зазвичай, розуміється як *комплекс, що включає знання, вірування, мистецтво, мораль, закони, звичаї, а також інші цінності та навички, засвоєні людиною, як членом суспільства*. В культурі виражені характерні риси даного суспільства, нації, групи. Завдяки цьому суспільства, нації та групи розрізняються саме своєю культурою. *Культура народу* – це його спосіб життя, його одяг, житло, кухня, фольклор, духовні уявлення, вірування, мова та багато іншого. В культуру входять також соціально-побутові установки, прийняті в суспільстві жести ввічливості та привітання, мода, етикет в їжі, гігієнічні звички. Хатне начиння, одяг, орнамент, фольклор – все має етнічну тональність й передається з покоління в покоління, утворюючи *етнічний стиль*.

Культура утворюється базовими елементами двох видів – матеріальними та нематеріальними. Сукупність матеріальних елементів створює особливу форму культури – *матеріальну культуру*. Вона включає фізичні об'єкти, створені людиною (їх називають *артефактами*) – це парова машина, книга, храм, знаряддя праці, дамба та багато іншого. *Артефакти* відрізняються тим, що вони створені людиною, несуть на собі певне символічне значення, виконують певну функцію та становлять певну цінність для групи та суспільства.

Сукупність нематеріальних елементів утворює *нематеріальну* або *духовну культуру*; це – ідеї, правила, зразки, еталони, моделі та норми поведінки, закони, цінності, церемонії, ритуали, символи, міфи, знання, звичаї, традиції, мова. Вони

теж є результатом діяльності людей, але створені не руками, і відчуттям та розумом. До нематеріальних об'єктів не можна доторкнутися, їх не можна почути, побачити, вони існують в нашій свідомості й підтримуються людським спілкуванням.

Зрозуміло, що впливи ЗМК проявляються як у матеріальній, так і в духовній культурі. В *матеріальній*, перш за все, через обмін продуктами матеріальної культури у вигляді обладнання, засобів виробництва, товарів споживання тощо. У цьому контексті ЗМК поширюють уявлення і знання про появу нових товарів на світових ринках, створюючи їх певний імідж засобами реклами.

В той же час, найбільший вплив ЗМК здійснюється саме на *духовну культуру*, що вимагає значної уваги до аналізу проявів такого гатунку.

На загальнокультурному рівні окремого суспільства відбуваються зміни у взаємодії між видами культури та їх ролі у суспільстві. Зокрема, йдеться про співвідношення та взаємодію між національною масовою культурою та субкультурами. Під тиском домінуючих в інформаційному просторі іноземних культур, йде адаптація їх до *домінуючої культури*. *Аккультурація* підсилюється, коли домінуюча культура орієнтується на поширення масової культури. Звернена до найбільш широкої аудиторії, орієнтована на спрощену техніку світосприйняття, середню семіотичну норму, просту прагматичну масова культура «занижує планку» духовності суспільства, звужує простір впливу національної культури.

Комерціалізація культури, створення культурної індустрії, зорієнтованої на смаки й захоплення різних груп суспільства, використання *моди* як механізму маніпулювання смаками споживачів за допомогою ЗМК «розкручують» механізм гонитви за модними речами, спонукають поширення *речизму* та *споживацтва* у свідомості різних груп, змінивши традиційний порядок норм одягу і поведінки між поколіннями.

Кожне нове покоління техніки відкриває перед людством нові можливості, а значить, пробуджує до життя нові цілі, ідеали, очікування, стилі, моду та орієнтири. Електрогітара, яка витіснила дерев'яну гітару, стала не тільки технологічною зміною. З нею прийшла нова епоха в молодіжній субкультурі, носієм якої виступило нове покоління молодих людей. Тільки у сфері комп'ютерів за останні 20 років виросло декілька поколінь фанатів, які розмовляють різними мовами, які вірять в різні цілі та життєві пріоритети, мають різні професійні та життєві навички. Між ними величезний розрив: покоління ЕОМ-івців зовсім не розуміє теперішнє покоління прихильників віртуальної комп'ютерної дійсності. І так всюди.

Із прискоренням технічного прогресу скоротилися цикли зміни технічної моди. Не більше 2-3 років тримається мода на ті чи інші технологічні новинки. Зародившись в центрі – передових країнах, нове віяння завдяки сучасним засобам комунікації миттєво досягає периферійних країн світу. Через короткий проміжок часу на зміну приходить нове захоплення. Подібну гонитву може витримати тільки молодь.

На завершення розгляду ефектів впливів масової комунікації на культуру, зазначимо, що всі вони диференціюються в залежності від особистих рис і характеристик споживачів продукції ЗМК, в тому числі їх рівня освіченості і вихованості. В той же час сама освіта відчуває впливи ЗМК.

Узагальнюючи ефекти впливів ЗМК на культуру в якості її (культури) елемента слід визнати, що ці впливи відбуваються в епоху *постмодерну* – нової культурної епохи, риси якої виявляються в особливостях художнього життя, у посиленні критики науки, а також у більш глибоких особливостях породження і функціонування культури. Отже, сама культура і всі її структурні елементи (в т.ч. ЗМК) в епоху постмодернізму не можуть не відчувати дух цієї епохи, не реагувати на поширення *постмодернізму*.

Характерно, що ЗМК виступають дієвим засобом поширення постмодернізму. За їх «участю» і під дією їх впливів сформувались характерні *риси культури постмодернізму*.

Серед цих рис пануючою ознакою культури «ери постмодернізму» виявляється еkleктизм, нульовий ступінь загальної культури. Мистецтво стає кітчем, панує нерозбірливість смаку, критику і публіку цікавить те, що має попит, при відсутності естетичних критеріїв можливо і корисно визначати цінність творів мистецтва за тим прибутком, що вони дають. Виникає реальність, що примирює всі найсуперечливіші тенденції в мистецтві, за умови, що вони мають купівельну спроможність.

Завдяки мас-медіа відбуваються *зміни в переживанні часу*, виникає реальний час, який релятивізує всі інші членування часу (суб'єктивне, об'єктивне, природне, соціальне, стандартне, таке, що виникає на їх перетині). *Реальний час* як момент синхронізації передавача й одержувача інформації, як вічне сьогодні, фактично «знищує час» (услід за знищенням простору в процесі глобалізації). Інформація в реальному часі означає випадання одержувачів з кола нормальної повсякденності й перехід у віртуальну інформаційну реальність. На комунікації «у реальному часі» ґрунтуються найважливіші сучасні політичні і фінансові технології. Реальний час можливий завдяки мас-медіа, за допомогою яких різні події відбуваються одночасно, у відриві від логіки й історії події, у відриві від традиції, що надає події смислу. Мас-медіа, як вважає *Ю. Сорока*,

роблять події безглуздими та паралізують людську активність [15, С. 120-121].

Фактично «знищення часу і простору» у віртуальних витворах мистецтва можуть викликати розлади в просторово-часових орієнтаціях споживачів такої продукції, втрату зв'язку світу, що сприймається у відео образах зі світом, що реально оточує їх.

Зрозуміло, що «знищення часу і простору» руйнує також і фундамент науки, для якої час і простір є основними атрибутами матерії, а відрив подій віртуального простору від їх історії і логіки (фундаментальних засобів пізнання) ставить під сумнів можливість і доцільність наукового пізнання світу.

В соціології, як відомо, *наука* розуміється як специфічна діяльність, спрямована на пізнання сутності об'єктивних законів розвитку реального світу, досліджує умови ефективності науково-дослідницької праці. В запропонованій вперше *Р. Мертоном* соціологічної моделі науки, вона розглядається як особлива соціальна інституція, якій притаманні базові «інституційні імперативи»: універсалізм, всезагальність, безкорисливість та організований скептицизм.

Оцінюючи впливи ЗМК на кожен з цих імперативів слід зазначити, що кожен з них не уникнув такого впливу в процесі поширення постмодернізму.

Однак зазначеними впливами не вичерпуються зміни, які несуть сучасні ЗМК в наукову сферу. Більшість з цих змін суттєво розширюють пізнавальні можливості науки.

По-перше, розширюється поле наукових досліджень шляхом виникнення нових галузей наукового знання, пов'язаних з появою комп'ютерної техніки та нових ЗМК.

По-друге, поширюється обмін науковими результатами. Завдяки Інтернету ці результати стають доступнішими, зменшується кількість «паралельних» досліджень, створюються умови для інтеграції наукових пошуків.

По-третьє, завдяки ЗМК, зокрема Інтернету, розширюється і стає більш демократичним доступ до наукових джерел, зростає можливість верифікації власних досліджень через порівняння з існуючими результатами.

По-четверте, скорочується час і зростає вірогідність обробки результатів досліджень, в т.ч. і соціологічних. Це суттєво прискорює обробку результатів, підвищує їх достовірність і ефективність досліджень взагалі.

По-п'яте, з'являються нові методи соціологічного дослідження, об'єктом якого є Інтернет. Завдяки Інтернету соціологи дістали змогу не лише використовувати величезні сховища інформаційних ресурсів, а й опанувати завдяки комунікативним можливостям *Мережі* проведення експертних опитувань, маркетингових досліджень, деяких форм фокус-груп, анкетування, тощо. Як вважають багато вчених, із зростанням *Мережі*, збільшенням аудиторії

Інтернету й формуванням стереотипів нової *он-лайн*ої культури ці можливості зростатимуть, а дослідження вмісту Інтернету та його впливу на численні форми і типи соціального спілкування поступово утворюють новий напрям соціологічних досліджень, а отже, створять принципово новий пласт соціологічної інформації.

На завершення аналізу впливів ЗМК на науку слід зазначити, що через близькість функцій науки і освіти в суспільстві (перша- створює нові знання, а друга – забезпечує їх засвоєння і поширення серед населення) слід очікувати деякої схожості і в проявах впливів МК на ці інститути.

Освіта, як складова духовної сфери, зазвичай розуміється соціологами як взаємодія між людьми щодо обміну знаннями, що характеризує базову потребу людини бути включеними в соціум і культуру. На відміну від діяльності (за термінологією *Хабермаса «стратегічна поведінка»*) *освіта* (як «комунікативна поведінка») не передбачає зовнішньої по відношенню до себе мети і набуває сенсу у власній процесуальності.

Важливою *особливістю сучасної освіти*, що виникає при участі ЗМК, є її демократизація та розширення свободи вибору учнем (студентом) того типу освіченості, що він сподобляється з варіантів запропонованих суспільством. При цьому він в меншій мірі залежить від свого походження (внаслідок зростання соціальної динаміки і мобільності в суспільстві), обмеженості власних здібностей (завдяки високій технологічності і розбіжності методів навчання) і навіть від рідної мови та етнічної належності (через глобалізацію і стандартизацію освіти та інтерналізацію мов культури). Але ще залишається одне обмеження при виборі – його орієнтації у світі цінностей. На відміну від періодів, коли ціннісні орієнтації транслювались і передавались в процесі самої освіти, на сучасному етапі забезпечення таких орієнтацій у все більшій мірі досягається за межами інституту освіти: в сім'ї, засобами масової комунікації, в контактах з однолітками. Чи не найголовнішу роль при цьому відіграють саме ЗМК, які пропонують практично необмежену кількість виборів. Отже проблема постає (за участі ЗМК) не в обмежені свободи вибору, а в тім, як навчити нею (свободою) користуватись. Адже невміння орієнтуватись в системі цінностей сучасного світу, сприймати і засвоїти вимоги сучасної освітньої політики знецінюють рівень освіченості спеціаліста, відкидають його до групи функціонально безграмотних. Таким чином сприяння набуттю тими, хто навчається *функціональної грамотності* або/і ліквідації *функціональної безграмотності* стає важливим критерієм оцінки впливів ЗМК на сучасну освіту.

Серед *чинників*, що впливають на рівень сучасної *функціональної грамотності* – глобалізація процесів розвитку, професіоналізм і систематизація діяльності, розвиток ринкових соціальних відносин – одним з пріоритетних

дослідники визначають *супертехнологізацію* виробничих і гуманітарних процесів. У контексті європейського регіону пострадянського періоду соціологи *В. Мацкевич* та *С. Крустник* визначають наступні *параметри функціональної грамотності*: мовна грамотність; комп'ютерна та інформаційна грамотність; правова грамотність; громадянська грамотність, професійні та спеціальні аспекти функціональної грамотності (менеджмент, PR, бізнес-планування, нові технології та ін.).

Як бачимо під безпосереднім впливом ЗМК набувається *комп'ютерна та інформаційна грамотність*, якою має оволодіти практично все населення інформаційного суспільства. Хоча слід зазначити, що рівень розбудови інформаційного суспільства різний в різних країнах. Ряд країн, до яких відносять і Україну, «наздоганяє» найбільш розвинені країни інформаційного світу. Зрозуміло, що для «доганяючих» суспільств в набутті функціональної комп'ютерної та інформаційної грамотності домінує контекст ліквідації неграмотності в цих сферах. В той же час завдяки глобальному характеру систем масової комунікації, розповсюдженню інформаційних технологій поступово формується *глобальний інформаційний простір*, який змушує світові спільноти, кожну державу швидко орієнтуватись та адаптуватись в сучасному інформаційному середовищі. Обнадійливим є аналітичний прогноз українських дослідників, що кардинальні зміни, спричинені у світовій спільноті інформаційними технологіями, вже починають охоплювати і Україну [2, С. 18-19, 113-120].

А оскільки розвиток сучасного українського суспільства передбачає його трансформацію в *суспільство інформаційне*, таке перетворення потребує нового рівня освіти, нових технологій її надання та оновлення змісту освіти. З огляду на це вимоги української спільноти до змісту освіти помітно змінюються. Такі зміни, як зазначає *В. Зуєва*, пов'язані передусім з інформатизацією навчально-виховного процесу. Загальнонауковий методологічний аспект цього процесу виявляється в спробах розробити і впровадити в освітню практику систематичні процедури пошуку, опрацювання і подання інформації з використанням динамічної системи наукових понять і відповідного фактографічного матеріалу (бази даних, бази знань тощо). Зробити це належним чином допомагають сучасні *інформаційні освітні технології*.

Основними *напрямами використання сучасних інформаційних освітніх технологій*, які визначають трансформацію змісту навчання в умовах становлення інформаційного суспільства є наступні:

1. Розширення і поглиблення теоретичних основ навчальних курсів внаслідок збільшення їх доступності для тих, хто навчається завдяки

можливостям інформаційних освітніх технологій унаочнювати зміст навчання, доступу до будь-якої інформації, інтелектуалізації інформаційних навчаючих систем. Важливу роль інформаційні освітні технології відіграють у розширенні й поглибленні фундаментальних знань, різнобічному й ґрунтовному вивченні відповідної предметної галузі, формуванні знань, необхідних для пояснення причинно-наслідкових зв'язків досліджуваних процесів і явищ, пізнання законів реальної діяльності.

2. Виявлення додаткових можливості щодо побудови інтегрованих курсів, посилення міжпредметних зв'язків, комплексності вивчення навколишньої дійсності.

3. Можливість вивчення реальних виробничих і соціальних ситуацій, внаслідок чого значно посилюється зв'язок навчання з життям, а результатам навчання надається практична значущість. З'являються умови для розкриття значного гуманітарного потенціалу природничих дисциплін, формування наукового світогляду, розвитку аналітичного і творчого мислення, свідомого ставлення до навколишнього світу.

4. Перерозподіл за значенням змістових компонентів навчальних курсів. Відтак при вивченні мови з'являється можливість для опанування послідовного і логічного викладення думок, дотримання певного мовного стилю тощо. Стає можливим вилучення із змісту шкільних предметів певної частини матеріалу, який можна вивчати не всім, і доповнення їх новими розділами, які мають важливе теоретичне і прикладне значення. Інформаційні освітні технології зможуть відкрити можливість розуміння художніх творів минулого в контексті тогочасної культури завдяки відповідним філософським, психологічним, історичним, етнографічним, літературним і лінгвістичним, соціальним та іншим поясненням художнього тексту.

5. Включення до змісту навчальних предметів знань про власну діяльність. Адже недостатньо озброїти учнів певними предметними знаннями, слід також формувати рефлексивний механізм саморегуляції. Засоби інформаційних освітніх технологій вперше в історії освіти дають можливість розв'язати це завдання унаочнено й практично.

На завершення розгляду ефектів впливів ЗМК на освіту зазначимо, що завдяки останнім в освіті відбувається радикальні зміни, що охоплюють як зміст, так і методи навчання, вимагають впровадження нових освітніх технологій, форм організації навчально-виховного процесу, організації освітньо-комунікаційного простору на суб'єкт-суб'єктивній основі. Нові аспекти намічаються також у взаємодії ЗМК з релігійними організаціями.

Релігія. Місце релігії серед елементів духовної сфери визначається тим, що

вона (релігія) є стрижнем і теоретичним джерелом духовної сфери людства. В сучасній соціології *релігія* (від лат. religio – набожність, святість, предмет культу; religare – зв'язувати) – світобачення і світовідчуття, а також відповідні поведінка і специфічні дії (культ), що засновані на вірі в існування бога або богів, надприродного. В соціальній структурі суспільства релігія має статус соціального інституту, з притаманними їй структурними елементами і відповідними соціальними функціями. Отже, прояви ефектів МК логічно очікувати на цих сутнісних ознаках релігії. За п'ятиелементною структурою *релігії* вона включає в себе наступні *елементи*: доктрину, міф, етичні цінності, ритуали та інші форми культової практики.

При цьому ЗМК здійснюють досить глибокий вплив не тільки на уявлення про релігію у широких мас, але й на процеси в самій релігійній сфері, зокрема на процеси сакралізації та секуляризації.

Під *сакралізацією* (від лат. Sacel – священний) в соціології розуміють процес зростання ролі інституту релігії в соціальному житті суспільства, шляхом активного відтворення в духовній культурі сакрального контексту, феноменів, наділених божою благодаттю – віра, таїнство, церква, особи, зведені в священницький сан, речі і дії, що відносяться до релігійних культів.

Зазвичай *процес сакралізації* здійснюється засобами релігійного впливу – ритуалами, обрядами, культовими діями. Але просторово дія цих засобів обмежена територією культових споруд – церков, храмів, де емоційний вплив культових дій безпосередньо доходить до кожного присутнього. Інша справа – трансляція культових обрядів на широку масову аудиторію. В цьому випадку значні комплексні можливості впливу ТБ на поведінку людини, підсилюючи яскраву і емоційно-насичену культову дію поширюють її на широку глядацьку аудиторію. Отже сакралізація в цьому випадку здійснюється не тільки релігійними, але й світськими засобами. Хоча не можна забувати про те, що ЗМК сприяють і протилежному за спрямуванням процесу в релігійній сфері – секуляризації.

Секуляризація (від лат. Saecularis – мирський, світський) – процес звільнення різних сфер суспільного і особистого життя, свідомості, діяльності і поведінки людини від релігійного впливу, т.т. від сакрального. На сучасному етапі секуляризація проявляється у зменшенні впливу релігії на духовність і суспільні відносини.

Вплив ЗМК на процес секуляризації здійснюється за двома напрямками:

По-перше, він пов'язаний з поширенням в ЗМК наукових знань, здійснення освітньої та просвітницької діяльності, що сприяє формуванню наукового, тобто світського, а не релігійного світогляду у масовій аудиторії. З поступом науково-

технічного прогресу, що демонструє і підтверджує раціональну будову світу і можливість його пізнання і опису, пояснення у наукових моделях поступово набуває сили процес секуляризації.

По-друге, вплив ЗМК на секуляризацію, як не дивно, відбувається саме під час залучення їх до трансляції подій і обрядів сакрального характеру. Перенесення культових обрядів за межі культових споруд, в домівки і побутові обставини, як зазначалось вище, позбавляє ці обряди релігійної святості, сакральності.

Зрозуміло, що у величезному світовому релігійному просторі співвідношення процесів сакралізації та секуляризації в різних суспільствах і різних релігіях також різне. В одних релігіях сакральне не поступається світському навіть під впливом ЗМК. В інших – домінує секуляризація. Але в обох випадках під впливом науково-технічного прогресу, новітніх інформаційних технологій, що використовуються ЗМК, релігія не щезає. Швидше змінюється її роль в сучасному суспільстві. Релігія від суспільства переходить до людини. В світській культурі сьогодення релігія обирається добровільно, що підвищує її значущість для особистості.

На завершення зазначимо, що місія розглянутих соціальних інститутів (сім'ї, освіти, виховання та масової комунікації) впливати на адаптацію/соціалізацію шляхом створення сприятливих умов для їх успішного протікання. В той же час цей успіх багато в чому залежить від активної участі в цих процесах самої особистості шляхом самоосвіти, самовиховання та самоменеджменту.

Резюме

1. Масова комунікація, як елемент соціальної реальності, відноситься до найбільш складних, багаторівневих і різнобічних соціальних явищ, що може поєднувати в собі сукупність простих соціальних явищ і фактів та вимагає комплексного системного підходу до її вивчення.

2. Масова комунікація є головним соціальним інститутом, що об'єднує сукупність неголовних соціальних інститутів – пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інститут журналістики.

3. Сучасна система масової комунікації може бути представлена як взаємодія таких основних структурних елементів: соціальні інститути масової комунікації (неголовні); соціальні організації, спільноти та групи масової комунікації, індивіди – учасники процесу масової комунікації.

4. Через взаємодію між структурними елементами система масової комунікації реалізує свої основні функції, що ґрунтується за двома рівнями: рівень

соціуму (інформаційна, соціального зв'язку, забезпечення спадкоємності, рекреативна, мобілізації) та індивідуальний рівень (інформаційна, інтеграції та соціального спілкування, особистісної ідентифікації, розваги).

5. Ефекти масової комунікації – це наслідки фізичного, психічного, соціального та духовного характеру, що відбиваються на свідомості, емоціях та поведінці окремих людей, груп, спільнот і суспільств під впливом процесу масової комунікації і які відсутні при відсутності такого впливу.

6. В сучасній соціологічній літературі прояви ефектів МК розглядаються зазвичай на 2-х рівнях: мікрорівні та макрорівні. На мікрорівні прояви ефектів МК розглядаються як наслідок, що проявляється у змінах станів та поведінки окремих індивідів та їх найближчого оточення. На макрорівні прояви ефектів МК розглядаються у вигляді змін в оцінках актуальних подій і фактів соціального життя в економічній, політичній, духовній та соціальній сферах суспільства, що відбуваються у свідомості спільнот, класів та громадській свідомості в цілому під впливом МК.

Запитання для самоконтролю

1. Які сутнісні ознаки соціального феномену масової комунікації?
2. Які соціальні інститути координують процес масової комунікації?
3. З яких структурних елементів складається система масової комунікації?
4. Які функції реалізує масова комунікація на рівнях соціуму та індивіда?
5. Дайте визначення ефектів масової комунікації.
6. Розкрийте основні механізми впливів МК на мікрорівні за *П. Сорокіним* та прояви ефектів таких впливів на соціалізацію людини?
7. Поясніть прояви ефектів МК на соціалізацію в економічній сфері
8. Опишіть і поясніть прояви ефектів МК в політичній сфері
9. Опишіть і поясніть прояви ефектів МК на соціалізацію в духовній сфері
10. Опишіть і поясніть прояви ефектів МК на соціалізацію в соціальній сфері

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Гриффин Э. Коммуникация: теории и практики /Пер. с англ. Х.: Гуманитарный центр, 2015.
2. Зуева В.І. Гуманістичні засади впровадження інформаційних освітніх технологій (соціально-філософський аспект). Десерт. док.філос.н., К., 2005.
3. Костенко Н. Телебачення як тотальна практика і лібералізація відмінностей // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг/ за ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2003.
4. Иванов В.Ф. Массовая коммуникация: монография. К.: АУП, ЦСП, 2013.
5. Коноплицький С. Інтернет як предмет соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. №3. С. 188-189.
6. Лалл Дж. Медіа, комунікації, культура. Глобальний підхід. /Пер з англ. К.: «К.І.С.», 2002.
7. Лукашевич М.М., Шандор Ф.Ф. Соціологія масової комунікації. Підручник. К.:Знання, 2015.
8. Медіа. Демократія. Культура /За ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008.
9. Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. М., 2002.
10. Науменко Т.В. Социология массовой коммуникации: Учебн. Пособие. СПб.: Питер, 2005.
11. Політологічний словник: Навч.посібник / За ред. М.Ф. Головатого, О.В. Антонюка. К: МАУП, 2005.
12. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. М.: «Рефл-бук», К.: Ваклер, 2001.
13. Різун В.В. Теорія масової комунікації. Підручник. К.: Просвіта, 2006.
14. Смыслова морфология социуму / За ред. Н. Костенко. К.: ІС НАН України, 2012.
15. Сорока Ю.Г. Соціологія культури. *Соціологія культури в новому тисячолітті*. Х. ХНУ ім.. В.Н.Каразіна, 2002. С. 116-121.
16. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. М.: Наука, 1994.
17. Соціологія: Навчальний посібник /За ред. С. О. Макєєва. К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999.
18. Средства массовой коммуникации и социальные проблемы:

- Хрестоматія. / Пер. с англ.; сост. И.Г. Ясавеев. Казань.: Изд-во Казанск. Ун-та, 2000.
19. Суїменко Є.І. Реклама: економічні функції та психологічний терор. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2004. №1. С.137-149.
 20. Федотова Л.Н. Социология массовой коммуникации: Учебник для вузов. СПб: Питер, 2003.
 21. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. СПб.: ЕВРОЗНАК, 2001.
 22. Шульга І. Сучасний простір відносин мистецтва та споживання. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2005. № 4. С. 79-80.
 23. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / Пер. с польск. М.: Прогресс, 1969.
 24. Щербина В.М. Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір. К.: ТОВ «Агенство Україна», 2005.

Навчальне видання

Лукашевич Микола Павлович
Шандор Федір Федорович
Червона Леся Миколаївна

**ЛЮДИНА. АДАПТАЦІЯ. СОЦІАЛІЗАЦІЯ
(СОЦІОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ)**

ПІДРУЧНИК

Л 84 Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф., Червона Л.М. Людина. Адаптація. Соціалізація (соціологічний контекст): Підручник. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2023. 208 с.

Підручник підготовлений відповідно до державного стандарту підготовки спеціалістів та магістрів з соціології, а також до вимог вступних і кандидатських іспитів із соціології. У ньому розглядаються основні соціологічні категорії: людина, адаптація, соціалізація, розкрито їх зміст, структуру та функції, місце в системі соціологічних знань. Показано взаємозв'язок між цими категоріями та базові соціальні інститути щодо управління ними – сім'я, освіта, виховання, масова комунікація. Описано механізми адаптивно-розвиваючої соціалізації людини в сучасному суспільстві.

Для студентів та аспірантів закладів вищої освіти.

ISBN 978-617-7796-32-8

Підписано до друку 26.04.2023 р. Формат 60x84/16.

Тираж 150 прим. Ум.друк.арк. 12,1. Зам. № 25

Віддруковано з готового оригінал-макета ПП «АУТДОР-ШАРК»
88000, м.Ужгород, пл. Жупанадська, 15/1.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників,
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія 3т №40 від 29 жовтня 2012 року